

T.C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

EBÛ MÛSÂ EL-MEDÎNÎ VE HADİSÇİLİĞİ

Yüksek Lisans

ALİ ULU

AMASYA
EYLÜL – 2023

T.C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

EBÛ MÛSÂ EL-MEDÎNÎ VE HADİSÇİLİĞİ

Hazırlayan
Ali ULU

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Hasan YERKAZAN

AMASYA – 2023

TEZ ONAY SAYFASI

Ali ULU tarafından hazırlanan “Ebû Mûsâ el-Medînî ve Hadisçiliği” başlıklı çalışma aşağıdaki jüri tarafından 28/08/2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri

İmza

Danışman : Doç. Dr. Hasan YERKAZAN

.....

Üye : Prof. Dr. Nevzat AYDIN

.....

Üye : Doç. Dr. Osman AYDIN

.....

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım. .../.../.....

.....

Doç. Dr. Hasan YERKAZAN

Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN SAYFASI

Tezimin içerdiki yenilik ve sonuçları başka bir yerden almadığımı ve bu tezi Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünden başka bir bilim kuruluşuna akademik gaye ve unvan almak amacıyla vermediğimi; tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada kullanılan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksinin ortaya çıkması durumunda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

28/08/2023

Ali ULU

İmza

ÖZET

EBÛ MÛSÂ EL-MEDÎNÎ VE HADİSÇİLİĞİ

Ali ULU

Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, Ağustos/2023

Danışman: Doç. Dr. Hasan YERKAZAN

Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer Ahmed el-Medînî (öl. 581/1185), hicrî altıncı yüzyılda yaşamış hadisçilerden biridir. Ömrünü hadis ilimlerine adanmış Ebû Mûsâ küçük yaştan itibaren dönemin önde gelen âlimlerinden ders almış ve çok sayıda öğrencisi olmuştur. İslâmî ilimlerin birçok alanında kendini yetiştiren Ebû Mûsâ, kaleme almış olduğu eserlerle ilim dünyasına önemli katkılarda bulunmuştur.

Bu çalışma kapsamında Ebû Mûsâ el-Medînî'nin hayatı, yaşadığı yer ve dönem, asrının sosyal ve siyasî durumu, hocaları, öğrencileri, kitaplarında takip ettiği yöntem ele alınmıştır. Bu tezin amacı Ebû Mûsâ el-Medînî'nin kaleme aldığı eserleri çerçevesinde hadisçiliğini incelemektir. Ancak eserlerin bir kısmı günümüze kadar intikal etmeyip bazılarının yalnızca isim ve muhtevasının bilinebiliyor olması o eserlerdeki yetkinliğini görmeyi mümkün kılmamaktadır. Ebû Mûsâ el-Medînî'nin kitaplarında takip ettiği metot, eserin kendi bağlamında incelenmiş ve hadisçilik yönü gün yüzüne çıkarılmaya gayret edilmiştir. Bu araştırma neticesinde Ebû Mûsâ el-Medînî'nin hadis ilimlerinin bütün dallarında kıymetli eserler yazdığı ve alana önemli katkılarda bulunduğu görülmüştür. Ayrıca yaşadığı coğrafyada hadis ilimlerinin gelişmesine ve yaygınlaşmasına vesile olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: hadis, emâlî, Ebû Mûsâ el-Medînî, garîb, müeselsel

ABSTRACT

ABÛ MÛSÂ AL-MADÎNÎ AND HIS HADITH

Ali ULU

Amasya University, Institute of Social Science

Department of Basic Islamic Sciences, M.A., August/2023

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Hasan YERKAZAN

Abû Mûsâ Muhammad b. 'Umar Ahmad al-Madîni (d. 581/1185) was one of the hadith scholars who lived in the sixth century. Abû Mûsâ, who devoted his life to the sciences of hadith, took lessons from the leading scholars of the period from an early age and had many students. Abû Mûsâ, who trained himself in many fields of Islamic sciences, made important contributions to the world of science with his works.

Within the scope of this study, Abû Mûsâ al-Madîni's life, the place and period in which he lived, the social and political situation of his century, his teachers, his students, and the method he followed in his books are discussed. The aim of this thesis is to examine Abû Mûsâ al-Madîni's hadith within the framework of his works. However, the fact that some of his works have not survived to the present day and only the name and content of some of them are known does not make it possible to see his competence in those works. The method that Abû Mûsâ al-Madîni followed in his books has been examined in the context of the work itself, and an effort has been made to reveal his hadithicism. As a result of this research, it was seen that Abû Mûsâ al-Madîni wrote valuable works in all branches of hadith sciences and made important contributions to the field. It was also concluded that he was instrumental in the development and spread of hadith sciences in the geography where he lived.

Keywords: hadith, amalî, Abû Mûsâ al-Madîni, garîb, musalsel

ÖNSÖZ

İslam'ı anlamak dünya ve ahiret hayatını inşa etme bakımından önemlidir. Bu anlam arayışında bizlere yol gösteren peygamberler olmuştur. Hz. Muhammed (sas) bulunduğu toplumun çıkmazlarından kurtulabilmesi için mücadeleler vermiştir. Biz de onun ümmeti olarak onu örnek almak bizim öncelikli vazifemizdir. Bu bakımdan düşündüğümüzde İslam'ı anlama ve anlatma yolunda çekilen sıkıntılar bizleri cennete bir adım daha yaklaştıracaktır. Bugüne kadar yapılan tüm çalışmalar Kur'an'ı anlamak içindir. Dolayısıyla düşünce âlemimizi zenginleştirmek ve bu uğurda çalışma yapmış kişileri tanımak bizleri daha doğruya ulaştıracağı konusunda fayda sağlayacaktır. Bu manada hadis alanında çalışma yapmış kişilerin tanınması önem arz etmektedir.

Bu tez çalışması, Ebû Mûsâ el-Medîni'nin hayatı, ilmî kişiliği ve hadis ilmindeki katkılarını incelemeyi amaçlamaktadır. Tez, üç ana bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde, çalışmanın amacı ve kapsamı açıklanmaktadır. Ebû Mûsâ el-Medîni'nin yaşadığı döneme genel bir bakış sunulmakta ve çalışmanın nasıl bir bilimsel katkı sağlayacağı vurgulanmaktadır.

I. Bölüm, Ebû Mûsâ el-Medîni'nin yaşadığı dönemi, hayatını, ilmî kişiliğini, hocalarını, talebelerini, eser râviliğini ve eserlerini detaylı bir şekilde ele almaktadır. Bu bölüm, Ebû Mûsâ el-Medîni'nin hayatının ve ilmî kimliğinin anlaşılmasına katkı sağlayacak temel bilgileri sunmaktadır.

II. Bölüm, Ebû Mûsâ el-Medîni'nin hadis ilmindeki yerini incelemektedir. Bu bölümde, Garîbu'l-Hadîs İlmi, Rical İlmi, İlelü'l-Hadîs İlmi, Esbâbü Vürûdi'l-Hadîs İlmi gibi konuları ele alarak Ebû Mûsâ el-Medîni'nin hadis ilmindeki önemli katkılarını açıklamaktadır.

III. Bölüm, Ebû Mûsâ el-Medîni'nin muhaddislere kaynaklık etmesini ele almaktadır. Bu bölümde, Ebû Mûsâ el-Medîni'nin râvi bilgisi, tahrir kaynağı, sened tenkidi, şerh, hadislerin sıhhati ve sübutu gibi konuları detaylı bir şekilde incelenmektedir.

Bu tez çalışması, Ebû Mûsâ el-Medîni'nin hadis ilmindeki değerli katkılarını anlamak ve onun ilmî mirasını daha iyi anlatmak amacıyla hazırlanmıştır. Bu çalışmanın, hadis ilmi alanında daha fazla araştırmaya ilham vermesi ve ilgili konularda daha derinlemesine çalışmalar yapılmasına katkı sağlaması umulmaktadır.

Tezin hazırlanmasında, bizden bilgi ve tecrübesini esirgemeyen değerli tez danışmanım Doç. Dr. HASAN YERKAZAN'a teşekkür ederim. Ayrıca jüri heyetinde olan tezimizin şekillenmesinde tavsiyeleriyle katkıda bulunan Prof. Dr. Nevzat AYDIN ve Doç. Dr. Osman

AYDIN'a teŖekkür ederim.

Tezimi okuyarak metnin insicamının sağlanması noktasında Dr. Recep BİLGİN, Mehmet Emin ÇETİN, Emrullah YILMAZ ve Mükremin DEMİRDAĞ'a teŖekkür ederim.

Hayatım boyunca beni okumaya ve öğrenmeye teŖvik eden kıymetli babam EKREM ULU, annem AYŞE ULU'ya ve ailemin her bir üyesine teŖekkür ederim. Bu süreçte yanımda olan eşim ve çocuklarıma da teŖekkürü bir borç bilirim.

Ali ULU

28/08/2023

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN SAYFASI	i
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR DİZİNİ.....	ix
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

1. EBÛ MÛSÂ EL-MEDİNÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM VE HAYATI	3
1.1. Yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış	3
1.2. Hayatı	5
1.3. İlmî Kişiliği	6
1.4. Hocaları	8
1.5. Talebeleri.....	10
1.6. Eser Râviliği.....	10
1.7. Eserleri	11

II. BÖLÜM

2. HADİS İLMİNDEKİ YERİ.....	14
2.1. Garîbu'l-Hadîs İlmî.....	15
2.2. Rical İlmî	22
2.2.1. Râvinin Gerçek Kimliğini Tespiti	23
2.2.2. İsimleri Birbirine Benzeyen Râvilerin Tefriki.....	24
2.2.3. Ensâb Bilgisi.....	25
2.2.4. Râvisi Müselsel Hadis	27
2.2.4. Sahâbe Bilgisi	29

2.2.5.	Avâlî / Tâbiîn Bilgisi	30
2.2.6.	Birbirinden Karşılıklı Hadis Nakleden Râvilerin Bilgisi	31
2.3.	İlelü'l-Hadîs İlmi	34
2.4.	Esbâbü Vürûdi'l-Hadîs İlmi.....	36
2.5.	Şerhçiliği.....	40
2.5.1.	Kelime Açıklama	40
2.5.2.	Doğru Okuma	42
2.5.3.	Şiir Kullanma.....	44
2.5.4.	Sebeb-i Nüzûla Yer Vermesi.....	44
2.6.	Hadis Tahammül ve Eda Yöntemleri.....	48
2.6.1.	Sema ve Kitabet.....	49
2.6.2.	İcazet.....	50
2.6.3.	Vicâde.....	51
2.6.4.	İmla Meclisi.....	52
2.7.	Hadis Literatürü Bilgisi.....	52
2.8.	Muhaddisler Hakkındaki Bilgisi	54
2.9.	Hadisleri Sıhhat ve Kaynak Açısından Değerlendirmesi.....	55
2.10.	Hadisleri Tasnifi	58

III. BÖLÜM

3.	MUHADDİSLERE KAYNAKLIK ETMESİ	65
3.1.	Râvi Bilgisi	65
3.2.	Tahric Kaynağı.....	67
3.3.	Sened Tenkidi	75
3.4.	Şerh	77
3.5.	Hadislerin Sıhhati.....	82
3.6.	Hadislerin Sübutu.....	88

SONUÇ	91
KAYNAKÇA.....	94
ÖZ GEÇMİŞ	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar	Açıklama
b.	: İbn (oğlu)
bk.	: Bakınız
bnt.	: Binti (kızı)
b.y.	: Basım yeri yok
cc	: Celle celalühü
H	: Hicri
M	: Miladi
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden
öl.	: Ölüm
r.a.	: Radıyallahu anh
sas	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
ts.	: Tarihsiz
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
vd.	: Ve diğerleri
y.y.	: Yayıncı yok

GİRİŞ

İslâmî ilimler kendi içerisinde bir hayli kavram örgüsüne sahiptir. Kur'ân ve hadis ilimlerinin ıstılahlarını öğrenmek sünneti anlama açısından önem arz etmektedir. Bu ilimlerle bağlantılı olduğundan dolayı lügat, nahiv, sarf, edebiyat, ensâb, fıkıh, kelâm vs. gibi alanlara da ehemmiyet verilmiştir. Bu anlayıştan dolayı birçok âlim Kur'ân ve sünnet ile bağlantılı ilimlerde çalışma yapmak, öğrencilerinin kavrayabileceği bir tarzda bu ilimleri hizmetlerine sunmak için faydalı çalışmalar yapmışlardır. İlim yolunda dünyevî hiçbir karşılık beklemeden birçok ilim adamı sahada eserler yazmıştır. Bu alimler oldukça meşakkatli yaşam koşullarının içerisinde nice kitaplar kaleme alarak ilim dünyasına önemli katkılarda bulunmuşlardır.

İslâmî ilimler alanında çalışma yapmak isteyen kimselerin, usul ve metot tahsilinin yanı sıra tarihi süreç içerisinde öğrenci yetiştirerek ve kitap yazarak dini ilimlerin gelişmesine katkıda bulunan âlimleri de yakından tanınması gerekmektedir. Bu çerçevede özellikle ilk dönem âlimlerini, bulundukları ilim meclislerini, eserlerini ve özelliklerini bilmek/tanımak, akademik çalışma yapmak isteyen kişilerin işlerini oldukça kolaylaştıracak ve daha verimli araştırma yapmalarına imkân sunacaktır. Hadis alanında güçlü bir ilmî birikime sahip olabilmek için de bu alana emek vermiş ve eserler yazmış kişilerin ve kitaplarının yakinen bilinmesinin büyük önemi haizdir.

Bu tezin gayesi hadis tarihinde oldukça önemli bir yere sahip olan Ebû Mûsâ el-Medînî'nin hadis alanında yazmış olduğu eserlerden, hadisçiliğini ve sahaya katkısını tetkik etmek ve ilim camiasının dikkatine sunmaktır. Ayrıca yaptığımız araştırma neticesinde ülkemizde “*Ebû Mûsâ el-Medînî'nin Hayatı ve el-Mecmû'u'l-Muğis*” adlı bir makale dışında bir çalışma yapılmamıştır. Makalede, Ebû Mûsâ el-Medînî'nin *el-Mecmû'u'l-Muğis* isimli kitabı tahlil edilmiş ve diğer eserleri hakkında kısa bilgilere yer verilmiştir. Bu tezde ise günümüze ulaşmış tüm kitapları incelenmiş ve alanına sağlamış olduğu faydaları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu tezin muhteva bakımından bahsettiğimiz makaleden ayrılan en önemli yönü Ebû Mûsâ el-Medînî'nin hadisçiliği incelenmiş olmasıdır.

Bu araştırma vesilesi ile hicrî altıncı yüzyılda İsfahan bölgesinden yaşamış olan bir âlimin hadis alanında yapmış olduğu çalışmaların daha yakından tanınması ve ondan istifade edilmesi hedeflenmiştir. Her ne kadar tezin konusu *Ebû Mûsâ el-Medînî ve Hadisçiliği* olsa da asıl gaye Hz. Peygamber'in (sas) hadislerinin daha iyi anlaşılmasına yönelik yapılan çalışmalara bir katkıda bulunmaktır. Bu doğrultuda Ebû Mûsâ el-Medînî yazdığı eserleri hangi bakış açısıyla incelediği, takip ettiği yöntem ile beraber sentezlenerek hadisçiliği hakkında bilgi sahibi olunacaktır.

Ebû Mûsâ el-Medînî ve Hadisçiliği olarak isimlendirilen bu çalışmada öncelikle Ebû Mûsâ el-Medînî'nin yaşadığı dönem ve bölge hakkında bilgi verilecektir. Daha sonra müellifin hayatı, ilmi kişiliği, hocaları, öğrencileri, âlimlerin onun hakkındaki değerlendirmeleri, ricâl alanına katkıları ve hadisçilere kaynaklık etmesi gibi konular ele alınacaktır. Onun kaleme aldığı eserler imkânlar ölçüsünde tetkik edilerek kitapların özellikleri hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

I. BÖLÜM

1. EBÛ MÛSÂ EL-MEDÎNÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM VE HAYATI

1.1. Yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış

İnsanın doğup büyüdüğü coğrafya ve çevre, onun kişiliğini ve dünya görüşünü etkileyen en önemli faktörlerden biridir. Çünkü insanoğlu, doğduğu andan itibaren çevresindeki her şeyden etkilenecek büyür ve gelişir. Bu nedenle, doğup büyüdüğü coğrafya ve çevre, insanın kimliği, davranışları ve düşünceleri üzerinde bir etkiye sahiptir. Coğrafya ve çevre, insanın kültürünü, inançlarını ve değerlerini şekillendirir. Örneğin, bir insanın doğduğu yerdeki geleneklerin, bireyin dilinin ve kültürünün üzerinde etkili olma olasılığı yüksektir. Bir kişi, kendisini ait hissettiği kültürel çevrede yetişirse, o çevrenin değerlerini ve inançlarını benimseyebilir. Bunun yanı sıra, coğrafya ve çevre de insan kişiliği üzerinde etkilidir. Doğduğu yerin iklimi, bitki örtüsü, denizleri ve gölleri, doğal afetleri vb. tüm bu faktörler, insanın karakterini, davranışlarını ve zihinsel gelişimini etkileyen unsurlardır. Benzer şekilde, sanatsal bir çevrede yetişen bir insanın sanata olan ilgisi ve kabiliyeti daha yüksek olabilir. Dolayısıyla insanın doğup büyüdüğü sosyal-kültürel çevre ve coğrafya onun hayatındaki en önemli etkenlerden biridir. Bu nedenle, insanların kişiliği, davranışları ve düşünceleri üzerinde bir etkiye sahiptir. Ancak, bu mutlak değildir. İnsanlar, çevrelerinin dışına çıkarak, yeni deneyimler edinerek, farklı kültürleri tanıyarak ve zihinlerini açarak, kendilerini değiştirebilir ve geliştirebilirler.

Ebû Mûsâ el-Medînî, bugünkü İran'ın ortasında Zagros Dağları'nın eteklerinde yer alan İsfahan'da dünyaya gelmiş ve bu çevrede yetişmiştir. İsfahan, tarihi İpek Yolu üzerinde bulunması sebebiyle tarih boyunca önemli ilim, kültür, sanat ve ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Ebû Mûsâ'nın yaşadığı dönemde İsfahan Selçukluların elinde bulunmaktaydı. İsfahan şehir yönetimi, Selçukluların hakimiyetine geçmeden önceki zamanlarda sürekli olarak el değiştirmesi sebebiyle yönetimde boşluk meydana gelmiş, merkezi otorite bir türlü sağlanamamıştır.¹ Yönetimde yaşanan boşluğu gören Tuğrul Bey (öl. 455/1063) bir yılı bulan uzun bir kuşatmanın sonunda 443/1051 yılında, Muharrem ayında ele geçirmiştir.² Tuğrul Bey'den sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin yönetimine geçen Alparslan (M 456 464 / H 1064-

¹ Muhammed Akdoğan, "Ebû Mûsâ el-Medînî'nin Hayatı ve el-Mecmû'u'l-Muğis İsimli Eserinde Garîb Kelimeleri Açıklama Metodu", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (Haziran 2019), 318.

² Ebû'l-Hasan İzzeddîn Alî b. Muhammed b. Abdülkerîm İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebû'l Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987), 8/258-293.

1072) ve Melikşâh (M 464-485/ H 1072-1092) dönemlerinde İsfahan'da istikrara ulaşılmıştır. Ancak Sultan Melikşâh'ın ani vefatından sonra, Selçuklu Devleti bir dizi iç karışıklık ve taht kavgasıyla karşı karşıya kalmıştır. Melikşâh'ın oğulları, taht için çekişmeye ve birbirlerine karşı savaşılmaya başlamışlardır. Melikşâh'ın karısı Terken Hatun, onun vefatından sonra 5 yaşındaki oğlunu tahta geçirebilmek için mücadele etmiş; bu süreçte emirlere para vermiş ve her türlü yolu denemiştir. Baskılar sonucunda Halife Muktedî-Biemrillâh'ı tehdit etmiş, oğlu Mahmûd'u sultan tayin ettirmiş, onun adına hutbe okutturmuş (485/1092) ve veliaht Beryaruk'u (1092-1104) da tutuklatmıştır. Daha sonra Nizâmülmülk ve beraberindekiler hapishanede bulunan Berkyaruk'u kurtarıp onu sultan ilan etmişlerdir. Berkyaruk ile Terken Hatun arasında Burûcerd kenti yakınlarında savaş meydana gelmiş, Terken Hatun yenilerek İsfahan'a çekilmiştir (16 Zilhicce 485/17 Ocak 1093). İsfahan'ı bir müddet muhasara altına alan Berkyaruk, Terken Hatun'dan beşyüzbin dinar alıp kuşatmayı kaldırmış ve Hemedan'a gitmiştir. Aralarında yapılan sulh anlaşmasına göre Terken Hatun ile Mahmûd'a İsfahan ve Fars, diğer merkezi yerler de Berkyaruk'a bırakılmıştır.³

Ebû Mûsâ el-Medîni'nin doğumundan vefatına kadar geçen zaman zarfında İsfahan'da Irak Selçukluları etkin olmuş, bu dönemde Mahmûd (511/1118), Dâvûd (525/1131), I. Tuğrul (526/1132), Mes'ûd (529/1134), III. Melikşâh (547/1152), II. Muhammed (548/1153), Süleymân Şâh (554/1159), Arslanşâh (556-572) ve II. Tuğrul (572/1177) tahta geçmiştir.⁴ Yönetimde kalma zamanlarından da görüleceği üzere burada ismi geçen sultanların devrinde merkezi otorite zayıflamıştır. Diğer taraftan bu zaman zarfında ve akabinde Bâtînîler'in etkinliğinin sürdüğü ve yönetimde olanları zor durumlara düşürmelerine sebep olduğu bilinmektedir.⁵

Ebû Mûsâ'nın yaşadığı dönem her ne kadar siyasî açıdan çalkantılı geçse de ilim ile iştigal eden bir aile içerisinde büyümüş olması ve çevresinde büyük âlimlerin olması onun iyi bir şekilde yetişmesine imkân sunmuştur.

Ebû Mûsâ el-Medîni'yle aynı yüzyılda yaşayan İsfahanlı Ebû Tâhir es-Silefi (öl. 576/1180), Ebû Zekeriyâ İbn Mende (öl. 512/1119) ve Kivâmu's-Sünne et-Teymî (öl. 535/1141) gibi hadis ilminde otorite sayılan âlimlerin yanı sıra tarihçi ve edebiyatçı İmâdüddîn el-İsfahanî (öl. 597/1201) gibi ilim adamları da İsfahan'ın ilim merkezi haline

³ Abdülkerim Özaydın, "Berkyaruk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/514-516.

⁴ Faruk Sümer, "Irak Selçukluları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/387.

⁵ Osman Gazi Özgüdenli, "İsfahan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/499.

dönüşmesine katkı sağlamışlardır. Bu âlimlerden biri olan et-Teymî, *el-Hicce fî beyâni'l-mâ hâcce ve şerhu akîdeti ehli's-sünne* isimli eserini Ehl-i sünnet akidesini güçlendirmek amacıyla kaleme almıştır. Diğer taraftan o, insanlara iyiliği öğütlemek ve onların kötülükten kaçınmasını sağlamak amacıyla da *et-Terğîb ve't-terhîb* adlı çalışmasını tasnîf etmiştir. Bahsi geçen öteki âlimler de hadis alanında birden çok sayıda oldukça önemli eserler telif etmişlerdir.⁶

1.2. Hayatı

Ebû Mûsâ 501/1108 yılında Zü'l-ka'de ayında İsfahan'da dünyaya gelmiştir.⁷ Tarihçiler, onun doğum tarihi, yeri ve vefatı ile ilgili bilgilerde ittifak içerisindeyler.⁸ Kayıtlardaki tam adı İmâm Ebû Mûsâ Muhammed b. Ebû Bekir Ömer b. Ebû'l-İsa el-Medîni el-İsbehanî eş-Şâfiî'dir.⁹

İsfahan şehrine atıfla İsbehanî ve el-Medîni, Şâfiî mezhebinde olması münasebetiyle eş-Şâfiî olarak nitelendirilmiştir.¹⁰ Sika, hâfız, mutkin, imâm, hâfızü'l-kebir, şeyhü'l-muhaddisin, şeyhü'l-islâm, sâhibü't-tesanif, çok işiterek hadis alan, allame, afif ve mutahassıs olarak isimlendirilmiştir. Hadis ilimlerinin yanı sıra lûgat ve kıraât ilimlerine de ilgi duymuştur. İsfahan, Medine ve Bağdat'ta yaşamıştır.

Ebû Mûsâ el-Medîni, babasının teşvikiyle erken yaşlarda ilim tahsiline başlamıştır. Ebû Nu'aym (öl. 430/1038) ve dönemindeki muhaddislerden dersler okumuş, devrin etkin ve yetkin hocalarından hadis almış¹¹ ve kendini çok iyi bir şekilde yetiştirmiştir.¹² Henüz iki yaşında iken Ebû Saîd Muhammed b. Muhammed el-Mutarriz'den (öl. 503/1109) hadis sema ettiği (dinlediği) bilinen¹³ Ebû Mûsâ el-Medîni, hadis almak için Bağdat'a yolculuk yapmış, Ebû'l-Kâsım b. Hüseyin, Ebû'l-Hasan b. ez-Zağunî, Kâdi'l-Merastânî Ebû Bekir el-Ensârî ve

⁶ Bilgi için bk. Muhammed Akdoğan, "Kıvâmu's-Sünne et-Teymî ve Hadis İlmi'ndeki Yeri (öl. 535/1141)", *İslâmî Araştırmalar* 28/2 (2017), 185-99.

⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd b. Yahyâ İbnü'd-Dübeysî, *Zeylu Târihi Medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1427/2006), 463.

⁸ Ebû Mûsâ el-Medîni Muhammed b. Ömer el-İsbahanî el-Medîni, *Nüzhetü'l-huffâz*, thk. Abdurradî Muhammed Abdulmuhsin (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfiyye, 1406/1986), 22.

⁹ Âmir Hasan Sabri, *Tuhfetu ehli'l-hadis fî isali icazeti'l-kadim bi'l-hadis* (Mekke: Dâru'l-Herra, 1406/1986), 12.

¹⁰ Celaleddîn es-Suyutî, *Tabakatü'l-huffaz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994), 475.

¹¹ Ebû Saîd Muhammed b. Muhammed el-Muterrezi, Ebû Ali el-Haddâd el-İsbehanî, el-Hafız b. Yahya b. Mendeh, Muhammed b. Tahir el-Makdisî, el-Hafız Ebi'l-Kasım et-Teymî el-İsbehanî ve diğer İsfahan âlimlerinden rivâyette bulunmuştur. Geniş bilgi için bk. Amir Hasan Sabri, *Zikru'l-İmamü'l-Hafiz Ebi Abdullah b. Mende* (Beyrut: Dâru'l-Beşâirü'l-İslâmiyye, 1425/2004), 12.

¹² Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût - Ekrem el-Bûşî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982), 21/152.

¹³ Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 4/1334.

Bağdat'ın diğer seçkin âlimlerinden ders almıştır. 9 Cumâde'l-ülâ 581/1185 yılında 80 yaşında İsfahan'da vefat etmiştir.¹⁴

“Hüseyn b. Yevhân el-Bâverî (öl. 587/1191), Ebû Mûsâ'nın ölümü hakkında şöyle bir olay aktarmıştır: Bâverîhân'da olduğu zamanda biri gelerek ona gördüğü rüyanın anlamının ne olabileceğini sormuştur. Gelen bu kişi rüyasında Hz. Muhammed'in (sas) öldüğünü söyleyince o kişiye gördüğü rüyanın zamanının en değerli imamlarından olan bir zat'ın vefat ettiği haberinin geleceğine işaret ettiğini söylemiştir. Bu olayın benzerlerinin İmâm Şâfiî (öl. 204/820), Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778) ve Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) ölümünde de gerçekleştiğine dikkat çekmiştir. Bu rüyadan kısa bir zaman sonra Ebû Mûsâ el-Medîni'nin vefat haberi gelmiştir.”¹⁵ Yaşanan bu hadise o dönemde hadis ilmindeki otoritenin kimde olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Cenazesi defnedilirken şu vaka da dikkat çekmiştir: Abdullah b. Muhammed el-Hucendî (öl.?) onu defnederken mezarlıktan insanların ayrılmak istemediğini, fakat şiddetli bir yağmur yağması nedeniyle dağılmak zorunda olduklarını ifade etmiştir. Bu olay vesilesiyle Ebû Mûsâ'nın insanların gözünde ne kadar değerli olduğu müşahade edilmiştir. Nitekim o, Ebû Mûsâ el-Medîni'nin konuyu açıklayan şu sözünü nakletmiştir: “Allah (cc) kendi katında bir değeri olan kişinin bağışlanmasına işaret olarak onun ölüm gününde bulutları gönderir.”¹⁶

1.3. İlmî Kişiliği

Ebû Mûsâ el-Medîni, yaşadığı dönemde asrın âlimi, üstadı ve ehl-i sünnet ulemasının öncüsü olarak değerlendirilmiştir.¹⁷ Öğrencisi Sem'ânî (öl. 562/1166), onu güvenilir ve sadık biri olarak vasıflandırmıştır.¹⁸ İbnü'd-Dübeysî (öl. 637/1239) ve İbnü'n-Neccâr (öl. 643/1245) de onu hadis alanında zamanın hıfz ve isnâd yönünden en etkin ismi olarak vasıflandırmışlardır.¹⁹ İbn Hallikân (öl. 681/1282) onun hadis ezberinde yaşadığı asrın imamı

¹⁴ Ebû's-Safâ Selâhaddîn Halîl b. İzzuddîn Aybeg b. Abdullah Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafâ (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420/2000), 4/174.

¹⁵ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 4/1336.

¹⁶ Abdülvehhâb b. Alî b. 'Abdülkâfi es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1964/1383), 6/162-163; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 4/1336.

¹⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20/81; *Tezkiratü'l-huffâz*, 4/1278.

¹⁸ İbnü'd-Dübeysî, *ez-Zeyl*, 464; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 4/1335.

¹⁹ İbnü'd-Dübeysî, *ez-Zeyl*, 464; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/155, *Tezkiratü'l-huffâz*, 4/1335; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 6/161; 'Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-İsnevî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1407/1987), 2/239.

olduğunu belirtmiştir.²⁰ Öğrencisi Hâfız Abdülkâdir er-Ruhâvî (öl. 612/1215), onun İsfahan'da yaşayan insanların hiçbirinin duymadığı kadar hadis öğrendiğini, bu bilgilerinden faydalanarak birçok kitap yazdığını, bu kitaplardan elde ettiği kazancıyla geçimini sağladığını ve bu kazandığından insanlara yardımda bulunduğunu bağış adı altında kimseden herhangi bir şey kabul etmediğini, kendisine biraz mal alması teklif edildiğinde ise bunu geri çevirdiğini ve kendisiyle bulunduğu zamanlarda ondan olumsuz bir laf veya davranış görmediğini söyleyerek kendisinin yalnızca ilmî bakımdan değil kişilik bakımından da değerli olduğunu vurgulamıştır.²¹ Zehebî'nin (öl. 748/1348) onu şeyhu'l-islâm, imâm, muhaddislerin şeyhi, sika ve hâfız olarak nakletmesine ilave olarak doğunun hocası olarak vasıflandırması, Ebû Mûsâ'nın ilminin çok derin olduğunun göstergesidir.²²

Ebû'l-Abbâs b. Abdülhalîm (öl.?), Ebû Mûsâ el-Medîni'nin eserlerindeki tasnif yöntemi ve bu eserlerinden faydalanma yönünden, İbn Asâkir'in (öl. 571/1176) kaleme aldığı kitapları geride bıraktığını söyleyerek onun eserinin önemli olduğuna vurgu yapmıştır.²³ Bir başka âlim İbnü'n-Neccâr (öl. 643/1245) onun geniş ilmî birikim ve tecrübesinden pek çok yerde faydalandığını belirtmiştir.²⁴

Safedî (öl. 764/1363) onun ricâl, hadis ve ilel ilimlerinde birikiminin çok fazla olduğunu, döneminde bu ilimde ondan daha âlim biri bulunmadığını, hâfız ve sened tahlili açısından ondan daha değerli bir kişinin olmadığını vurgulamıştır. İsnevî (öl. 772/1370) ise onu mütevazı, zâhid vera ve takva sahibi bir kimse olarak tanıtmıştır.²⁵

Zehebî ve İbnü'l-İmâd (öl. 1089/1679), Ebû Mûsâ el-Medîni'nin vefatının ardından onun gibi bir donanıma sahip birisinin olmadığını ifade ederek hadis ilmindeki âli konumunu ifade etmişlerdir.²⁶

İbnü'l-Cezerî (öl. 833/1429) onun Kur'ân hâfızları arasında şöhret bulmuş bir kimse olduğunu söylerken,²⁷ İbn Kesîr (öl. 774/1373) onun birçok değerli eser yazdığını ve hadis

²⁰ Ebû'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1398/1978), 4/286.

²¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/155-156, Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 4/1335; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 6/162; İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 2/239.

²² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/152.

²³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/156.

²⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/159.

²⁵ İsnevî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 2/239.

²⁶ İsnevî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 2/239.

²⁷ Ebû'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Ğāyetü'n-nihāye fî tabakâti'l-kurrâ*, nşr. Gotthelf Bergstraesser (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 2008), 2/190.

hâfızı olduğunu belirtmiştir.²⁸ Süyûtî (öl. 911/1505) ise Ebû Mûsâ el-Medîni'yi büyük hadis hâfızı ve şeyhü'l-İslâm olarak vasıflandırmıştır.²⁹

Hadisleri ezberlemenin yanı sıra mütেকaddimûn döneminin hadis usûl eseri olan Hâkim'in (öl. 405/1014) *Ma'rîfetü 'ulûmi'l-hadîs* eserini hıfzetmiş ve hocası Teymî'ye (öl. 535/1141) arz etmiştir.³⁰ Ayrıca o hadisçiliği ile beraber neseb âlimi, tarihçi, dilci olarak da kabul görmüştür.³¹

Ebû Mûsâ el-Medîni Bağdat'ın ilim ve medeniyetin parlak olduğu dönemde oraya yolculuk etmiştir. Bu seyahatleri esnasında dönemin önde gelen âlimlerinden ders almış ve kendini iyi bir şekilde yetiştirme gayreti içerisinde olmuştur.

1.4. Hocaları

Ebû Mûsâ el-Medîni'nin hayatını gayret, azim, cehd, fedakârlık ve mertlik kaplamıştır. Bundan dolayı eğitim ve öğretim sevdalısı olmuştur. Yaşadığı bölgede iç karışıklıklar ve savaşlar olmasına rağmen en zor şartlarda dahi ilmî çalışmalarına ara vermemiştir. İsfahan, Tatar ve Haçlıların saldırılarından dolayı zor günler geçirse de bu süreçte Ebû Mûsâ gibi âlimler öğrenme ve öğretme faaliyetlerine devam etmişlerdir. Malum olduğu üzere savaşlar ve siyasî istikrarsızlık ilmî gelişim üzerinde pek çok olumsuz etkiye sahiptir. Tüm bu şartlara rağmen Ebû Mûsâ, öğrencilerine levhalarda yazılı Kur'ân'ı ezberletmiş ve birçok bilimsel alanda öğrencilerine eğitim vermiştir. Bu gayretli çalışmaları sayesinde çok sayıda eser yazmış, bu eserler ilim talep eden öğrenciler için başvuracakları bir kaynak olmuştur.³²

İslâmî İlimlerin öğreniminde talebeler, hadisleri hocadan bizzat almak için çaba sarf etmişlerdir. Ebû Mûsâ el-Medîni, birçok hocadan ders almıştır. Kendisi bu anlamda İsfahanlı âlimlerin de içinde bulunduğu üç yüzden fazla hocadan hadis dersi almış ve bu hocalardan öğrendiği hadisleri öğrencileri vasıtasıyla nakletmiştir. Hocaları arasında Ebû Gâlib Ahmed b. Abbâs b. Kûşîz (öl. 505/1111), Ebû Sa'îd Muhammed b. Muhammed el-Mutarriz (öl. 503/1109), Hâfız Ebû'l-Hayr Abdullah b. Merzûk el-Herevî (öl. 507/1113), Ebû Bekr Abdülcebbâr b. Ubeydullah ed-Dellâl (öl. 506/1112), Muhammed b. Tâhir el-Makdisî el-Cemmâilî (öl. 507/1113), Hibetullâh b. Hasan el-Eberkûhî (öl. 508/1114), Ebû Mansûr Muhammed b. Abdullah b. Mendûye (öl. 507/1113), Abdülvâhid b. Muhammed es-Sabbâğ

²⁸ İbn Kesîr Ebû'l-Fidâ 'Îmâduddîn İsmâîl b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah Abdulmuhsinet-Türkî (Cîze: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1417/1997), 16/574.

²⁹ Ebû'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), 477.

³⁰ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 4/1336.

³¹ Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, 1376/1957), 11/ 76.

³² Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 4/1334.

ed-Deştec (öl. 518/1124), Ebû Zekeriyâ İbn Mende (öl. 512/1119) Muhammed b. İbrâhîm es-Salhânî (öl. 530/1136), Ebû'l-Kâsım İsmâîl b. Muhammed et-Teymî (öl. 535/1141) ve Ebû Alî el-Haddâd (öl. 525/1131) gibi âlimler yer almaktadır. Ayrıca Fâtıma bnt. Abdullah el-Cûzdâniyye (öl. 524/1130) gibi hanım hocalardan da ders almıştır.³³

O, İsfahan'daki eğitiminden sonra 524/1130 yılında Bağdat'a ilim öğrenmek amacıyla gitmiştir. Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. Muhammed (öl. ?) ve Ebû'l-İz Ahmed b. Ubeydullâh b. Kâdiş (öl. ?) gibi diğer âlimlerden hadis rivayetinde bulunmuştur.³⁴ Daha sonra Hemedân'a gitmiş ve bu beldede yaşayan âlimlerden faydalanmıştır.³⁵

Eğer burada Ebû Mûsâ, hadisleri ezberden mi yoksa kitaptan mı öğreniyordu sorusu sorulacak olursa; bu konu hakkında yapılan araştırmalara göre hadisleri kitaptan naklettiğine dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Fakat tedvîn ve tasnîf devri bittikten sonra hadislerin yazılı olarak kaydedilmesi nedeniyle elde mevcut olan yazılı eserlerden hadislerin nakledildiği söylenebilir. Ebû Mûsâ el-Medînî gibi geleneği temsil eden bir âlimin -ki biz bunu yaptığı rihlelerden ve tertiplelediği imlâ meclislerinde ezberinden hadis naklinde bulunmasından anlıyoruz- hadisleri ezber yoluyla nakledilmesine önem verdiği ifade edilebilir.³⁶

O, Ebû Abdullah Hasan b. Abbâs er-Rüstemî'den (öl. ?) Şâfiî fikhını öğrenmiştir.³⁷ Fıkıh ve hadis ilminin yanı sıra dil ve nahivle de meşgul olmuştur.³⁸ Bu konulardaki Ebû Mûsâ'nın yeteneğini ve bilgisini görmek için İbnü'l-Esîr el-Cezerî'nin (öl. 606/1210) *en-Nihâye fî Ğaribi'l-Hadîs* adlı eserine kaynak olan *el-Mecmû'u'l-Muğis* isimli eserini incelemek yeterli olacaktır.³⁹ Zikredilen ilimlere ek olarak kıraât ilmiyle de yakinen ilgilenmiştir. Kendisine de “kurra imâm” denilmiştir. Kıraât-i aşera'yı Muhammed b. Hüseyin el-Mezrûkî'den (öl. ?) ders alarak öğrenmiştir.⁴⁰

³³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/152-153; Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd ed-Dübeysî, *el-Muhtasâru'l-muhtac ileyh min târihi'l-hâfiz* (Bağdat: Matbatu'l-Meârif, 1371/1951), 84; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 1334-1335; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 6/160.

³⁴ İbnü'd-Dübeysî, *ez-Zeyl*, 1/464; Muhyiddîn İbnü'n-Neccâr, *el-Müstefâd min zeyl Târihi Bağdâd*, thk. Muhammed Mevlûd Halef - Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986), 120; Ebû Bekr Muînuddîn Muhammed b. Abdülganî İbn Nukta el-Bağdâdî, *Kitâbu't-takyîd li ma'rifeti'r-ruvât ve's-sünen ve'l mesânîd* (Hindistan: Vizâretü'l-Meârif ve Şuûnî's-Sekafiyye, 1403/1983), 78.

³⁵ Hayruddîn Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), 6/313.

³⁶ Akdoğan, “Ebû Mûsâ el-Medînî'nin Hayatı”, 321.

³⁷ Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye* 6/162; İbnü'n-Neccâr, *el-Müstefâd*, 6/119.

³⁸ Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 6/162; İbnü'n-Neccâr, *el-Müstefâd*, 119; İbnü'd-Dübeysî, *ez-Zeyl*, 463.

³⁹ İbnü'l-Esîr'in kendisi eserinin kaynağı olduğunu ifade etmiştir. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî Ğaribi'l-hadis*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire Dâru'l-Kütübî'l-'Arabiyye, 1383/1963), 10-11.

⁴⁰ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2/190.

1.5. Talebeleri

Ebû Mûsâ el-Medînî, birçok hocadan ders aldığı gibi birçok talebeye de ders vermiştir. O, ilmî kariyerinde belli bir üne kavuştuktan sonra birçok ilim talebesi ona öğrenci olmaya çalışmıştır. Ebû Mûsâ el-Medînî'nin öğrencilerinden bir kısmının ismi şöyledir:

1. Ebû Muhammed Abdülganî b. Abdülvâhid el-Cemmâilî el-Makdisî (öl. 600/1203)
2. Ebû Sa'd es-Sem'ânî (öl. 562/1166)
3. Ebû Nüceyh Muhammed b. Muâviye (öl. ?)
4. Ebû Bekr Muhammed b. Mûsâ el-Hâzimî (öl. 584/1188)
6. Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Abdullah er-Ruhâvî (öl. 612/1215)
7. Abdurrahmân İbnü'l-Hanbelî (öl. 634/1236)
8. Muhammed b. Mekkî el-İsfahânî (öl. ?), gibi önem arz eden kişilere de ders vermiştir.⁴¹

Öğrencilerinden Sem'ânî soy ilminde; Hâzimî, nâsih ve mensûh ilmi ile *Kütüb-i Hamse*'nin müelliflerinin hadis rivayet koşulları konusunda; Cemmâilî ahkâm (hüküm) hadislerinde ve İbnü'l-Hanbelî fıkıh ilminde önemli âlimler arasında yer almıştır.

1.6. Eser Râviliği

Hadis bilginleri, hadisleri nakletmede talebe ve hocanın karşılıklı olarak ders almasına büyük önem vermişlerdir. Bu nedenle onlar meşakkatli yolculuklar yaparak birçok ilim merkezinde hadis öğrenmişlerdir. Hadis aktarırken ortaya koydukları bu denli dikkat ve özeni eser intikalinde de görülmektedir.

H 5-6/12-13. yüzyılın ardından aslî kaynaklar bir araya getirildikten sonra hadis rivayeti çoğunlukla bırakılmış, bunun yerine eser rivayetine geçilmiştir. Bu şekilde Ebû Mûsâ el-Medînî de Tasavvuf, Kelâm, Fıkıh, Hadis, Tefsir, Kiraât, Dil-Edebiyat, Ahlâk konularında kaleme alınan eserleri nakletmiştir. Ebû Mûsâ isnadına yer vermediği eserleri okutmaktan imtina etmiştir. Örneğin, Nesâî'nin (öl. 303/915) *el-Müctebâ*'sı'nın (*es-Sünen*) okutulması ona söylediğinde, kendisi bu kitabın isnadında bulunmamasından dolayı bunu kabul etmemiştir.⁴² Ebû Mûsâ'nın rivayet silsilesinde olmayan kitapları okutmaması, onun geleneğe bağlılığının bir göstergesidir. Elde bulunan kaynaklardan belirlenebildiği kadarıyla rivayette bulunduğu kitaplar şunlardır:

⁴¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/155; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 4/1335; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 6/161; İbn Kâdî Şühbe Ebu's-Sıdk Takıyyuddîn Ebû Bekr b. Ahmed, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye* (Haydarâbâd: Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Meâri'î'l-Osmâniyye, 1398/1978), 2/51.

⁴² Akdoğan, "Ebû Mûsâ el-Medînî'nin Hayatı", 325.

1. Ebû Nu'aym (öl. 430/1038) *el-Müstahrec 'ala Sahîhi'l-Buhârî*⁴³
2. Ebû Nu'aym (öl. 430/1038) *el-Müntekâmine'l-Müstahrec 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*⁴⁴
3. Ebû İshâk es-Sa'lebî (öl. 427/1035) *Katle'l-Kur'ân*⁴⁵
4. Ebû Muhammed el-Begavî (öl. 516/1122) *Mesâbîhu's-Sünne*⁴⁶
5. İbrâhîm el-Harbî (öl. 285/899) *Secedâtu'l-Kur'ân*⁴⁷

1.7. Eserleri

Ebû Mûsâ el-Medînî tespit edilebildiği kadarıyla, 30'a yakın eser yazmıştır. Kaleme almış olduğu kitapların isimleri şöyledir:

- كتاب تضييع العمر والأيام / *Kitâbu tedyî'i'l-umr ve'l-eyyâm*
- تضييع العمر في اصطناع المعروف إلى اللئام / *Tedyî'i'l-umr fî Istinâ'i'l-ma'rûf ila'l-liâm*
- الترغيب والترهيب / *et-Terğîb ve't-terhîb*
- مسند أبي العشرَاء / *Müsnedü Ebi'l-'Uşrâ*
- الاستغناء في استعمال الحناء / *el-İstiğnâ fî isti'mâli'l-hunâ*
- النصح الجلي / *en-Nushu'l-celî*
- كتاب الجنائز / *Kitâbu'l-Cenâiz*
- كتاب العمامة / *Kitâbu'l-'Imâme*
- كتاب الحاكم / *Kitâbu'l-Hâkim*
- كتاب الحياء / *Kitâbu'l-Hayâ*
- السبايعات / *es-Sübâ'ıyyât*
- تصحيح صلاة التسابيح / *Tashîhu salâti't-tesbîh*
- دولة الأشرار / *Devletü'l-eşrâr*
- الترغيب في الخصال المنجية، والترهيب من الخلال المردية / *et-Terğîb fî hısal'l-münciyye ve't-terhîb min hilâli'l-merdiyye*

⁴³ Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed b. Alî ibn Hacer el-Askalânî, *el-Mecma'u'l-müesses li'l-Mu'cemi'l müfehres*, thk. Yûsuf Abdurrahmân el-Mar'aşlî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife: 1413/1992), 2/94.

⁴⁴ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-müesses*, 2/449.

⁴⁵ Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed b. Alî ibn Hacer el-Askalânî, *el-Mu'cemü'l-müfehres ev tecrîdu esânîdi'l-kütübî'l-meşhûra ve'l-eczâi'l-mensûra*, thk. Muhammed Şekkûr Mahmûd el-Meyâdinî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998), 112.

⁴⁶ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 396.

⁴⁷ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-müesses*, 2/ 355.

- الأسماء المشتركة بين الرجال والنساء / *el-Esmâü 'l-müştereke beyne 'r-ricâli ve 'n-nisâ*
- دستور المذكرين / *Dustûru 'l-müzekkirîn*
- الذخيرة والعدة في مناقب أبي عبد الله بن مندة / *ez-Zahîratu ve 'l-'Udde fî menâkibi Ebî Abdillâh b. Mende*
- الحفظ والنسيان / *el-Hıfz ve 'n-nisyân*
- جزء فيه سداسي التابعين / *Cüz 'ün fîhi südâsi 't-tâbi 'în*
- ما اتفق لفظه واختلف معناه من أسماء البلدان والأماكن / *Mettefeka lafzuhu ve 'f-tereka ma 'nâhu min esmâi 'l-buldâni 'l-emâkin*
- من أدرك التابعين / *Men edreke 't-tâbi 'în*
- من روى عن التابعين / *Men revâ ani 't-tâbi 'în*
- من رباعي التابعين / *Min rubâ 'ı 't-tâbi 'în*
- أحاديث التابعين / *Ehâdisu 't-tâbi 'în*
- كتاب الصحابة / *Kitâbu 's-sahâbe*
- ذيل معرفة الصحابة / *Zeylû Ma 'rifeti 's-sahâbe*
- رواة التابعين / *Ruvâtü 't-tâbi 'în*
- المستفاد بالنظر والكتابة في معرفة الصحابة / *el-Müstefâd bi 'n-nazar ve 'l-kitâbe fî ma 'rifeti 's-sahâbe*
- تقذية ما يقذي العين من هفوات كتاب الغريبين / *Kitâbu takziye mâ yakzi 'l-'ayn min hefevâti kitâbi 'l-ğaribîn*
- تتمة الغريبين / *Tetimmetü 'l-ğaribîn*
- كتاب القنوت / *Kitabu 'l-Kunût*
- الطوالات / *et-Tivâlât*
- اللطائف في رواية الكبار ونحوهم عن الصغار / *el-Letâif fî rivâyeti 'l-kibâr ve nahvehum ani 's-Sığâr*
- كتاب عوالي / *Kitâbu 'l-'Avâlî*
- الشرح المكمل في نسب الحسن المهمل / *eş-Şerhü 'l Mükemmel fî Nesebî 'l-Hasenî 'l-Mühmel*
- نزهة تحافظ / *Nüzhetü 'l-huffâz*

- المجموع المغيٲ في غريبي القرآن والحديث / *el-Mecmû'u'l-Muğîs fî Ğarîbeyi'l-Kur'ân ve'l-Hadis*
- زيادات على كتاب الأنساب / *Ziyâdât 'Ala Kitâbi'l-Ensâb*
- خصائص مسند الإمام أحمد / *Hasâisu Ahmed b. Hanbel*
- اللطائف من دقائق المعارف في علوم الحُفَظ الأعارف في رواية الكبار / *el-Letâifu Min Dekâiki 'l-Me'ârif fî 'ulûmi'l-huffâzi 'l-e'ârif fî rivâyeti 'l-kibâr*⁴⁸
- ذكر الإمام أبي عبد الله بن منده / *Zikru 'l-Îmâm Ebî Abdillâh b. Mende*
- من أدركه الخلال من أصحاب ابن منده / *Men edrekehu el-Helâl min ashâbi İbn Mende*
- ذكر ابن أبي الدنيا وما وقع عاليًا من حديثه / *Zikru İbn Ebi'd-Dünyâ ve mâ vaċa'a 'âliyen min ĥadisih*
- عوالي التابعين / *'Avâli't-Tâbi'în*
- كتاب الوظائف / *Kitâbu'l-vezâif*
- فضائل الأيام والليالي / *Fedâilu'l-eyyâm ve'l-leyâlî*
- كتاب من اسمه صالح، أو اسمه عطاء، عن أبي هريرة / *Kitâbu men ismuhu Sâlih ev ismuhu Atâ 'an Ebî Hüreyre*
- كتاب الهفوات / *Kitâbu'l-Hefevât*
- منتهى رغبات السامعين / *Müntehâ reğabâti's-sâmi'în*
- مجلس من أمالي أبي موسى المدني / *Meclisu men emâlî Ebî Mûsâ el-Medînî*
- كتاب الأمالي الكبير / *Kitâbu'l-Emâi'l-Kebîr*
- الجزء الرابع من رباعي التابعين / *el-Cüz 'ü'r-râbi' min rubâ'i't-tâbi'în*
- الجزء من رباعي الصحابة / *el-Cüz 'ü min rubâ'i's-sahâbe*
- ذيله على كتاب الغرر للهرودي / *Zeylün 'alâ Kitâbi'l-ğaribeyni li'l-Herevî*
- كتاب الثمين في استثناء اليمين / *Kitâbu's-semîn fî's-tisnâi'l-yemîn*
-

⁴⁸ Ebû Mûsâ el-Medînî, *Nüzhetü'l-huffâz*, 23.

II. BÖLÜM

2. HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Malum olduğu üzere muhaddis, hadis ilmi ile ilgilenen ve hadisleri inceleyerek sınıflandıran, değerlendiren ve yorumlayan kişidir. Muhaddisler, hadislerin isnad zincirlerini, hadis metinlerini, anlamlarını ve bunların nasıl uygulanacağına ilişkin hükümleri incelerler. Muhaddisler, hadislerin doğruluğunu ve güvenilirliğini belirlemek için sahih, zayıf veya uydurma olarak nitelendirir; hadislerin kaynaklarına, içeriklerine ve tarihsel bağlamına ilişkin detaylı bilgiler verirler. Muhaddisler hadislerin sıhhatini belirleme sürecinde, hadislerin isnad zincirleri, yani hadisi rivayet eden kişilerin kimlikleri, karakterleri, güvenilirlikleri ve hadisi kimden aldıkları gibi birçok faktörü göz önünde bulundurlar. Analiz sonucunda hadislerin doğruluğu belirlenmeye çalışılır ve bu hadislerin sıhhati tartışılır. Elde edilen bilgi, hadisleri anlamak ve yorumlamak için önemlidir. Tarihi süreç içerisinde muhaddislerin çalışmaları, hadis ilimlerinin yanı sıra diğer İslâmî ilimlerin ve düşüncelerin gelişiminde de büyük bir rol oynamıştır. Hadis tetkiki, hadis metinlerinin tarihsel, kültürel ve dini bağlamını da inceleyerek, hadislerin anlaşılmasına ve yorumlanmasına yardımcı olur. Bu bağlamda, hadis ilimleri İslâm'ın farklı alanlarındaki uygulamalarını anlamak için önemli bir araç olmuştur.

Hadis ilimleri, hadislerin doğru bir şekilde anlaşılması ve yorumlanması için geliştirilen bilimsel disiplinlerdir. Hadis ilimleri, hadislerin nakli, kaynakları, senedleri, içeriği, râvileri ve hadislerin doğru anlaşılması için kullanılan yöntemleri inceler. Bu çerçevede hadis ilimleri, hadislerin söz ve cümle yapıları, cümlelerin anlamları ve gramer yapıları ile ilgili bilgi verir; hadislerin dil ve üslubu üzerine yoğunlaşır; hadislerin okunuşları ve metinlerindeki çeşitli varyasyonlar üzerine çalışır; hadislerin konuları ve başlıkları üzerinde inceleme yapar; hadis kaynaklarında aynı olay hakkında yer alan hadislerin arasındaki farklılıkları inceleyerek hangisinin daha güvenilir olduğunu belirler; râviler hakkında araştırma yapar; hadislerin kaynakları, senedleri, hadislerde kullanılan terimler ve kavramlar vs. konularında incelemelerde bulunur.

Yukarıda sayılan bu uğraşlar neticesinde hadislerin daha iyi bir şekilde anlaşılması için garîbu'l-hadis, muhtelifu'l-hadis, ilelü'l-hadis, cerh ve ta'dil, esbâbü vürûdi'l-hadîs ve fıkhu'l-hadîs gibi ilmî disiplinler oluşmuştur. Hadis tarihinde çok sayıda muhaddis hadis ilimlerinin teşekkül ve gelişimine katkıda bulunmuştur. Bu âlimlerden biri de Ebû Mûsâ el-Medîni'dir. Bu bölümde onun hadis ilimlerine katkısı ve hadisçiliği kaleme aldığı eserler bağlamında tetkik edilecektir.

2.1. Garîbu'l-Hadîs İlmi

Ebû Mûsâ el-Medînî'nin garîbü'l-hadîs ilmi ile ilgili çalışması ve bu alana katkısı hakkında bilgi vermeden önce bu ilmî disiplin hakkında kısa bir malumat vermek yerinde olacaktır. Garîb kelimesi sözlükte غ - ر - تافس nalo edninzev ف م ل şimliterüt ednirelfrah ب - müşebbehe'dir. Ayrıca 3 harfli fiil olarak غ - ر - ئ - ن - ع - ب bâblarında kullanılmaktadır. Kelimenin cem'i بئارغ dir. Müennesi قيرغ kelimenin çoğulu غرباء⁴⁹.

Kelime olarak garîbü'l-hadîs “Çok az kullanılması sebebiyle manası kolayca anlaşılmayan” anlamında kullanılmaktadır. Arapça'da garâbet kelime kökünden türeyen garîb⁵⁰ sözcüğü sözlükte “yurdundan uzak kalan, kendi türü arasında eşi ve benzeri olmayan, nadir ve tek olan, müphem, bilinmeyen ve kapalı olan”⁵¹ anlamına gelmektedir.

Garîbü'l-hadîs ilmi, hadislerdeki garîb kelimelerin izah edilmesiyle iştigal eden ilme denilmektedir. Hâkim'in (öl. 405/1014) tanımı ise şöyledir: “Bu ilim; hadis metinlerinde geçen garîb lafızları bilmektir.”⁵² İbnü's-Salâh (öl. 643/1245), garîbü'l-hadîs'i; “Hadis metinlerinde kullanılması sebebiyle anlaşılmaktan uzak, manası kapalı olan ifadelerdir.”⁵³ şeklinde tarif eder.

Diğer bir tanım ise; “Hadis metninde geçen toplumda kullanımı az olan kelimeleri konu alan bir ilim dalıdır.” Hz. Peygamber (sas) Arap dilinin edebî inceliklerini gayet iyi bilmekteydi. Arabistan yarımadasında çeşitli bölgelerde Arapçanın farklı lehçeleri konuşulmaktaydı. Rasûlullah (sas) yanına gelen elçilere Arap dilinin zenginliğini fazlasıyla göstermiştir. Allah (cc) tarafından kendisine “cevâmiu'l kelim” vasfı verilmiştir. Bunun gereği az sözle çok anlam ifade etmektir. Bunu da daha önceden duyulmayan veciz sözlerle yapmıştır. Sahâbe de zaman zaman anlamını bilmediği kelimeler duymuş ve anlamını kendisine sormuştur.⁵⁴

Garîb kelimeler iki kısma ayrılır: Bunlardan birincisi; önceden istimal edilirken daha sonradan unutulmuş veya az telaffuz edilen/yazılan “garîb hasen” lafızlar olup dil cihetiyle

⁴⁹ Yusuf Akgül, *Edebi tür olarak garibu'l hadis kaynak-metod ve muhteva analizi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 14.

⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: b.y., 1414/1994), 643.

⁵¹ Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l 'Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerâî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1408/1988), 3/411.

⁵² Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadis*, nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin (Beyrut: el-Mektebetü't-Ticârî, 1397/1977), 88.

⁵³ Celâluddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *Tedribü'r-râvi fî şerhi Takribü'n-Nevevî*, thk. Ahmed Ömer Haşim (Beyrut: b.y. 1417/1996), 2/166.

⁵⁴ M. Yaşar Kandemir, “Garîbü'l-Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/376-378.

kullanımları kusurlu olarak görülmez. Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerde bulunan “garîb” kelimeler bu gruba girer. İkincisi ise, telaffuzu zor olan “garîb kabîh” sözcüklerdir. Bunlara galiz, mütevâir, hûşî, vahşî ismi verilir.⁵⁵ Süyûtî bu türde olan kelimeleri “fasîh’in zıddı” olarak ele alır.⁵⁶ Sözün garîp olması iki şekilde değerlendirilmiştir. Bunlardan birincisi tefekkür yardımının derinliğiyle anlaşılabilen mevzularda mananın anlaşılabilir olmaması diğeri ise Arap kabilelerinden ayrı yerlerde yaşayanların kelâmı kastedildiğini ifade eder.⁵⁷

Garîb denilince ilk anda anlaşılmayan, kapalı, müşkil lafızları açıklamak akla gelmektedir. Dolayısıyla anlaşılması kolay olmayan bu lafızların, dilde derin bilgiye sahip ve dile hâkim kişilerce incelenmeye değer bir konu olduğu aşîkârdır. Bu bağlamda dil biliminde meşhur olan Câhîz’ın (öl. 255/869) naklettiği şu söz dikkate değerdir: “Bir adam bir topluluğa şiir okur oradakiler onun sözlerini garîp bulurlar. Bunun üzerine o’da “Allah’a (cc) yemin olsun ki bu şiir garîp değil fakat siz edebiyata garipsiniz/yabancısiniz.”⁵⁸der. Buradan da anlaşılacağı üzere her garîb kelimenin edebî olmayan anlamına gelmediğini belirtmek faydalı olacaktır.

Garîbü’l-hadîs ile ilgili eserlerde yer alan bir kelimenin sözlükteki manasıyla yetinmeyip Arap dilcilerin söz ve şiirlerinden misaller vererek o kelimenin edebî incelikleri üzerinde durulur. Hadis alanında otorite kabul edilen Ahmed b. Hanbel gibi âlimlere garîbü’l-hadîs ile ilgili sorular sorulduğunda, bu kelimeleri açıklamayıp onların anlamlarını dil âlimlerine sorulmasına yönlendirmesi⁵⁹ garîbü’l-hadisın esasen lügat ve dil ilimlerinin bir konusu olduğunu gösterir. Bundan dolayı da garîbü’l-hadîs ile ilgili çalışma yapan müelliflerin büyük çoğunluğu dil ve lügat alanında uzman olmuş âlimlerdir.⁶⁰

Hadislerde olduğu gibi Kur’ân’da da garîb kelimelerin manalarını açıklamayı hedef alan kitaplar ilk planda hadis ve Kur’ân metinlerini doğru anlama Arapça dilinin zengin birikimini tespit etme düşüncesiyle yazılmıştır. Erken dönemde garîbü’l-hadîs ilminin doğuşunu öne alan sebepler vardır. Bunları detaylı bir şekilde araştırmak hem İslâm toplumunun o zamanlardaki durumunu ve ilmî problemini, hem de bu türün hadis ilmindeki yeri ve öneminin ortaya çıkarılması açısından gereklidir. Müellifleri bu tür eserleri yazmaya yönelten

⁵⁵ Hüseyin Elmalı - Şükrü Arslan, “Garîb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/374-375.

⁵⁶ Süyûtî, fasîh kavramını bilinen ve yaygın halde kullanılan, harfleri şekil ve biçim yönüyle garîp olmayan, dil kurallarına uygun olan ifade olarak tanımlar. Bk. Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebi Bekr es-Süyûtî, *el-Mezher fi ulumi’l-lügat ve envâihâ* (Mısır: Dâru’l-İhyâi Kütübî’l-‘Arabiyye, ts.), 233.

⁵⁷ Muhammed Abdülaziz el-Hûlî, *Miftahu’s-sünne ev Tarihu fînûni’l-hadîs* (Mısır: Matbaatü’l-‘Arabiyye, 1346/1928), 2/140-144.

⁵⁸ İbn Rasşîk el-Kayravânî, *el-Umde fi mehâsini’s-şi’ri ve adâbihî ve nakdihi*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdu’l-Hamid (Mısır: Matbaatü’s-Seâde, 1383/1964), 133.

⁵⁹ Osman b. Abdurrahman İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadîs*, nşr. Nûreddin İtr (Halep: b.y. 1386/1966), 272.

⁶⁰ Kandemir, “Garîbü’l-Hadis”, 13/376-378.

sebeplerden, belki de en önemlisi, fetihler sonucuyla İslâmiyetin geniş topraklara yayılması üzerine, farklı kültüre mensup ve farklı dilleri konuşan insanların müslüman olmasıdır. Bu kişilerin muhtemel tahriflerini önlemek amacıyla garîbü'l-hadîs ve garîbü'l-Kur'ân kitapları telif edilmiştir. Bir başka önemli sebep ise yeniden kurulan şehirlere farklı yörelerden gelmiş insanların yerleşiminden dolayı yeni diller karşısında Arapçayı koruma arzusudur.⁶¹

Hadis metninin içeriğinde yer alan kelimelerin hangilerinin garîb olduğu konusu kişiye ve zamana göre değişmektedir. Bu alandaki eserler başlangıçta küçük risâleler şeklindedir. Zaman geçtikçe bu kitapların hacimlerinin büyümesi, garîb ifadesinin kapsamının bir hayli genişlediğinin göstergesidir. İslâm'ın ilk yıllarında garîb kelime sayısı az iken zamanla bu sayı artmıştır. Nitekim buna ispat olarak İbnü'l-Esîr'in (öl. 606/1209) *en-Nihaye*'sinde hadis sözcüklerinin bulunduğu ve bu kitabın hacimli bir eser olduğu görülmektedir. Aynı zamanda bu tür eserlerin, İslâm tarihinde ilk sözlükler olma özelliğine sahip olduğunu söylemek de mümkündür.

Doğrusu, Hz. Peygamber'in (sas) sözlerinde herkesin bilemediği veya anlamını kavrayamadığı ifadeler bulunmaktadır. Bu kelimelerin hadislerde yer almasının sebeplerini şu başlıklar altında sıralamak mümkündür:⁶²

- a. Hz. Peygamber'in (sas) seferleri ve bunların dil üzerindeki tefsirleri,
- b. Hz. Peygamber'in (sas) her topluluğa kendi lehçeleri ile hitap etmesi,
- c. İslâm devlet sınırlarının genişlemesi,
- d. Hz. Peygamber'in (sas) cevâmi'u'l kelim üslûbu,
- e. Hz. Peygamber'in (sas) bazı kelimelere özel anlam vermesi,
- f. Hz. Peygamber'in (sas) Arapça'da bazı deyim ve kelimeleri ilk defa kullanması.

Görüldüğü üzere bu sebeplerin bazıları dînî-sosyal, bazıları ilmi sebeplere bağlıken bir kısmı da dil ile ilgili nedenlerdendir.⁶³

Hadislerdeki garîb kelimelerin açıklanması maksadıyla bu isimle birçok eser yazılmıştır.. Hadislerde yer alan bu kelimeler üzerine ilk defa tebeü't-tâbiîn neslinden Şu'be b. Haccâc (öl. 160/776), Mâlik b. Enes (öl.179/795) ve Süfyan es-Sevrî'nin konu üzerinde durdukları belirtilmiştir.⁶⁴ Ancak ilk eseri kimin yazdığı konusunda tartışmalar vardır. İbnü'n-Nedîm'e (öl. 385/995) göre garîbü'l-hadis'e dair ilk çalışmayı Basralı dil âlimi olan Ebû Adnân Abdurrahmân b. Abdûla'lâ es-Sülemî'nin (öl. 210/864) yaptığı kanaati

⁶¹ Kandemir, "Garîbü'l-Hadis", 13/376-378.

⁶² Abdulkadir Palabıyık, *Garîbu'l-Hadis Nev'inin Doğuşu ve Abdulgafır İsmail'in el-Müfhim li Şerhi Garîbi Sahîhi Müslim* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 26-48.

⁶³ Akgül, *Edebi Tür Olarak Garîbu'l-Hadis*, 38.

⁶⁴ Hâkim en-Nisâburî, *Ma'rîfetü 'ulûmi'l-hadis*, 88.

bulunmaktadır.⁶⁵ Ebû Adnan'ın hacimce küçük olan eserindeki garîb kelimeleri ihtiva eden ve senedleriyle birlikte zikredilen rivayetlerin tasniflerini bablara göre yaptığı söylenmektedir. Bazı âlimler, garîbü'l hadis konusunda yapılan ilk eserin Nadr b. Şümeyl'e (öl. 203/819) nispet edildiğini ileri sürmüşlerdir.⁶⁶ Bununla birlikte *Şerhu Garîbi'l-Hadîs* diye anılan hacimce küçük eseriyle Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın (öl. 209/824) bu alana öncülük ettiği düşüncesi daha fazla kabul görmüştür.⁶⁷

Arap dil âlimleri tarafından yazılan eserlerde dil kültürünün zengin ve çeşitli olmasından dolayı pek az garîb kelime ihtiva edilmektedir. Bunlardan Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm (öl.224/838)'ın *Garîbu'l-Hadis'i* bu alanda yazılmış en hacimli eserdir. Sonra Ali b. Muğîre Ebû'l-Hasen el-Esrem (öl.231/845), Amr b. Ebû Amr eş-Şeybânî (öl.231/845), Muhammed b. Ziyad İbnü'l-Arâbî (öl. 231/845) sayılabilir. Bu konuda büyük hacimli bir eseri olduğu ifade edilen Şemir b. Hamdeveyh (öl.255/868) de zikredilebilir. Ancak eserin günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir. Daha sonraki yüzyıllarda bu konuyla ilgili eserler telif edilmiştir. Bunlar arasında Zemahşerî'nin (öl. 538/1143) *el-Fâik fî Garîbi'l-Hadis'i* ile İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser'i* bu alanda kaleme alınmış eserler arasında en meşhur olanlarıdır.⁶⁸

Garîbü'l-hadîs alanında kaleme alınmış kitaplar kültürel ve tarihsel birçok mirası ve özellikle Rasûlullah (sas) dönemine ait olan anlamlar dünyasını günümüze taşıyan köprü mesabesinde. Bundan dolayı bu ilim fevkaalede önemli bir yere sahiptir.

Sonuç olarak, hadis metinlerinde yer alan anlamı kapalı olan ancak işin erbabı kişiler tarafından bilinen garîb lafızları konu edinen bu disipline *garîbü'l-hadîs ilmi* denmiştir. Hadislerin anlaşılması hususunda bu ilim, hadis edebiyatı açısından oldukça önemli bir yere sahiptir.⁶⁹

Ebû Mûsâ, garîbu'l-hadîs ilmine anlamı anlaşılmayan kelimeleri açıkladığı müstakil bir eser yazarak katkıda bulunmuştur. *el-Mecmû'u'l-muğîs fî ğarîbeyi'l-Kur'ân ve'l-hadîs* olarak isimlendirilen kitabı onun dil konusunda geniş ve derin bir bilgi birikimine sahip olduğunu göstermektedir.

⁶⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist fî ahbâri'l-ulemâi'l-Mûsânnifîn mine'l-kudemâ ve'l-muhdesîn ve esmâ'i kütübihim* (Tahran: b.y. ts.), 51.

⁶⁶ İbn Nedîm, *el-Fihrist* (Tahran: Dâru'l-Mesîre, 1408/1988), 51.

⁶⁷ Kandemir, "Garîbü'l-Hadis", 13/376-378.

⁶⁸ Kandemir, "Garîbü'l-Hadis", 13/376-378.

⁶⁹ Akgül, *Edebi Tür Olarak Garibu'l-Hadîs*, 22.

Ebû Mûsâ genel olarak tüm eserlerinde nakletmiş olduğu hadislerde dilbilimci kimliğini göstermiştir. Hemen hemen her hadisin sonunda anlaşılması zor olan kelimelere ayrı bir başlık açmış ve hadis metninin bitiminden sonra açıklamasını yapmıştır.

Ebû Mûsâ el-Medîni, *el-Mecmû' u'l-muğîs fî ġarîbeyi'l-Kur'ân ve'l-hadîs* isimli eserini yazmasındaki öncelikli âmilin Kur'ân tefsirine verilecek hizmetin sevabına ulaşmak ve faydalanacak öğrencinin duasını almak arzusu olduğunu belirtmiştir.⁷⁰ O, Ebû Ubeyd el-Herevî'nin (öl. 224/838) eserini mütalaa ettikten sonra öğrenciler için gördüğü lüzum üzerine bu eseri açıklayıcı ve tamamlayıcı bir gayeyle yazmıştır.⁷¹

Ebû Mûsâ'nın beyanına göre, o bu eserini Ebû Ubeyd'in alfabetik tertibine bire bir uyararak yazmıştır.⁷² Kelimenin birinci ve ikinci harf sıralamasına riâyet etmiştir. Müellifimiz bu eserinde garip lafızların hangi dil kökenli olduğuna yer vermiştir. Herevî'nin eserine almadığı garîb lafızların tümünü kendi eserine almaya gayret etmiştir.⁷³ Âyet ve hadislerdeki garîb kelimeleri, âyet veya hadisin tamamını zikretmeksizin bir iki kelime aktarmakla yetinmiş ve bununla eserinin uzamasını önlemiştir. Ebû Mûsâ el-Medîni, hadislerinde Kütüb-i sitte'deki hadis kitaplarına ya itimat etmiş veya bazı şeyhlerinden yazılı olarak aldığı nüshaları dayanak kılmıştır.⁷⁴

Ebû Mûsâ el-Medîni, Kur'ân ve hadislerde geçen garîb kelimelerin anlamını verirken lügatçilerin bilgilerine müracaat etmiştir. Bu alanda lügatçilerin büyük çoğunluğunun görüşüne başvurmuştur. Bazen anlamını aktardığı kişinin ismini terk edip “bazı nahivciler dedi (kale ba'du nahviyin)” demektedir.⁷⁵ Asıl amacı, bu eserin tasnifinden maksadı garip kelimesinin lügat, i'rab ve anlamını tanıtmaktır. Hadis veya asarın metinlerini bilme, râvi isimlerini tanıma maksatlı değildir. Çünkü metin bilgisi ve râvi bilgileri başlı başına başka bir ilmin alanına girmektedir.⁷⁶

Ebû Mûsâ el-Medîni bu eserinde bazen Kur'ân'ın herhangi bir lafzındaki kıraâtlere değinmiştir. Arap dili lügatçilerinin kitaplarında zikrettikleri kelimenin harfleri ve anlamlarını zabt ve dayanak kılmıştır. O, eserinde nakletmiş olduğu bilgileri garîbü'l-Kur'ân ve hadis alanında otorite olan âlim ve mûsânniflere dayandırmaktadır. En çok Esmâi'den (öl. 216/831)

⁷⁰ Ebû Mûsâ el-Medîni Muhammed b. Ömer el-İsbahânî el-Medîni, *el-Mecmû' u'l-muğîs fî ġarîbeyi'l-Kur'ân-i ve'l-Hadis*, thk. Abdülkerim el-Âzba (Suudi Arabistan: Cami'atü'l-Ümmü'l-Kurâ, 1408/1988), 5.

⁷¹ Ebû Mûsâ el-Medîni, *el-Mecmû' u'l-muğîs*, 3.

⁷² Ebû Mûsâ el-Medîni, *el-Mecmû' u'l-muğîs*, 4; Abdulhamîd el-Ferâhî el-Hindî, *Müfredâtü'l-Kur'ân-Nezarutun cedîdetünfi tefsiri elfâzi Kur'âniyye*, thk. Muhammed Ecmel Eyyûb el-İslâhî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1423/2002), 49.

⁷³ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 9-15.

⁷⁴ Ebû Mûsâ el-Medîni, *el-Mecmû' u'l-muğîs*, 175.

⁷⁵ Ebû Mûsâ el-Medîni, *el-Mecmû' u'l-muğîs*, 120.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 12.

kaynak göstermiştir. O, Ebû Ubeyd el-Herevî'nin görüşlerini beğenmesine rağmen yeri geldiğinde eleştirmekten kaçınmamıştır.⁷⁷

Ebû Mûsâ el-Medînî dilcilerin yanı sıra hadis imamlarının şerhlerine de başvurmuştur. Yeri geldiğinde bazı fıkıh konularını da irdlemiştir. Bazen bir kelimenin i'rabında ve okunuşunda bütün dilcilerin farklı görüşlerini aktarmıştır.

Buraya kadar garîbu'l-hadîs ilmi ve Ebû Mûsâ'nın bu ilme katkısı ile ilgili konulara değinilmeye çalışıldı. Konunun daha iyi bir şekilde anlaşılması için *Ṭivâlû'l-eḥâdiş* isimli eserinde nakledilen bir rivayet üzerinden Ebû Mûsâ'nın garîbu'l-hadîs ile ilgili açıklamasına yer verilecektir:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْمُثَنَّى الْأَنْصَارِيُّ، قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ، حَدَّثَنِي ثُمَامَةُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَنَسٍ، أَنَّ أَنَسًا، حَدَّثَهُ أَنَّ أَبَا بَكْرٍ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - كَتَبَ لَهُ هَذَا الْكِتَابَ لَمَّا وَجَّهَهُ إِلَى الْبَحْرَيْنِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

هَذِهِ فَرِيضَةُ الصَّدَقَةِ الَّتِي فَرَضَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى الْمُسْلِمِينَ، وَالَّتِي أَمَرَ اللَّهُ بِهَا رَسُولُهُ، فَمَنْ سَأَلَهَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ عَلَى وَجْهِهَا فَلْيُعْطَهَا، وَمَنْ سُئِلَ فَوْقَهَا فَلَا يُعْطِ فِي أَرْبَعٍ وَعِشْرِينَ مِنَ الْإِبِلِ فَمَا دُونَهَا مِنَ الْغَنَمِ مِنْ كُلِّ خَمْسٍ شَاةٌ، إِذَا بَلَغَتْ خَمْسًا وَعِشْرِينَ إِلَى خَمْسٍ وَثَلَاثِينَ فَفِيهَا بَنْتُ مَخَاضٍ أُنْثَى، فَإِذَا بَلَغَتْ سِتًّا وَثَلَاثِينَ إِلَى خَمْسٍ وَأَرْبَعِينَ فَفِيهَا بَنْتُ لُبُونٍ أُنْثَى، فَإِذَا بَلَغَتْ سِتًّا وَأَرْبَعِينَ إِلَى سِتِّينَ فَفِيهَا حِقَّةٌ طُرُوقَةٌ الْجَمَلِ، فَإِذَا بَلَغَتْ وَاحِدَةً وَسِتِّينَ إِلَى خَمْسٍ وَسَبْعِينَ فَفِيهَا جَذَعَةٌ، فَإِذَا بَلَغَتْ - يَعْنِي - سِتًّا وَسَبْعِينَ إِلَى تِسْعِينَ فَفِيهَا بَنْتَا لُبُونٍ، فَإِذَا بَلَغَتْ إِحْدَى وَتِسْعِينَ إِلَى عِشْرِينَ وَمِائَةٍ فَفِيهَا حِقَّتَانِ طُرُوقَتَا الْجَمَلِ، فَإِذَا زَادَتْ عَلَى عِشْرِينَ وَمِائَةٍ فَفِي كُلِّ أَرْبَعِينَ بَنْتَا لُبُونٍ، وَفِي كُلِّ خَمْسِينَ حِقَّةٌ، وَمَنْ لَمْ يَكُنْ مَعَهُ إِلَّا أَرْبَعٌ مِنَ الْإِبِلِ فَلَيْسَ فِيهَا صَدَقَةٌ، إِلَّا أَنْ يَشَاءَ رَبُّهَا، فَإِذَا بَلَغَتْ خَمْسًا مِنَ الْإِبِلِ فَفِيهَا شَاةٌ، وَفِي صَدَقَةِ الْغَنَمِ فِي سَائِمَتِهَا إِذَا كَانَتْ أَرْبَعِينَ إِلَى عِشْرِينَ وَمِائَةٍ شَاةٌ، فَإِذَا زَادَتْ عَلَى عِشْرِينَ وَمِائَةٍ إِلَى مِائَتَيْنِ شَاتَانِ، فَإِذَا زَادَتْ عَلَى مِائَتَيْنِ إِلَى ثَلَاثِمِائَةٍ فَفِيهَا ثَلَاثُ، فَإِذَا زَادَتْ عَلَى ثَلَاثِمِائَةٍ فَفِي كُلِّ مِائَةٍ شَاةٌ، فَإِذَا كَانَتْ سَائِمَةُ الرَّجُلِ نَاقِصَةً مِنْ أَرْبَعِينَ شَاةً وَاحِدَةً فَلَيْسَ فِيهَا صَدَقَةٌ، إِلَّا أَنْ يَشَاءَ رَبُّهَا، وَفِي الرِّقَةِ رُبْعُ الْعَشْرِ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ إِلَّا تِسْعِينَ وَمِائَةً فَلَيْسَ فِيهَا شَيْءٌ، إِلَّا أَنْ يَشَاءَ رَبُّهَا.

“Enes b. Mâlik’ten (r.a.) şöyle nakledilmiştir: Ebû Bekr (r.a.), Enes b. Mâlik’i Bahreyn’e zekât memuru olarak gönderdiğinde, ona şunu yazmıştır.

“Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla”

“İşte bu, Allah’ın kendi Rasûlü’ne emrettiği ve Rasûlullah’ın Müslümânlar üzerine takdir ve tayin buyurduğu zekât farızasıdır. Herhangi bir Müslümandan bu kitapta bildirilen

⁷⁷ Ebû Mûsâ el-Medînî, *el-Mecmû‘u l-muğis*, 50.

miktarlar vechiyle zekât istenirse, o Müslüman bu zekâtını versin. Bundan fazlası istenirse (ziyadeyi) vermesin!

“Deveden yirmi dört tanesinde ve bundan aşağısında koyun olarak (vâcib olan zekât), her beş devede bir koyundur.

“Deve sayısı:

25’e erişince, 35’e kadar dişi bir bintu mehâd;

36’ya erişince, 45’e kadar dişi bir bintu lebûn;

46’ya erişince, 60’a kadar bir hıkka;

61’e erişince, 75’e kadar bir ceze‘a;

76’ya erişince, 90’a kadar iki tane bintu lebûn;

91’e erişince, 120’ye kadar iki hıkka zekât vermek vâcib olur.

“Deve sayısı yüz yirmiden fazla olunca, her kırk devede bir tane bintu lebûn ve her elli devede bir hıkka zekât vardır. Beraberinde dört tane deveden başka bulunmayan kimseye gelince; bu miktar devede zekât yoktur. Ancak deve sahibi, kendi isteği ile verebilir. Deve sayısı beşe ulaşınca da bir koyun zekât vermek vâcib olur.

“Senenin birçok günleri yaylakta güdülen koyunun zekâtında, koyun sayısı kırktan yüz yirmiye kadar bir koyundur. Yüz yirmiden ziyâdede, iki yüze kadar iki koyundur. Koyun sayısı iki yüzden fazla olursa, üç yüze kadar üç koyundur. Koyun sayısı üç yüzden fazla olunca, her yüz koyunda bir koyun zekât vardır. Bir kimsenin de yayılır koyunu, kırktan bir koyun noksan olursa, bu noksan koyunda zekât yoktur. Ancak koyun sahibi isterse kendiliğinden nafîle olarak verebilir.”

“İki yüz dirhem gümüşte de onda birin dörtte biri (yani kırkta bir miktarı) zekât vâciptir. Gümüş miktarı yüz doksan dirhemden başka olmazsa, bunda da zekât yoktur. Ancak gümüş sahibi isterse kendiliğinden nafîle olarak verebilir.”

Ebû Mûsâ zekât verilecek hayvanların miktarı hakkında bilgi veren bu hadisi naklettikten sonra garîb kelimeler hakkında açıklamalarda bulunmuştur:

a. Bintu mehad (بِنْتُ مَخَاضٍ): Develerde bir yaşını bitirmiş iki yaşına girmiş deveye denilir. Annesine çok yakın olduğundan dolayı böyle isimlendirildi.

b. Bintü Lebûn (بِنْتُ لَبُونٍ): iki yaşını doldurmuş üç yaşına giren deveye denir. Öyle isimlendirilmesin sebebi annesinden süt içtiği içindir.

c. Hıkka (حَقَّةٌ): Üç yaşını bitirip dörde giren deveye denir.

d. Ceze‘a (جَذْعَةٌ): Dört yaşını doldurmuş beşe girmiş deveye denir.

e. Saime (سَائِمَةٌ): Yılın çoğunu kendi başına otlanan hayvana denir.⁷⁸

İkinci örneğimiz de aşağıda i‘rab bölümünde geçmekte olan Deccal hadisinde kelime bilgisine yer vermiştir. Yalnızca anlamı verilen sözcükleri örnek vereceğiz.

Hadiste geçen سبل (giydi) kelimesini خلط (karıştırdı) kelimesi olarak açıkladı.

Diğer bir yerde ise بادر ب ين ايدنا iniselmüc (ralıdnarvad iceleca) بادر ب ين ايدنا (önümüze geçtiler) cümlesiyle açıkladı.⁷⁹

Üçüncü örnekte: Kişinin halinin kötüye gitmesi anlamına gelen ninisemilek ضنا açıklamasında لا ضطنى عنى⁸⁰ hadisine yer verip onun anlamının aynı olduğuna dikkat çekmiştir.⁸¹

Ebû Mûsâ *el-Mecmû‘u‘l-muğîs‘i* Herevî’nin tertibini esas alarak düzenlemiştir.⁸² Ebû Mûsâ garîb kelimeleri açıklama noktasında alanında bilgili biridir. Bu alanda yazmış olduğu eser iki bin sayfayı aşkın *el-Mecmû‘u‘l-muğîs fî ġarîbeyi‘l-Kur‘ân ve‘l-hadîs* eseridir. O Arap dilinin zengin olduğunu söylemiş ve bu alanda yazılacak son kitabın bu olmadığını vurgulamıştır.⁸³ İbnü‘l-Esîr, *el-Mecmû‘u‘l-muğîs‘den* istifade ederek *en-Nihâye* adlı kitabını yazmıştır.⁸⁴

2.2. Rical İlmi

Rical ilmi, bir râvinin nerede ve ne zaman doğduğu, anne ve babasının isimleri, lakabı, künyesi, hocasının kimler olduğu ve onlardan aldıkları rivayetler, hangi talebelere hadis rivayetinde bulunduğu, nerede yaşadığı, ne zaman öldüğü gibi bilgiler vermeyi amaçlamaktadır.⁸⁵ Bu ilmin kökeni Kur‘ân’a dayanmaktadır. Zira Cenâb-ı Allah kitabında ricâl ilminin önemli prensibi olan haberin kaynağının araştırılmasını emretmiştir.⁸⁶

Hadislerin sıhhatini belirlemede oldukça önemli bir yere sahip olan bu ilimle ilgili hadis tarihinin ilk dönemlerinden itibaren önemli çalışmalar yapılmış ve eserler kaleme alınmıştır. Hadis alanında çalışan âlimler bir yandan hadisleri öğrenirken diğer yandan ise bu hadisleri

⁷⁸ Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer b. Ahmed el-Medîni, *Tıvâlü‘l-eġâdîs ve‘l-aġbâr ve ġureri‘l-kaşas ve‘l-âşâr* (Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin, Außereuropäische Handschriften, Islamische Handschriften, Ms. or. oct. 1447), 4b.

⁷⁹ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Tıvâlü‘l-eġâdîs*, 138b.

⁸⁰ Temel hadis kaynaklarında böyle bir hadise rastlanmamıştır.

⁸¹ Ebû Mûsâ el-Medîni, *el-Mecmû‘u‘l-muğîs*, 2/337.

⁸² el-Hindî, *Müfredâtü‘l-Kur‘ân*, 49.

⁸³ Abdülkerîm el-Azbâvî, “Mukaddime”, *el-Mecmû‘u‘l-muğîs fî ġarîbeyi‘l-Kur‘ân ve‘l-Hadis*, thk. ‘Abdülkerîm el-Azbâvî (Mekke: Câmî‘atu‘l-Ümmi‘l-Kurâ, 1406/1986), 5.

⁸⁴ Akdoğan, Ebû Mûsâ el-Medîni’nin Hayatı, 327.

⁸⁵ Bk. İbrahim Hatiboğlu, “Ricâlü‘l-Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/83-86.

⁸⁶ *Renkli Kelime Mealli Kur‘an-ı Kerim*, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (İstanbul: Marşoğlu Matbaası, 2019), 49/6.

nakleden râviler hakkında bilgiler toplamışlardır. Zira sahih hadisin beş şartından çoğu rivayeti nakleden râvilerin güvenilirlikleri ile ilgilidir. Bu ilim sayesinde râvinin ve hocasının ölüm ve doğum tarihleri göz önünde bulundurularak birbiriyle görüşüp görüşmedikleri (likâ), aynı dönemde yaşayıp yaşamadıkları (muâsara), râvide yaşlılık gibi nedenlerle zihnî bozukluğunun olup olmadığı (ihtilât) gibi bilgiler elde edilmiştir. Hadis âlimlerinin yanı sıra tarihçiler de şahıslar hakkında yapmış oldukları çalışmalarla ricâl ilmine katkıda bulunmuşlardır.

Ebû Mûsâ el-Medînî'nin hadis alanına sunmuş olduğu katkılarının en önemlisi ricâl ilmi alanındadır. Zira onun hadis ile ilgili kaleme almış olduğu eserlerin büyük bir kısmı, ricâl ilmi ile ilgilidir. Şimdi sırasıyla eserleri bağlamında örnekler üzerinden onun ricâl ilmi ile ilgili çalışmaları tetkik edilecektir:

2.2.1. Râvinin Gerçek Kimliğini Tespiti

Hadis alanına emek vermiş birçok âlim gibi Ebû Mûsâ el-Medînî, hadis rivayetinin yanı sıra ricâl ilmi ile de iştigal etmiştir. Eserlerinin birçok yerinde râviler hakkında bilgi vermiştir. Bazen hadis senedlerinde yer alan râvilerin gerçekten kim olduğunu tespit etmek amacıyla müstakil eserler dahi kaleme almıştır. Ebû Mûsâ, *eş-Şerhu'l-mukmel fî nesebi'l-Haseni'l-mühmel*⁸⁷ isimli eserinde Müslim'in (öl. 261/875) *Sahih*'inde rivayet edilen bir hadisin senedinde bulunan "Hasen" isimli râvinin gerçekte kim olduğunu ortaya koymak için yazmıştır. Rivayetin sened ve metni şöyledir:

حدثني محمد بن بكار البصري، حدثنا أبو عاصم عن ابن جريج ح وحدثني محمد بن رافع - واللفظ له - حدثنا عبد الرزاق أخبرنا ابن جريج، قال أخبرني أبو قزعة أن أبا نضرة أخبره وحسنا أخبرهما أن أبا سعيد الخدري أخبره أن وفد عبد القيس لما أتوا نبي الله - ﷺ - قالوا يا نبي الله جعلنا الله فداءك ماذا يصلح لنا من الأشرية فقال «لا تشربوا في النقيير». قالوا يا نبي الله جعلنا الله فداءك أوتدري ما النقيير قال «نعم الجذع ينقر وسطه ولا في الدباء ولا في الحنتمة وعليكم بالموكي».⁸⁸

Muhammed b. Bekkâr el-Basrî > Ebû Âsım > İbn Cüreyc (Tahvil); Muhammed b. Râfi' -onun lafzı- Abdurrezzâk > İbn Cüreyc > Ebû Kaz'a > Ebû Nadre > Hasen > Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayet edildiğine göre, Abdülkays kabilesinden bir heyet Allah Rasûlü'ne (sas) geldiklerinde: "Ey Allah'ın Rasûlü! Allah bize canımızı senin için feda etmeyi nasip etsin,

⁸⁷ Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer b. Ahmed el-Medînî, *eş-Şerhu'l-mukmel fî nesebi'l-Haseni'l-mühmel*, thk. Ömer b. Hasen 'Osman Fellâte (Riyad: Mektebetü Melik Fahd Vatanî, 1426/2005).

⁸⁸ Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî b. Haccâc Müslim, *Sahih-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1375/1956), "İmân", 28.

bize hangi içecek iyi gelir? (Peygamber) buyurdular ki: Şarap küplerinde içmeyin. Dediler ki: Ey Allah'ın Rasûlü! Allah senin uğrunda canımızı feda etmemizi nasip etsin, sen *nakir* nedir bilir misin? Rasûlullah (sas) cevap verdi: Evet, o, ortasından oyduğun bir ağaç kütüğüdür ve dedi ki: Su kabağı ve Hanteme (içmek için) kullanma. (Bunun için) ağzı iple bağlanmış su tulumu kullanın.”

Senedde altı çizili olan râvinin kimliği Ebû Mûsâ'nın yaşadığı döneme kadar âlimler arasında bir ihtilafa sebep olmuştur. Mâzerî (öl. 536/1141) ve Kâdî İyâz (öl. 544/1149) gibi birçok âlime göre bahse konu kişi -senedde bolt olarak belirtilen- Hasan el-Basrî'dir (öl. 210/728). Ancak elde mevcut olan bilgilere göre Hasen el-Basrî, Ebû Saîd el-Hudrî (öl. 74/693-4) ile görüşmemiştir. Bu durumda hadisin senedinde bir kopukluk ortaya çıkmış olacak ve rivayetin sıhhatini zedeleyecektir. Ebû Mûsâ, senedde bulunan râvinin gerçekten kim olduğunu detaylı bir şekilde araştırdıktan sonra özellikle bir önceki râvinin yani İbn Cüreyc'in (öl. 150/767) hadis dinlediği kişiler arasında Hasen b. Müslim b. Yunâk'ın (öl. ?) var olduğunu görmüş ve bu rivayetin senedinde ismi geçen şahsın gerçekten kim olduğunu tespit etmiştir. Böylelikle Ebû Mûsâ, Müslim'in *Sahih*'inde bulunan bir rivayetteki anlam ve sıhhat sorununu ortadan kaldırmıştır. Ayrıca Ebû Mûsâ, Taberânî (öl. 360/971) (*el-Mu'cemu'l-Kebîr* isimli eserinde) gibi bazı âlimlerin “Hasen” ismini zikretmeyerek bu rivayeti naklettiğinden de bahsederek konu hakkındaki geniş araştırmasını ve vukufiyetini göstermiştir.⁸⁹

Yukarıda belirtilen örnekten de anlaşılacağı üzere Ebû Mûsâ, ricâl ilmi konusunda derin birikime sahip olup problemlili olan konularda müstakil eserler yazmak suretiyle hadis alanına önemli katkılarda bulunmuştur.

2.2.2. İsimleri Birbirine Benzeyen Râvilerin Tefriki

Ricâl ilmi bağlamında Ebû Mûsâ, isimleri birbirine benzeyen fakat hakikatte farklı olan râviler ile ilgili çalışma yapmak suretiyle alana değerli katkı sunmuştur. *Cüz'ün fihî'l-keîmi 'ala evlâdi Abdillâh b. Mes'ûd ve evlâdu ahîhi 'Utbe b. Mes'ûd* isimli üç varaktan oluşan risâlesinde Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-53) ve kardeşi Utbe b. Mes'ûd'un (öl. ?) çocuklarının isimlerinde -benzerlikten dolayı- karşılaşılan sorunları çözmeye çalışmıştır. Abdullah ve Utbe'nin isimleri aynı veya birbirine benzeyen çok sayıda çocuğu/torunu olduğu için bunlar arasındaki belirsizliği ve sorunu gidermek; kime hangi rivayetleri nispet edildiğini tespit etmek amacıyla bu çalışma yapılmıştır. Ebû Mûsâ mukaddimedede eserin yöntemi ve

⁸⁹ Bk. Ebû Mûsâ el-Medîni, *eş-Şerhu'l-mükmel*, 21-56.

amacı hakkında bir bilgi vermemiştir. Doğrudan kendisine kadar senedi ulaşan örnek rivayetleri naklederek konuyu ele almaya çalışmıştır. Râvi isimleri ile alakalı spesifik bir konuyu derinlemesine ele alıp incelemesi ve problem olarak görülen bir meseleyi çözüme kavuşturması Ebû Mûsâ'nın rical ilmi konusunda derin bir bilgi birikimine sahip olduğunu göstermektedir. Tespit edilebildiği kadarıyla iki nüshası günümüze kadar gelen bu eser, Muhammed b. Abdillâh el-Ammâr tarafından tahkik edilmiştir.⁹⁰

Ebû Mûsâ'nın *el-Esmâu'l-müştereki beyne'r-ricali ve'n-nîsa* isimli bir eseri daha bulunmaktadır. Bu esere ulaşamadığı için içeriği hakkında herhangi bir bilgi verme imkânı mümkün olmamıştır. Ancak eserin isminden de anlaşılacağı üzere erkek ve kadın râviler arasında müşterek kullanılan isimler ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu eser Ebû Mûsâ'nın benzer isimlere sahip râviler hakkındaki geniş müktesabatını göstermektedir.

2.2.3. Ensâb Bilgisi

Ensâb, İslâm tarihi ve hadis ilminde önemli bir konu olan râvilerin soy ağaçlarını, aile ilişkilerini ve nesep kayıtlarını inceleyen bir ilim dalıdır. Ensâb ilmi, İslâmiyet öncesi Arap toplumlarında oldukça yaygın bir uygulama olan nesep kayıtları, İslâmiyet'in yayılması ve sahâbenin öneminden dolayı ortaya çıkmıştır. İslâm dini, kişinin soyuna ve ailesine değil, kişinin ibadet, ahlâk ve davranışlarına önem verirken, sahâbenin kimliklerinin doğru bir şekilde tespit edilmesi ve İslâm tarihinin doğru bir şekilde öğrenilmesi açısından bu ilim büyük önem taşımaktadır. Ensâb ilmi, hadis ilmi ile yakından ilişkilidir. Hadislerde geçen sahâbe isimlerinin doğru tespit edilmesi, kimliklerinin doğruluğunun kontrol edilmesi sahâbenin torunları, akrabaları ve aileleri hakkında bilgi sahibi olunabilmesi için ensâb ilmi kullanılmaktadır. Ensâb ilmi ile ilgili kaynaklar arasında, İbn Hişam'ın "es-Siretü'n-Nebeviyye", İbn İshak'ın "el-Meğazi", İbn Sa'd'ın "Tabakat", el-Balazuri'nin "Ensâbu'l-Eşraf" gibi eserler yer almaktadır.

Ebû Mûsâ el-Medînî, ensâb ile ilgili çalışma yapmıştır. Müstakil bir kitap telif etmekten ziyade Ebû'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî'nin (ö. 507/1113) *el-Ensâbü'l-müttefika fi'l-haqqi'l-mütemâsile fi'n-naqt ve'z-zabt (el-Müştebeh mine'l-esmâ' ve'l-ensâb, Ensâbü'l-muhaddisîn)* isimli eserine zeyl yazmıştır. Bu eser, nisbeleri okunmuş ve yazılış bakımından aynı olup farklı yerlere mensup olan kişiler

⁹⁰ Muhammed b. Abdillâh el-Ammâr, "Cüz'ün fîhi'l-keîmi 'ala evlâdi Abdillâh b. Mes'ûd ve evlâdü ahîhi 'Utbe b. Mes'ûd" (Riyad: Mecelletü'l-'Ulumi's-Şer'iyye, 1443/2022), 63-166.

hakkındadır. Alfabetik olarak sıralanan bu kitaba Ebû Mûsâ, *Ziyâdât 'alâ kitâbi 'l-ensâb* adını vermiştir. Bu iki çalışma P. de Jong tarafından neşredilmiştir.⁹¹

Ebû Mûsâ, İbnü'l-Kayserânî'nin eksik bıraktığı veya hakkında bilgi vermediği kişilerle ilgili esere eklemeler yaparak bahse konu olan eserdeki eksiklikleri gidermeye çalışmıştır. Doğrudan eserin orijinal kısmına herhangi bir müdahale edilmemiş, müstakil olarak eklemeler yapılmıştır. Konu ile ilgili örnek şöyledir:

İbnü'l-Kayserânî;

الأَخْنَسِي والأَخْنَسِي الأول سليمان بن أسيد بن عبد الله بن أسيد بن الأَخْنَس بن شَرِيق الأَخْنَسِي، وهو من ثَقِيف، روى عن هشام بن عروة، روى عنه اسحق بن محمد الخطمي الأنصاري الثاني منسوب إلى ولادة الأَخْنَس بن شَرِيق هذا منهم عبد الله بن أبي لبابة الثقفي الأَخْنَس.⁹²

“el-Ahnesî ve el-Ahnesî, Birincisi; Süleymân b. Esîd b. Abdillâh b. Esîd b. el-Ahnes b. Şerik el-Ahnesî, Sakîfli biri olup, Hişâm b. ‘Urve’den rivayet etmiştir. Ondan da İshâk b. Muhammed el-Hattâmî el-Ensârî hadis nakletmiştir. İkincisi; el-Ahnes b. Şerik’in velilerinden olan Abdullah b. Ebi Lebâbe es-Sakâfî el-Ahnesî’dir.”

Ebû Mûsâ el-Medînî;

الأَخْنَسِي ذكر اثنين من ينسب إلى الأَخْنَس بن شَرِيق وإلى ولائه، ولم يذكر أحمد بن عمران الأَخْنَسِي فلا يُدْرَى أهو من أحدهما أم ثالث لهما.⁹³

“el-Ahnesi; el-Ahnes b. Şerik ve ona atfedilen iki kişiden bahsetti, ancak Ahmed b. İmrân el-Ahnesî’den bahsetmedi. Bu, ikinci kişiden veya üçüncü kişiden biri mi olduğu bilinmiyor.”

Ebû Mûsâ burada İbnü'l-Kayserânî'nin verdiği bilginin eksik olduğunu Ahmed b. İmran el-Ahnesî isimli bir başka kişinin de olduğunu belirtmiştir. Sadece bir şahıs hakkında İbnü'l-Kayserânî bilgi vermiş olsa dahi bu isimleri de ekleyebilmiştir. Böyle bir eser yazmış olması onun ensâb konusunda geniş bir birikime sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu eser vesilesiyle hadis literatürüne değerli bir katkıda bulunmuştur.

⁹¹ Bk. İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Ali el-Makdisî, *el-Ensâbü'l-müttefika fî'l-haqqi'l-mütemâsile fî'n-naqt ve'z-zabt*, thk. P. de Jong (Leiden: Brill, 1282/1865).

⁹² İbnü'l-Kayserânî, *el-Ensâbü'l-müttefika*, 6.

⁹³ Ebû Mûsâ el-Medînî, *Ziyâdât (el-Ensâbü'l-müttefika içinde)*, 170.

2.2.4. Râvisi Müselsel Hadis

Müselsel, “Resûl-i Ekrem’in (sas) bir hadisi söylediği sırada yaptığı bir hareketi veya kullandığı bir sözü ya da hem hareketi hem sözü seneddeki bütün râvilerin aynen tekrarladığı hadis”e denir. Her ne kadar müselsel hadisin tanımı bu şekilde olsa da müselsel hadisin birçok çeşidi bulunmaktadır. Örneğin: Müselsel bi’l-evveliyye, müselsel bi’l-hılf, müselsel bi’l-kavl, müselsel bi-innî uhibbûke, müselsel bi’l-yed.⁹⁴

Müselsel hadis ile ilgili çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Ebû Mûsâ el-Medînî’nin *Nüzhetü’l-huffâz* olarak isimlendirilen eseri bu alanla ilgilidir. Ancak bu eser yukarıda tanımı yapılan müselsel hadis içerikli olmayıp senedinde aynı künyeyi ve ismi taşıyan râvilerin bulunduğu müselsel hadisleri bir araya getirdiği bir çalışmadır. *Nüzhetü’l-huffâz*, usul ve yöntem yönüyle alanında yazılmış ilk eserlerden kabul edilmektedir. Abdürradî Muhammed Abdülmuhsin tarafından neşredilmiştir.⁹⁵

Ebû Mûsâ bu eserin mukaddimesinde eseri yazmaya sevk eden amilleri aktarmıştır. Bu eserini yazmasındaki faktörü şöyle açıklamaktadır: “Hadis eserlerinde nev’i ve cinsi bir olan hadislerin bir arada olmadığını gördüğümde istihare edip bu hadisleri bir araya getirerek tasnif eksenli bir eser yazmaya karar verdim.”⁹⁶ Ebû Mûsâ bu eserinde hadisleri konularına, çeşitlerine ve derecelerine göre rivâyet etmek yerine, râvilerin isimlerine göre “mu‘cem” yöntemi ile zikretmiştir. Alfabetik sıralamada sadece birinci harfe riâyet etmiş, ikinci veya üçüncü harf sıralamasına riâyet etmemiştir. Örneğin, İsmâîl olan bir râviyi Ebân ve Ahmed’e takdim etmiştir.⁹⁷ Mustafa adına hürmet ve teberrüken ilk önce isimleri “Muhammed” olan râvilerin hadislerini aktarmıştır.⁹⁸ Bu eserinde erkek râvileri kadın râvilere takdim etmiştir. Erkek râvileri bitirdikten sonra birbirlerine râvi olan kadınlardan rivayetler aktarmış ve ardından künye sahiplerinin hadislerini nakletmiştir.⁹⁹

Ebû Mûsâ el-Medînî, sened rivayetinde en az üç râvi zikretme şartını kendisine şart koşturmuştur. Bazı hadislerin sıhhat değerlendirmesi yapılmıştır. Râvi sayısı, konuları; bazı hadislerin kaynak ve sıhhatleri hakkında bilgi verilmiştir. Sıhhat şartlarına uyumlu olmayan bazı hadisleri sahih ve güvenilir addetmiş;¹⁰⁰ hadislerin tetkik ve tahliline önem vermiş, sahih

⁹⁴ Bk. Mehmet Efendioğlu, “Müselsel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/85-86.

⁹⁵ M. Ali. Sönmez, “Ebû Mûsâ el-Medînî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/192.

⁹⁶ Ebû Mûsâ el-Medînî, *Nüzhetü’l-huffâz*, 32.

⁹⁷ Ebû Mûsâ el-Medînî, *Nüzhetü’l-huffâz*, 26.

⁹⁸ Ebû Mûsâ el-Medînî, *Nüzhetü’l-huffâz*, 25.

⁹⁹ Ebû Mûsâ el-Medînî, *Nüzhetü’l-huffâz*, 25.

¹⁰⁰ Ebû Mûsâ el-Medînî, *Nüzhetü’l-huffâz*, 26.

ve zayıf, güvenilir ve güvenilir olmayan râvileri birbirinden ayırmıştır. Ebû Mûsâ, tahkik ile iktifa etmeyip, bazı hadisleri tahric edip Hâkim Ebû Abdullah ile Taberânî eserlerindeki hadisler ile mukayese etmiştir.¹⁰¹ Ebû Mûsâ, bu eserinde tüm hadis çeşitlerini rivayet etmiş ve her fırsatta râvileri neseb ve meşreplerine göre cerh ve ta'dil etmiştir. Metinden ziyade senede dikkat çekmiştir. Merfu hadislerin yanı sıra mevkuf ve maktu rivayetlere veya diğer merviyâta yer vermiştir.¹⁰²

Muhammed, İbrâhîm, İsmâîl, İshâk, Ahmed, Ebân, Üsâme, Hasan, Halef, Halid, Zeyd, Süleymân, Abdullah, Abdurrahman, Abdülvâhid, Ömer b. Ahmed b. Ömer, Ebü'l-Hasen Ali, Amr, Hişâm, Yahyâ, Fâtıma, Ebû İshâk, Ebû Bekir ve Ebû Cafer olmak üzere toplam 24 ismin birden fazla senedle geçmesi ile ilgili bir çalışmadır. Ebû Mûsâ el-Medînî'nin *Nüzhetü'l-huffâz*'daki yönteminin daha iyi anlaşılabilmesi için aşağıda birkaç örnek yer almaktadır:

Örnek 1: Muhammed isimli râviler ile ilgili

حدثني أُوحد (و ق ت ه) في الحفظ أبو الفضل محمد بن طاهر المقدسي رحمه الله لفظا سنة 555 هـ قدم علينا, قال إن أبا طاهر محمد بن عبد الوهاب البزاز بالري, أخبرنا قال أنبأنا أبو الطاهر محمد بن أحمد بن علي بن حمدان, أنبأنا أبو الهيثم محمد بن المكي, أنبأنا محمد بن يوسف القويري, حدثنا محمد بن اسماعيل البخاري, حدثنا محمد بن خالد, حدثنا محمد بن وهب, حدثنا محمد بن حرب, حدثنا محمد بن الوليد الزبيدي, أنبأنا الزهري واسمه محمد بن مسلم عن عروة بن الزبير عن زينب بنت أبي سلمة عن أم سلمة رضي الله عنها أن النبي ﷺ رأى في بيتها جارية في وجهها سفعة فقال استرقوا لها فإن بها النظرة.¹⁰³

Ebû Fadl **Muhammad** b. Tâhir al-Makdisî > **Muhammad** b. Abdilvahhâb al-Bazzâz > Ebü't-Tâhir **Muhammad** b. Ahmad b. Ali b. Hamdân > Ebü'l-Heysem **Muhammad** b. al-Mekkî > **Muhammad** b. Yûsuf al-Kavîrî > **Muhammad** b. İsmâîl al-Buhârî > **Muhammad** b. Hâlid > **Muhammad** b. Vehb > **Muhammad** b. Harb > **Muhammad** b. el-Velîd al-Zübeydî > ez-Zuhrî > **Muhammad** b. Muslim > Urve b. ez-Zübeyr > Zeyneb bnt. Ebî Seleme > Ümmü Seleme'den şöyle nakletti: Peygamber (sas) Ümmü Selame'nin evinde yüzünde sarılık bulunan bir kız gördü. Bunun üzerine (Peygamber) şöyle dedi: 'Bu kız çocuğuna rukye tedavisi yapınız! Çünkü bunda nazar değmesi vardır.'"

¹⁰¹ Ebû Mûsâ el-Medînî, *Nüzhetü'l-huffâz*, 27.

¹⁰² Ebû Mûsâ el-Medînî, *Nüzhetü'l-huffâz*, 27.

¹⁰³ Ebû Mûsâ el-Medînî, *Nüzhetü'l-huffâz*, 37.

Örnek 2: İbrahim isimli râviler ile ilgili

وأخبرنا الإمام أبو القاسم رحمه الله أنبأنا إبراهيم بن محمد، أنبأنا إبراهيم بن عبد الله، حدثنا إبراهيم بن بطحاء، حدثنا إبراهيم بن عبد الله العباسي بالكوفة، أنبأنا وكيع عن الأعمش عن أبي صالح عن أبي هريرة رضي الله عنه قال قال رسول الله ﷺ والذي نفسي بيده لا تدخلوا الجنة حتى تؤمنوا ولا تؤمنوا حتى تحابوا أولا أدلكم على شيء إذا فعلتموه تحاببتم أفشوا السلام بينكم.¹⁰⁴

Ebü'l-Kâsım > **İbrahim** b. Muhammed > **İbrahim** b. Abdullah > **İbrahim** b. Bathâ > **İbrahim** b. Abdullah el-Absî > Vekî'a > el-A'meş > Ebû Sâlih > Ebû Hüreyre'den (r.a.) şöyle dedi: "Allah'ın Rasûlü (sas) şöyle söyledi: 'Canımı kudret elinde tutan Allah'a yemin ederim ki, iman etmedikçe cennete giremezsiniz, birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş olmazsınız. Sizlere, eğer uygularsanız aranızda sevgiyi artıracak bir şeyi göstereyim mi? Selamı yaygınlaştırın.'"

Yukarıda yer alan birinci örnekte ismi Muhammed olan on bir; ikinci örnekte ise ismi İbrâhim olan dört râvi aracılığı ile ilgili hadis nakledilmiştir. Bu örnek rivayetlerden anlaşılacağı üzere Ebû Mûsâ'nın, ricâl bilgisi yönüyle geniş bir müktesabata sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca böyle bir eser yazmak suretiyle hadis literatürüne çok değerli bir katkıda bulunmuştur.

2.2.4. Sahâbe Bilgisi

Tarihi süreç içerisinde âlimlerin bir kısmı ricâl ilmi bağlamında sahâbe isimleri, künyeleri, lakapları ve beldeleri ile ilgili eserler kaleme almışlardır. Ebû Mûsâ konu ile ilgili müstakil bir eser kaleme almasa da İbn Mende'nin (öl. 395/1005) *Ma'rifetü's-sahâbe* isimli kitabına zeyl yazmıştır.

Tespit edilebildiği kadarıyla bu eser günümüze kadar intikal etmemiştir. Ancak sahâbe ve ricâl ile ilgili kitaplarda Ebû Mûsâ'nın *Tetimmetu'l-marifetü's-sahâbe* isimli kitabından bahsedilmiş ve kaynak gösterilmiştir. İbn Neccâr *Zeylû Târihi Bağdâd*, Zehebî *Târihu'l-İslâm*, Safedî *el-Vâfi bi'l-vefiyyât*, Sübkî *Tabakâtu's-Şâfi'yyeti'l-kübra*, İbn Kâdî *Şühbe Tabakâtu's-Şâfi'yye*, Katip Çelebi *Keşfu'z-Zunûn*'da bu eserden bahsetmiştir.

Öğrencisi İbnü'l-Esîr *Üsdü'l-ğâbe* isimli eserde hocasından çok sayıda nakilde bulunmuştur. Sahâbe hakkında geniş malumat veren bu kitaba Ebû Mûsâ'nın eseri kaynaklık

¹⁰⁴ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Nüzhetü'l-huffâz*, 44-45.

etmiştir. Eserinin mukaddimesinde İbn Esir, istifade ettiği kaynakları sayarken bu eserin ismine de yer vermiştir. Ümeyye b. Sa'd el-Kuraşî, Nebbâş b. Zürâre, İsmâîl b. ez-Zeydî, Temîm b. Üseyd gibi isimler hakkında bilgi verirken Ebû Mûsâ'yı kaynak göstermiştir. Ebû Mûsâ'nın böyle bir çalışma yapması onun sahâbe konusundaki geniş bilgi birikimini göstermektedir. Ayrıca bu eser, Ebû Nuaym'ın zeyli ile karıştırılmaktadır.¹⁰⁵

2.2.5. Avâlî / Tâbiîn Bilgisi

Avâlî, âliye kelimesinin çoğuludur. Sözlükte bir şeyin üst kısmı, mızrağın yaridan yukarısı gibi anlamlara gelmektedir. Hadis ıstılahında ise senedinde râvi sayısı az olan (âli isnad) hadislerin bir araya getirilmesi ile teşekkül edilen eserlere denilmektedir. Senedde râvi sayısı az olduğundan dolayı âli isnad, bu kavramın zıddı olan yani nâzil isnada göre daha makbul görülmüştür. Bu çerçevede hadis tarihinde âli isnadların bir araya getirilmesine çalışılmış ve bu konu ile ilgili müstakil eserler kaleme alınmıştır. Bilindiği kadarıyla bu alanda ilk eser yazan Hişâm b. Urve'dir (öl. 146/763). Hadis edebiyatında bir rivayetin, bir muhaddisin, kırk hadisın veya bir tabakanın âli isnadlarını bir araya getiren birbirinden farklı çok sayıda avâlî telif edilmiştir. Bazen herhangi bir ölçü ve esası olmadan âli isnadların bir araya getirildiği eserler de yazılmıştır.

Ebû Mûsâ el-Medînî'nin *Müntehâ reğabâti's-sâmi'ine fî 'avâlî ehâdîsi't-tâbi'in* isimli eseri de tâbiîn tebası ölçü alınarak telif edilmiştir. O, eserin mukaddimesinde âli isnadla nakledilen hadislerin inci ve mercan gibi değerli olduğu, bunu yani âli isnâdı elde edenin yüceler yücesi şeriat sahibine yaklaşacağını ifade etmiştir. Ayrıca bu eseri *es-Sübaiyyâtı* imla ettikten sonra h. 541 yılında kaleme aldığını belirtmiştir. Bu risâlede tâbiîn tabakasını ölçü alarak kendisine kadar nakledilen âli isnadları cemettiğini; toplamda her bir senedde beş râvi bulunduğunu ve alfabetik olarak oluşturduğunu söylemektedir.¹⁰⁶

Bahse konu eserde tâbiînden İbrâhîm b. Ebî 'Able, Ebû Hudbe İbrâhîm b. Hudbe el-Fârisî, Ebû Saîd İbrâhîm b. Tahmân el-Herevî en-Neysâbûrî, Ebû Abdillâh İsmâîl b. Ebî Hâlid el-Becelî, Ebû Abdillâh el-Cemmâl, Ebü'n-Nadr Cerîr b. Hâzım b. Zeyd el-Ezdî el-'Atekî, Cafer b. Muhammed es-Sâdık, Humeyd et-Tavîl, Hârîz b. Osmân er-Rahbî, Ebû Ahmed Halef b. Halîfe b. Sa'îd b. Berâm, Ebû Bekir Dâvûd b. Ebî Hind el-Basrî vd. toplam 94 âli isnadlı hadis nakletmiştir. Aşağıda örnek bir rivayet yer almaktadır:

¹⁰⁵ Muhammed b. Ahmed Harîrî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an hakikati (kitâbi'z-zeyl) li-Ebî Mûsâ el-İmâm* (Kahire: Mecelletü Külliteti Dâru'l-'Ulûm, 2021), 38/137, 295-324.

¹⁰⁶ Ebû Mûsâ el-Medînî, *Müntehâ reğabâti's-sâmi'ine fî 'avâlî ehâdîsi't-tâbi'in* (Şam: Dâru'l-Kütübî'z Zâhiriyye), Mecmua, nr. 111/22.

أَخْبَرَنَا أَبُو مَنْصُورٍ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مُحَمَّدٍ الْقَزَّازُ، رَجَمَهُ اللَّهُ، بِقِرَاءَتِي عَلَيْهِ بِبَغْدَادَ، أَنَا
أَحْمَدُ بْنُ أَبِي الْحَسَنِ الْحَافِظُ، نَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ الْمُعَدَّلُ، أَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ مُحَمَّدٍ الصَّفَّارُ، نَا
سَعْدَانُ بْنُ نَصْرِ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا هُدْبَةَ، يَقُولُ: سَمِعْتُ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ يَقُولُ:
سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «طُوبَى لِمَنْ رَأَى، وَطُوبَى لِمَنْ رَأَى مَنْ
رَأَى، وَطُوبَى لِمَنْ رَأَى مَنْ رَأَى مَنْ رَأَى».¹⁰⁷

Ebû Mansûr Abdurrahman b. Muhammed el-Kazzâz > Ahmed b. Muhammed
el-Hasen > Ali b. Muhammed el-Muaddel > İsmail b. Muhammed es-Saffâr >
Sa'dan b. Nasr Ebû Hudbe > Enes b. Malik'in (r.a.) şöyle dediğini işittim:
Allah'ın Rasûlü, Allah ona salât ve selam etsin, şöyle buyurdu: "Beni görene
ne mutlu! beni göreni görene ne mutlu! beni göreni göreni görene ne mutlu!"

Bu bilgilerden hareketle Ebû Mûsâ'nın ricâl ilmi ile bağlantılı olarak hadis usulü ve
edebiyatının önemli bir konusu ile ilgili spesifik bir çalışma yapmak suretiyle alana katkıda
bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu eser Ebû Mûsâ'nın avâlî ile ilgili konularda özel
ilgisinin olduğunu ve belli bir tabakanın yani tâbiînin âli isnadlarını toplamaya yönelik
çalıştığını göstermektedir.¹⁰⁸

2.2.6. Birbirinden Karşılıklı Hadis Nakleden Râvilerin Bilgisi

Hadislerin tahammül ve eda sürecinde çok sayıda râvi birbirinden hadis öğrenmiştir. Bu
durumda olan râviler ve naklettikleri hadislerle ilgili Ebû Mûsâ *el-Letâifu min dekâiki'l-
me'ârif fî 'ulûmi'l-huffâzi'l-e'ârif* olarak isimlendirilen bir eser yazmak suretiyle alana
katkıda bulunmuştur. Bu eser, hadis ilmindeki ince güzellikler ile ilintili olduğundan ve bu
güzellikleri ortaya çıkardığından dolayı *Letâif* olarak isimlendirilmiştir. Eserin ihtiva ettiği
konulara örnekler şöyledir: Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ömer'den, Hz. Ömer'in Hz. Ebû Bekir'den
hadis rivayeti ve ikisinin de Hz. Peygamber'den (sas) rivayet etmeleri, karşılıklı iki sahâbenin
birbirlerinden hadis rivayet etmesi ve ikisinin de Hz. Peygamber'den (sas) rivayetleri, iki
tâbiînin karşılıklı olarak birbirlerinden ve ikisinin de sahabîden rivayet etmesi,¹⁰⁹ büyüğün
küçüğünden rivayeti, yaşıt olanların birbirlerinden rivayeti, iki yakın akraba râvilerin arasına
giren yabancı kişi, babanın oğuldan oğulun babasından rivayeti.¹¹⁰ Râvilerin birbirlerinden

¹⁰⁷ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Muntehâ reğabâti's-sâmi'in*, 18.

¹⁰⁸ Ebû Mûsâ el-Medîni (Şam: Dâru'l-Kütübi'z-Zâhiriyye), Mecmua, nr. 111.

¹⁰⁹ Ebû Mûsâ el-Medîni, *el-Letâif min dekâiki'l-me'ârif fî 'ulûmi'l-huffâzi'l-e'ârif*, thk. Ebû Abdullah
Muhammed Ali Semek (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999), 8-12.

¹¹⁰ Ebû Mûsâ el-Medîni, *el-Letâif min dekâik*, 100-123.

nakletmiş olduğu hadisler hakkında bilgi vermenin yanı sıra bu eserde Ebû Mûsâ, râvilerin soy, kabile, aile bağları, yöre ve şehirleri hakkında da bilgi vermektedir. Bu kitap Ebû Abdullah Muhammed Alî Semek'in tahkîk ve tahriri ile yayımlanmıştır.

el-Letâifu min dekâiki 'l-me'ârif fî 'ulûmi 'l-huffâzi 'l-e'ârif, sekiz kısma ayrılmış ve her biri on dokuz babdan ve doksan dokuz meclisten oluşmaktadır. Sahâbe ile başlamakta daha sonra tâbiîn akabinde de hadis nakleden muhaddislerle devam etmektedir. Ebû Mûsâ, kendisinden önce böyle bir eser kaleme alınmadığını ifade etmektedir. Buna göre Ebû Mûsâ'nın hadis ilim ve literatürüne orijinal katkılarının olduğunu söylemek mümkündür. Bu eserde yer alan râviler ve rivayetleri ile ilgili birkaç örnek aşağıda yer almaktadır:

رواية الفاروق الأزهر عن الصديق الأكبر رضي الله عنهما عن النبي ﷺ

أخبرنا أبو القاسم عبد الله بن محمد بن عبد الواحد بن الحصين, وأبو المواهب أحمد بن محمد بن ملوك الوراق ببغداد جميعاً -رحمهم الله- قالوا: أنا أبو الطيب طاهر بن عبد الله الطبري القاضي, ثنا أبو أحمد محمد بن أحمد بن الغطريف, ثنا أبو خليفة الجمحي, ثنا عبد الله بن محمد بن أسماء, عن جويرية عن مالك, عن الزهري, عن مالك بن أوس بن الحدثان, عن عمر بن الخطاب عن أبي بكر الصديق رضي الله عنهما -عن النبي ﷺ قال: لا نورث ما تركنا صدقة.¹¹¹

el-Faruk el-Azhar'ın (r.a.), Ebû Bekir es-Siddîk (r.a.) Aracılığı İle Hz. Peygamber (sas) Rivayeti

Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdilvâhid b. el-Husayn ve Ebü'l-Mevâhib Ahmed b. Muhammed b. Mulûki'l-Verrâk > Ebü't-Tayyib Tâhir b. Abdillâh et-Taberî el-Kâdî > Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed b. el-Gatrîf > Ebû Halîfe el-Cumahî > Abdullah b. Muhammed b. Esmâ > Cüveyriye > da Mâlik > Zuhri > Mâlik b. Esv b. el-Hadisân > Ömer b. Hattâb > Ebû Bekir es-Siddîk'tan nakledildiğine göre Hz. Peygamber (sas) şöyle buyurdu: Biz miras bırakmayız, geride kalan malımız sadakadır."

رواية الصديق عن الفاروق رضي الله عنهما عن النبي ﷺ

أخبرنا أبو الفتح إسماعيل بن الفضل السراج, أنبأ أبو طاهر بن عبد الرحيم, أنبأ علي بن عمر الحافظ, ثنا أبو محمد الحسن بن أحمد بن سعيد الرهاوي, ثنا العباس بن عبيد الله بن يحيى, ثنا أبو محمد أنس بن أبي أنيسة الرهاوي, ثنا الوليد بن مسلم, عن يزيد بن سعيد بن ذي عصوان, عن عبد الملك بن عمير, عن رافع ابن عمرو الطائي عن أبي بكر الصديق

¹¹¹ Ebû Mûsâ el-Medîni, *el-Letâif min dekâik*, 18.

-رضي الله عنه- أن عمر -رضي الله عنه- قال للأنصار يوم السقيفة: أتعلمون أن رسول الله ﷺ أمر أبا بكر أن يصلي بالناس قالوا: نعم، قال: فأياكم تطيب نفسه أن يؤم أبا بكر؟! قالوا: لا أينا.¹¹²

Es-Siddîk'ın (r.a.), el-Faruk (r.a.) Aracılığı İle Hz. Peygamber (sas)

Rivayeti

Ebû'l-Feth İsmail b. el-Fadl es-Serac > Ebû Tâhir b. Abdurrahim > Ali b. Ömer el-Hafız > Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed bin Saîd er-Ruhâvî > el-Abbâs b. Ubeydullah b. Yahya > Ebû Muhammed Enes b. Ebî Enise er-Ruhâvî > el-Velîd b. Müslim > Yezid b. Saîd b. Zî-Asvân > Abdülmelik b. Umeyr > Râfî' b. Amr et-Tâî > Ebû Bekir es-Siddîk (r.a.) > Ömer (r.a.) Sakife günü Ensar'a Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekir'e insanlara namaz kıldırmasını emrettiğini biliyor musunuz? dedi. "Evet biliyoruz" dediler. Bunun üzerine "o zaman kim Ebû Bekir'in önüne geçmekten hoşlanır" dedi. "Hiçbirimiz" dediler.

Yukarıdaki örnek rivayetlerin birincisinde Hz. Ömer'in Hz. Ebû Bekir; ikinci rivayette ise Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ömer aracılığı ile hadis naklettiğini göstermektedir. Ebû Mûsâ bu rivayeti naklettikten sonra bunun sahih bir rivayet olduğunu, Müslim tarafından tahrir edildiğini belirtmiştir. Buna göre Ebû Mûsâ aynı zamanda kendisine kadar gelen bir rivayetin hadis kaynaklarındaki yerine de işaret ederek rivayetin sıhhat ve kaynağı hakkında okuyucuya bilgi vermiştir. Aşağıda tâbiinden Ameş ve Süheyl b. Ebî Sâlih'in birbirlerinden nakletmiş olduğu iki örnek rivayete yer verilmiştir:

رواية الأعمش عن سهيل بن أبي صالح عن أبي صالح

أخبرنا أبو علي الحسن بن أحمد بن الحسن، وجعفر بن عبد الواحد الكاتب قالوا: أنا محمد بن أحمد بن محمد الكاتب، أنا عبد الله بن محمد بن جعفر، ثنا عبدان بن أحمد، ثنا أبو موسى الأنصاري، ثنا أبو معاوية، عن الأعمش، عن سهيل بن أبي صالح، عن أبيه عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله ﷺ: لأن يجلس أحدكم على جمرة تحرق ثوبه وجلده أحب إلي من أن يجلس على قبر.¹¹³

el-A'meş'in Süheyl b. Ebî Sâlih Aracılığı İle Ebû Sâlih'ten Rivayeti

Ebû Ali el-Hasan b. Ahmed b. el-Hasan ve Cafer b. Abdülvâhid el-Kâtib > Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kâtib > Abdullah b. Muhammed b.

¹¹² Ebû Mûsâ el-Medîni, *el-Letâif min dekâik*, 19-20.

¹¹³ Ebû Mûsâ el-Medîni, *el-Letâif min dekâik*, 38-39.

Cafer > Abdân b. Ahmed > Ebû Mûsâ el-Ensârî > Ebû Muâviye > **el-A‘meş** > **Süheyl b. Ebî Sâlih** > babasından > Ebû Hüreyre’den (r.a.) nakledildiğine göre Hz. Peygamber (sas) şöyle buyurmuştur: “Sizden herhangi birinizin, üstünde elbisesini ve derisini yakacak kadar sıcak bir taşın üzerinde oturması, bir kabrin üzerinde oturmasından daha hayırlıdır.”

رواية سهيل بن أبي صالح عن الأعمش عن أبي صالح

أخبرنا أبو علي الحسن بن أحمد الحداد سنة ست وخمسمائة، ثنا أبو نعيم الحافظ، ثنا سليمان بن أحمد، ثنا محمد بن عبدان الأهوازي، ثنا محمد بن غالب، ثنا أبو همام الدلال، ثنا سفيان، عن سهيل، عن الأعمش، عن أبي صالح، عن أبي هريرة رضي الله عنه، عن النبي ﷺ [قال]: من بات وفي يده غمر فأصابه شيء فلا يلومن إلا نفسه.¹¹⁴

Süheyl b. Ebî Sâlih’in el-A‘meş Aracılığı İle Ebû Sâlih’ten Rivayeti

Ebû Ali el-Hasan b. Ahmed el-Haddad > Abû Nuaym el-Hâfız > Süleymân b. Ahmed > Muhammed b. Abdân el-Ahvâzî > Muhammed b. Gâlib > Ebû Hemmâm ed-Delâl > Süfyan > **Süheyl** > **el-A‘meş** > Ebî Sâlih > Ebû Hüreyre’den nakledildiğine göre Rasulullah (sas) şöyle buyurdu: “Kim elinde yemek artığı/kokusu varken onu yıkamadan uyursa, başına gelenden dolayı kendisinden başka kimseyi suçlamasın.”

2.3. İlelü’l-Hadîs İlmi

İlelü’l-hadîs genellikle ilk bakışta tespit edilemeyen ve hadisin sıhhatine zarar veren kusur olarak tanımlanan ve bu hataları inceleyen disipline verilen isimdir. İlet, râvilerin hafıza zayıflığından ya da rivâyet sırasında yaptıkları tahrif ve ziyâde gibi hatalardan veya aşırı kısaltma ve özetleme gibi sebeplerden kaynaklanır. İlet, güvenilir râvilerin rivâyetlerinde olabileceği gibi zayıf râvilerin rivâyetinde de bulunabilir. Zayıf râviler hakkında daha dikkatli olunduğu halde sika bir râviye duyulan güven bazen yanıltıcı olabilir. Bu disiplin güvenilir râvilerin hatalarını tespit etmek için çok önemlidir. İlet, sened ya da metin bölümünde olabilir. Genellikle kitaplarda geçen sened kısmında yer aldığı şeklindedir. İleti tespit etmenin yolu rivâyetlerin karşılaştırılmasıdır. Bu karşılaştırma sırasında bir hadisin bütün farklı yönleri bir araya getirilip râvilerin zabt durumu da göz önüne alınarak değerlendirme yapılır. Hadisin sahih olması için illetli olmaması gerektiği sahih hadis

¹¹⁴ Ebû Mûsâ el-Medîni, *el-Letâif min dekaik*, 41.

tanımındaki bir unsurdur. Bu yüzden hadis âlimleri illet araştırmalarına büyük özen göstermişlerdir.¹¹⁵

Tespit edilebildiği kadarıyla Ebû Mûsâ'nın ilelü'l-hadîs ile ilgili müstakil bir eseri bulunmamaktadır. Ancak o kaleme aldığı eserlerde illet konusuna yer vermiştir. Onun bu konudaki düşünce ve yaklaşımları örnek hadisler üzerinden tetkik edilecektir. Şöyle ki:

Hiz. Peygamber'in (sas) ikinci namazından sonra namaz kılıp kılmadığına dair bazı rivayetler nakledilmiştir. Ebû Mûsâ, İbn Zübeyr tarafından rivâyet edilen Rasûlullah'ın (sas) ikinci namazından sonra iki rekât namaz kıldığı (أَنَّهُ كَانَ يُصَلِّي رَكَعَتَيْنِ بَعْدَ الْعَصْرِ) ile ilgili rivâyetin isnadında bulunan râvilerden dolayı illetli olduğunu beyan etmiştir. Bu bilgiyi İbn Mülakkın *el-Bedrü'l-Münîr* isimli eserinde Ebû Mûsâ'nın *الجزء من رباعي الصحابة / el-Cüz'ü min rubâ'i's-sahâbe* isimli eserini kaynak vererek nakletmiştir. Ancak bahse konu eserin günümüze intikali ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.¹¹⁶ Bu örnekten de anlaşılacağı üzere Ebû Mûsâ, lüzum gördüğü durumlarda hadislerde bulunan illet ile ilgili açıklama yapmıştır.

İbn Teymiyye onun *et-Terğîb ve't-terhîb* isimli eserini kaynak göstererek aşağıda yer alan hadisi nakletmiş ve Ebû Mûsâ'nın buradaki illeti beyan ettiğine dair bir bilgi paylaşmıştır:

حديث فيه الشفاء رواه أبو موسى المديني، وبين علته في كتابه في الترغيب والترهيب وجعله شرحاً له، رواه من حديث الفرّج بن فضالة: حدثنا هلال أبو جبلة، عن سعيد بن المسيّب، عن عبد الرحمن بن سمرة قال: خرج علينا رسول الله - ﷺ - ونحن في صفة بالمدينة فقام علينا فقال: إني رأيت البارحة عجباً، رأيت رجلاً من أمتي أتاه ملك الموت ليقبض روحه فجاءه بره بوالديه فرد ملك الموت عنه، ورأيت رجلاً من أمتي قد احتوشته الشياطين فجاء ذكر الله فطير الشياطين عنه...¹¹⁷

Onu (hadisi) Ebû Mûsâ al-Medîni rivayet etti ve *et-Terğîb ve't-terhîb* adlı kitabında illetini açıkladı ve onun şerhini yaptı. el-Ferec b. Fudale > Hilâl Ebû Ceble > Saîd b. el-Müseyyib > Abdurrahman b. Semure'den şöyle nakledilmiştir: Biz Medine'de Suffe'de iken Rasûlullah (sas) bize doğru çıka

¹¹⁵ Mustafa Macit Karagözoğlu, "İlelü'l-Hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 22/84-85.

¹¹⁶ Ebû Hafş Ömer b. Alî b. Ahmed el-Mısrî İbnü'l-Mulakkın, *el-Bedru'l-munîr fî tahrîci'l-eḥâdiṣ ve'l-âṣâri'l-vâkı'a fi 'ş-şerhi'l-kebîr*, thk. Muṣṭafâ Ebû'l-Ġayt vd. (Riyad: Dâru'l-Hicre, 1425/2004), 3/263.

¹¹⁷ Ebû'l-Abbâs Taḳıyyüddîn Ahmed b. 'Abdilḥalîm b. Mecdiddîn 'Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *el-Müstedrek 'ala Mecmû'u'l-fetâvâ - İbn Teymiyye*, thk. Muḥammed b. Abdurrahman b. Kâsım (Medine: y.y., 1416/1995), 99.

geldi ve bize şöyle dedi: “Dün gece ilginç bir rüya gördüm. Ölüm meleği ümmetimden bir adamın ruhunu almak için geldi. O kişinin anne babasına yaptığı iyilik önüne çıkınca melek ruhunu almadı. Ayrıca benim ümmetimden bir adamın şeytanlar tarafından kuşatıldığını gördüm. Allah’ın zikri gelince, şeytanları hemen kaçırdı.”

2.4. Esbâbü Vürûdi’l-Hadîs İlmi

Esbâbü vürûdi’l-hadis, esbâb, vürûd ve hadis kelimelerinden müteşekkil bir kavramdır. Sebep sözlükte: vesile, yol, ip, bir şeye ulaşmanın yolu, aleti manasına gelmekte olup¹¹⁸ örfte ise “kendisiyle arzu edilen ulaşılan her şey” anlamına gelmektedir.¹¹⁹

Sebep kelimesini istilah olarak fıkıhçılar kullanmaktadır. Onlara göre, bu kelimenin anlamı, hükmün oluşmasına tesir etmeden, hükme ulaştıran yoldur.¹²⁰ Orucun farz olabilmesi için Ramazan’ın, namazın farz olabilmesi için vaktin, haccın farz olabilmesi için de Kâbe’nin bulunması gerekir. Bunların her biri sebeptir. Zikredilen sebepler oluşunca hüküm bulunur. Bu sebepler olmayınca hüküm de olmaz.

Fakihler kapsam olarak sebebin illeti etkilediğini ifade etmişlerdir. Sebep, hüküm ile uygunsa hem illet hem de sebep ismini alır. Hüküm verilirken kendisi arasında bir uyum bulunmazsa bu sadece illettir. Örneğin; Ramazan ayında yolculuğa çıktığımızda oruç tutmamak bir sebeptir. Yoldayken sıkıntı ve zorluk olduğu için böyle bir karar verilmiştir. Bu durumda yolculuğa sebep denileceği gibi illet demek de mümkündür.

Esbâbü vürûdi’l-hadiste geçen ikinci kelime “vürûd”un anlamı ise; menahil yani su kaynağı manasında kullanılmıştır.¹²¹ Hadisin Hz. Peygamber’in (sas) söz, fiil ve takrirlerine denildiği bilinmektedir. O zaman Esbâbü vürûdi’l hadis “hadisin kaynağına giden yol” anlamına gelmektedir.

Esbâbü vürûdi’l-hadis; hadislerin söylenme sebepleri, zamanı ve yeri ile ilgili konulardan bahseder. Esbâbü vürûdi’l-hadîs ilmi, genel olan hükümlerin sınırlandırılması, anlamı mutlak ahkâmların kısıtlanmasını, müşkil ve mücmel hükümlerin izah edilmesi, nâsîh

¹¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 924.

¹¹⁹ Muhammed A’lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî, *Keşşâfu ıstılâhâtî’l-funûn*, thk. Ali Dehruz (Beyrut: b.y. 1416/1996), 924.

¹²⁰ Tahânevî, *Keşşâfu ıstılâhâtî’l-funûn*, 924.

¹²¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 15/268.

ve mensûhun bilinebilmesi, hükmün asıl sebebinin ortaya konulması, kısaca hadislerin daha anlaşılır olabilmesi açısından oldukça önem taşımaktadır.¹²²

Hadis kitaplarında metin ile beraber nakledilen vürûd sebepleri, erken dönem kaynaklarında bulunmamaktadır. Örneğin; *Sahîh-i Buhârî*'de nakledilen “Ameller niyetlere göre değer kazanır.”¹²³ Hadisinin bir vürûd sebebi olduğu halde rivâyet edilmemiştir. Bu hadisin başka bir rivayetinde, Mekke’de yaşayan ve hicret emri geldiği için Medine’ye gitmek isteyen Ümmü Kays ile başka bir sahabînin evlenmek istediği, Ümmü Kays’ın da bu isteğini Medine’ye hicret etmesi şartıyla kabul ettiği, sahâbinin de onunla evlenmek niyetiyle hicret ettiği belirtilmektedir. Bir hadisi rivayet eden sahabîlerden bazılarının daha sonra hadisin vürûd sebebinin zikretmeye ihtiyaç duyması hadisin ne sebeple söylendiğinin anlaşılmasına imkân sağlamıştır.¹²⁴

Hadislerin bir bölümü belli bir sebebe bağlı olarak söylenmiştir. Bununla birlikte bazı hadislerin vürûduna bir sebep aranmasına ihtiyaç yoktur. Zira bazı hadisler Hz. Peygamber’in (sas) yaptığı sohbetlerde ve verdiği öğütler esnasında ortaya çıkmıştır.

Esbâbı vürûdî’l-hadîs ilmi hakkında diğer hadis ilimlerine nazaran çok az eser yazılmıştır. Süyûtî’nin *el-Lüma’ fî esbâbî’l-hadis*’i ve İbn Hamza el-Hüseynî’nin (öl. 1120/1708) *el-Beyân ve’t-ta’rîf fî esbâbî vürûdî’l-hadisî’s-şerîf*’i bu alanda kaleme alınmış başlıca eserler arasında yer almaktadır. Bu iki eser dışında her ne kadar müstakil eserler bilinmese de birçok muhaddis telif ettikleri eserlerinde bu konuya yer vermişlerdir.¹²⁵

Tespit edilebildiği kadarıyla Ebû Mûsâ el-Medînî’nin esbâb-ı vürûd ile ilgili müstakil herhangi bir eseri bulunmamaktadır. Ancak o eserlerde nakletmiş olduğu bazı hadislerin söylendiği ortam ile ilgili bilgiler vermiştir. İslâm’ın ikinci kaynağı olan hadisin yeri ve zamanı bilindiği takdirde, verilen mesajın daha iyi anlaşılacağı izahtan varestedir. Ebû Mûsâ el-Medînî’nin *Ṭivâlû’l-ehâdis*’inde yer alan esbâbü vürûdî’l-hadîs ile ilgili nakletmiş olduğu rivayetlerden bir kısmı şöyledir:

“Enes’ten (r.a.) rivayetle Ebû Ali el-Hasan b. Ahmed el-Haddâd Rahimehullah’ın haberiyle ulaşan hadiste bir grup insan Hz. Peygamber’e (sas) gelerek dediler ki: Ya Rasûlullah (sas) yağmur yağmaz oldu. Ağaçlar kurudu. Hayvanlar telef oldu. İnsanlar kötü kokmaya başladı. Rabbin azze ve celleden bize yağmur yağdırmasını ister misin? Bunun

¹²² Ramazan Ayvalli, “Esbâbü Vürûdî’l-Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/362-363.

¹²³ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır (Beyrut: Dâru Tavgi’n-Necât, 1422/2002), “Bed’ül-vahy”, 1.

¹²⁴ Ayvalli, “Esbâbü Vürûdî’l-Hadis”, 11/362-363.

¹²⁵ Ayvalli, “Esbâbü Vürûdî’l-Hadis”, 11/362-363.

üzerine Rasûllullah (sas) daha sonraki bir günü işaret ederek gelmelerini söyledi. Buraya gelmeden önce de sadaka vermelerini istedi. O gün geldiği zaman sükûnet ve vakar ile namazgâha vardılar. Nebi (sas) öne geçti. İki rekât namaz kıldırdı. Birinci rekâtta Fâtiha'yı ve A'lâ sûresini okudu. İkinci rekâtta ise Fatiha ile beraber Ğaşiye sûresini okudu. Sonra dizlerinin üzerine çöktü. Ellerini kaldırdı. Tekbir getirdi. Sonra dedi ki: (Yağmur duasını okudu.)

اللهم اسقنا واغثنا اللهم اسقنا غيثا مغيا ثاوذا يارب يعاوجدا طبقا غدقا
مجللا داءا دررا نافع مسد بلا. بقا علما هذيا مريا أمرت عاواب لا شاملا مغر
غير ضار عاجلا غير رأث غيثا
اللهم تحيى به البلاد و تغيث به العباد وتجعله بلاغا للحاضر مئا والبلاد.
امنكس انضرا يف انيلع لزن او امتنيز انضرا يف لزن ملل.
انزل علينا من السماء ماء طهورا تحيى به بلادنا و اسقنا مما خلت ملل.
لنا انعاما و اناسي كثر

“Ya Rabbi bize yağmur suyu ver. Ya Rabbi bize su olacak, bizi diriltecek, yerleri yeşertecek her yeri kaplayacak, bize şifa olacak, bizi suya doyuracak ve her yerde daima akan, fayda veren, zarar vermeyen, hemen gelecek, geç gelmeyecek yağmur ver. Ya Rabbi! bu yağmurla beldeleri canlandır. Kulları suya doyur. Hazır olan bizlere ve beldele suyu ulaştır. Ya Rabbi! bizim bulunduğumuz yere, mesken olarak tuttuğumuz yere de yağdır. Ya Rabbi! temiz ve temizleyici bir su bize gökyüzünden indir. Ölü toprak onunla dirilsin. Öyle bir yağmur ver ki bitkiler yeniden canlansın ve hayvanlar ve insanlar onunla doysunlar.”

Daha sonra toplanılan yerden ayrılmadan yağmur bulutları onları karşıladı. Yedi gün yedi gece yağmur yağdı. Yağmur Medine'den çıkmadı. Müslümanlar tekrar Hz. Muhammed'e (sas) gelerek; Yerler boğuldu. Evler yıkıldı. Yollar kesildi. Hz. Peygamber'den (sas) dua etmesini istediler. Nebi (sas) de güldü o esnada minberin üzerindeydi. Âdem oğlunun ne kadar aciz ve miskin olduğunu ve bundan dolayı memnuniyetsizliğini gösterdi. Sonra kısa bir dua etti ve yağmur kesildi.”¹²⁶

Hac ile ilgili hadiste de sebab-i vürûda yer verilmiştir. “Enes b. Malik (r.a.) rivayetle Ebû Nasr Hamid b. Ebî Saîd es-Sufî Rahimehullah bize haber verdi. Ben Rasûlullah (sas) ile Mescid-i Hayf'ta oturuyordum. Ona bir Ensar'dan bir de Sakif'ten iki kişi geldi. Ona selam verdiler ve güzel dua ettiler. Sonra ona dediler ki: “Ya Rasûlullah! sana soru sormak için geldik.” Dedi ki: “İsterseniz ben sizin ne için geldiğinizi size söyleyeyim. Ya da isterseniz

¹²⁶ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Ṭıvâlü'l-ehâdîs*, 82a-82b.

sorun.” Dediler ki: “Sen bize haber ver Ya Rasûlullah, biz tamamlayalım.” Ensarî Sakafî’ye dedi ki: “Rasûlullah’a (sas) sor. Sakafî de Ensarî’ye dedi ki: “Hayır sen sor. Sen yer olarak durum olarak benden öndesin.” Ensarî dedi ki: “Bana haber ver Ya Rasûlullah.” Dedi ki: “Sen bana şunları sormak için geldin: Evinden çıkışını, Beytü’l Haram’a gelişini ve bunda senin için neler olduğunu, tavafını ve karşılığında ne olduğunu, tavaftan sonra kılınan iki rekâtı ve karşılığında senin için ne olduğunu, Safâ ve Merve arasında sa’y yapmayı ve karşılığında ne olduğunu, Arafat’taki vakfenin ve onun karşılığında ne olduğunu, cemreleri taşlamanın ve karşılığında ne olduğunu, kurban kesmeyi ve karşılığında ne olduğunu, saçını kesmeyi ve karşılığında ne olduğunu, Beyti tavâf etmeyi ve karşılığında ne olduğunu yani ziyaret tavâfı ve karşılığında ne olduğunu.” Dedi ki: “Seni hak ile gönderene and olsun ki bunların dışında başka soru sormak için gelmedim.” Dedi ki: “Senin evinden çıkıp Beytü’l-Harâm’a gelişinde devenin adımını her kaldırıp indirmesinde bir sevap yazılır, bir günah silinir. Beyti tavaf etmeye gelince senin her ayağını kaldırıp indirmene Allah Teâlâ bir sevap yazar. Bir günah siler ve derecenin de bir artırır. İki rekât namaza gelince de Benî İsmail’den bir köleyi azat etmen gibidir. Safâ ve Merve arasındaki sa’ya gelince 70 köleyi azat etmek gibidir. Arafat vakfesini yapmaya gelince Allah Tebâreke ve Teâlâ Hazretleri dünya semasına indirdiği melekler sizlerle gurur duyarlar.” Allah azze ve celle der ki: “Kullarıma bakın dört bir yandan bana geldiler. Rahmetimi istiyorlar. Bağışlamamı istiyorlar. Eğer ki sizin günahlarınız denizdeki kum taneleri ve köpükleri kadar dahi olsa ve yine gökteki yıldızlar kadar da olsa ben onları affederim.” Allah azze ve celle der ki: “Kullarıma sizler için af dilesinler diye görevlendiririm.” Senin cemreleri taşlaman muhakkak ki Allah azze ve celle senin attığın her bir taş için kebâirden birini bağışlar. Senin kurban kesmen Rabbin katında senin için bir hazinedir. Saçını kesmede Allah Teâlâ her bir saç teli için bir sevap yazar bir hatayı siler.” Denildi ki: “Ya Rasûlullah! Eğer günahlar bunlardan az olsa ne olur?” Denildi ki “Allah azze ve celle katında hazineniniz birikir. Senin beyti tavâf etmen yani ziyaret tavâfında üzerinde hiçbir günah kalmaz. Sana bir melek gelir elini iki omzunun arasına koyar ve der ki: Kalan için çalış. Geçmişine yeterlidir.” Sakafî dedi ki: “Bana da haber ver Ya Rasûlullah!” dedi ki: “Sen namazı sormak için geldin.” Dedi ki: “Seni hak ile gönderene and olsun ki sadece bunu sormak için geldim.” Dedi ki: “Namaza kalkacağın zaman abdest al. Abdestini tam yap. Çünkü mazmaza yaptığın zaman dudaklarından hataların dökülür. İstinşak yaptığın zaman burun deliklerinden hataların dökülür. Yüzünü yıkadığın zaman kirpik uçlarından ve göz kenarlarından günahların dökülür. Ellerini yıkadığın zaman tırnaklarından hataların dökülür. Başını mesh ettiğinde başından hataların dökülür. Ayaklarını yıkadığın zaman ayak tırnaklarından hataların dökülür. Namaz kıldığın zaman Kur’ân’dan istediğini oku. Rükû

ettiğin zaman dizlerinden tut ve parmakların açık olsun tâ ki mutmain olana kadar. Secde ettiğin zaman ellerini yere koy tâ ki kalbin mutmain olana kadar. Ve gecenin başında ve sonunda namaz kıl. Ama ortasında uyu.” Dedi ki: “Ya Rasûlullah gecenin başından sonuna kadar namaz kılanı gördün mü?” Dedi ki: “Sen kendi halindesin.”¹²⁷

Yukarıdaki örneklerde görüleceği üzere Ebû Mûsâ, nakletmiş olduğu rivayetlerin sebebi vürûduna değinerek konunun daha iyi bir şekilde anlaşılmasına imkân sunmuştur.

2.5. Şerhçiliği

İslâm’da Kur’ân ve hadis; hukuk, ahlâk, ibadet ve toplumsal düzen gibi konularda yol gösterici birer kaynak olarak kabul edilirler. Kur’ân’ın anlaşılması için nasıl tefsire ihtiyaç varsa aynı şekilde hadislerin anlaşılması için şerhe ihtiyaç vardır. Hadis şerhçiliği, hadislerin doğru anlaşılması ve yorumlanması için büyük önem arz etmektedir. Hadisleri yalnızca kelime anlamlarıyla değil, aynı zamanda tarihsel, sosyal, kültürel ve dini bağlamda da ele alan şerhler, hadislerin manasının daha iyi anlaşılmasını sağlar. Hadis şerhçiliği çalışmaları, hadislerin yanlış anlaşılmasını ve yanlış yorumlanmasını da önler. Hadis şerhçiliği, İslâm’ın farklı mezhepleri ve ekollerinde farklı şekillerde ele alınabilir. Her mezhep veya ekol, hadislerin yorumlanması ve açıklanması konusunda farklı bir perspektife sahip olabilir. Ancak genel olarak, hadis şerhçileri, hadislerin doğru anlaşılması ve yorumlanması için çaba gösterirler ve bu çalışmalarıyla İslâm toplumunda önemli bir rol oynarlar.

2.5.1. Kelime Açıklama

Tespit edilebildiği kadarıyla Ebû Mûsâ’nın hadislerin şerhi ile ilgili müstakil bir kitabı bulunmamaktadır. Ancak o kaleme almış olduğu eserin birçoğunda hadislerin anlaşılması için birtakım açıklamalarda bulunmuştur. Ayrıca onun garîbü’l-hadîs ile ilgili kitabı *el-Mecmû’u’l-muğîs fî garîbeyi’l-Kur’ân ve’l-hadis*’i bir şerh kitabı olarak da kabul etmek mümkündür. Zira bu eser hadislerde geçen anlamı kapalı olan birçok kelimeyi açıklamak suretiyle rivâyetlerin anlaşılmasına imkân sunmuş ve bu şekilde şerhini yapmıştır.

Aşağıda onun şerh ettiği bazı hadislerle ilgili örnekler bulunmaktadır. Şöyle ki:

Örnek 1:

قال رسول الله ﷺ لابن صياد قد خبأت لك خبأ فما هو. قال الدخ قال اخسأ.¹²⁸

Rasûlullah (sas) İbnü Sayyâd’a: “Ben senin için gönlümde bir şey gizledim, o nedir?”

¹²⁷ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Ṭıvâlü’l-ehâdîs*, 79b-80b.

¹²⁸ Buhârî, “Edeb”, 97; Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *Sünenü’t-Tirmizî*, thk. Sıdkî Cemîl Attâr, Abdülkâdir İrfân Beyrut: b.y. 1414/1994), “Fiten”, 63.

dedi. O, “Duh”dur, diye cevap verdi. Hz. Peygamber, ‘Duh (Sus, yıkıl git)!’ buyurdu.”

Yukarıdaki hadisi başta Buhârî olmak üzere birçok muhaddis nakletmiştir. Ebû Mûsâ da bu rivayeti *el-Mecmû’u’l-muğîs*’de tahrir etmiş ve “الدُّحُّ / Duh” kelimesinin manasını açıklamak suretiyle hadisi şerh etmiştir. Ebû Mûsâ burada geçen “Duh” kelimesinin “Duhân-الدُّحَّانُ” anlamına geldiği bunun da Hz. İsa’nın deccali öldüreceği dağın ismi olduğunu belirtmiştir.¹²⁹ Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere bir kelimenin manası üzerinden hadisin şerh edilmesine ve daha iyi bir şekilde anlaşılmasına imkân sunulmuştur. Ayrıca bu rivayetin şerhinde birçok şarih, onun bu izahına eserlerinde yer vermiştir.¹³⁰

Örnek 2:

حَدِيثُ طَهْرٍ إِنَاءٍ أَحَدِكُمْ إِذَا وَلَعَ الْكَلْبُ فِيهِ أَنْ يَغْسِلَهُ سَبْعَ مَرَّاتٍ.¹³¹

“Köpek yaladığı vakit sizden birinizin kabının temizliği onu yedi defa yıkamasıyladır.”

Altı çizili kelimenin manası açıklanırken Ebû Mûsâ bu kelime daha çok yırtıcı hayvanların yalaması için kullanıldığını ifade etmiştir.¹³²

Örnek 3:

حدثنا مسدد, قال أخبرنا يحيى عن عبيد الله بن عمر, قال حدثني نافع قال : أذن ابن عمر في ليلة باردة بِضَبْنَانٍ ثم قال صلوا في رحالكم فأخبرنا أن رسول الله صلى الله عليه و سلم كان يأمر مؤذنا يؤذن ثم يقول على إثره ألا صلوا في الرحال في الليلة الباردة أو المطيرة في السفر.¹³³

İbn Ömer (r.a.) Dacnân’da iken soğuk bir gecede ezan okudu. Sonra, “Namazlarınızı olduğunuz yerde kılınız.” dedi. Daha sonra bize şunu haber verdi: Rasûlullah (sas) seferde iken soğuk yahut yağmurlu bir gecede müezzine ezan okumasını ve ardından da “Haberiniz olsun, namazlarınızı olduğunuz yerlerde kılınız!” diye nida etmesini emrederdi, dedi.

Ebû Mûsâ, altı çizili kelimenin Mekke Medine arasında bir yer veya bir dağ olduğunu belirterek konuyu izah etmiştir.¹³⁴

¹²⁹ Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer el-İşbehânî Ebû Mûsâ el-Medîni, *el-Mecmû’u’l-muğîs fî garîbî’l-Kur’ân ve’l-hadîs*, thk. Abdülkerîm el-‘Azbâvî (Mekke: y.y., 1406-1408), 645.

¹³⁰ Bk. Ebû’l-Fağl Zeynû’d-Dîn Irâkî, *Şerhu’t-tebşîra ve’t-tezkira ‘elfiyetu’l-‘Irâkî*, thk. Mâhir Yâsîn Fağl ‘Abdüllatîf el-Hemîm (Riyâd: Dâru’l-Kütûbî’l-‘İlmiyye, 1428/2007), 195; Ebû Hafş Ömer b. Alî İbnü’l-Mulâkkin, *et-Tavdîh li-şerhi’l-Câmi’i’s-Şahîh* (Şam: Dâru’n-Nevâdir, 2008), 10/90; Ebû Muhammed Maḥmûd b. Aḥmed Bedruddîn el-‘Aynî, *Umdetu’l-Kârî Şerhu Şahîhi’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-‘Arabî, ts.), 8/171; Şehâbu’d-dîn Aḥmed b. Muhammed Kaşallânî, *İrşâdu’s-sârî li-şerhi Şahîhi’l-Buhârî* (Mısır: el-Maḥba’atü’l-Kübrâ el-Emîriyye, 1905), 5/171; Muhammed el-Hadîr b. Seyyid Abdillâh el-Cenkî eş-Şinkîfî, *Kevseru’d-dâri fî keşfi habâyâ Sahîhi’l-Buhârî* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1995), 12/90.

¹³¹ Müslim, “Tahâret”, 92.

¹³² Ebû’l-Fağl Zeynuddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdîrrahmân el-İrâkî, *Ṭarḥu’t-teşrîb fî şerhi’t-Taḥrîb* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-‘Arabî, ts.), 2/128.

¹³³ Buhârî, “Ezân”, 18.

¹³⁴ Abdîrrahmân el-İrâkî, *Ṭarḥu’t-teşrîb*, 2/322.

Örnek 4:

...وَسَلَكْتُ الْخَنْدَمَةَ فَأَنْتَهَيْتُ إِلَى كَهْفٍ أَوْ غَارٍ فَدَخَلْتُ

“... Handeme yolunu tuttum sonunda bir kaya yarığına veya mağaraya girdim...”

Ebû Mûsâ altı çizili kelimenin Mekke’de bilinen bir dağ olduğunu söylemektedir.¹³⁵

2.5.2. Doğru Okuma

Hangi dilde yazılırsa yazılsın herhangi bir dilde kaleme alınmış bir metnin iyi bir şekilde anlaşılabilmesi için ilgili dilin kurallarını çok iyi bilmek gerekmektedir. Şayet okunan metnin dili ve kuralları iyi bilinmezse anlaşılmasının yanında buradan bir sonuç da elde edilemez. Bu bağlamda özellikle dini metinlerin dilini ve gramer kurallarını çok iyi bilmek gerekmektedir. Hadislerin metni Arapça olduğu için bu ilimle uğraşan bir kimsenin onu doğru anlayabilmesi ve doğru hüküm çıkarabilmesi için nahiv ve sarf ilmini iyi bilmesi önem arz etmektedir. Aksi durumda anlam hatalarının ortaya çıkması kaçınılmaz olacaktır.

İbnü’s-Salâh bu konuyu şöyle dile getirmektedir: “Muhaddis, herhangi bir hadisi, yanlış ve hatalı olarak rivayet etmemelidir.” Bu konuda Esmâî’nin görüşü şöyledir: “Nahiv bilmeyen kimsenin hadis ilmiyle uğraşması halinde, Hz. Peygamber’in (sas) tehdit edici mahiyetteki sözünün mefhumuna ma’ruz kalan kimselerin zümresine dâhil olmasından korkarım.” Hz. Peygamber (sas) şöyle dedi: “Kim (söylemediğim bir sözü bana isnâd ederek) bana iftira ederse, şimdiden cehennemdeki yerini hazırlasın.”¹³⁶ O hatalı konuşmamıştır. Öyle ise bir hadis rivayet edilir ve o hadiste hata yapılırsa dolayısıyla Ona (sas) iftira edilmiş olur.¹³⁷

Mevcut bilgilerden hareketle, hadis ilmiyle iştigal eden âlimlerin çoğunun Arap olmadığını söylemek mümkündür. Bu kişiler Arapçayı dolayısıyla da hadisleri nahiv yardımıyla öğrenmişlerdir. Hadisleri rivayet ederken, bir kısım hadislerde lahn¹³⁸ ve tashîf¹³⁹ yapmışlardır Bu sebeple söz konusu yanlışları düzeltmek ve hadisi doğru bir şekilde sonraki nesillere aktarmak amacıyla hicrî III. asır itibarıyla önemli eserler yazılmıştır. Bu konuda

¹³⁵ Ebû Mûsâ el-Medîni, *el-Mecmû‘u l-muğîs*, 622.

¹³⁶ Buhârî, “İlm”, 38.

¹³⁷ İbnü’s-Salâh, *‘Ulûmü l-hadîs*, 77.

¹³⁸ Hadiste lahn: Arap dilinin söz dizimini (nahiv) bilmemek yüzünden kelimeyi hatalı telaffuz etmek manasında kullanılır. Geniş bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “Lahn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/56-57.

¹³⁹ Sözlükte tashîf: “Bir sayfada birbirine benzeyen harflerden oluşan kelimeleri yanlış okumak, yanlış yazmak veya yanlış rivâyet etmek.” manasındadır. Tashîfin sebepleri: Şekilleri aynı olan ve sadece noktalarla birbirinden ayrılan harflerin doğru iştilememesi veya doğru okunamaması, manası anlaşılmayan bir kelimenin bilinen başka bir kelimeyle değiştirilmesi, Arap harflerinin çeşitli ülkelerde farklı yazılması, yer adlarının imlası tam bilinmemesi gibi hususlar zikredilir. Geniş bilgi için bk. Emrullah İşler, “Tashîf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/128-129.

Yukarıda yer alan örneklerden de anlaşılacağı üzere Ebû Mûsâ hadislerin anlaşılması hususunda kelimelerin doğru okunuşu ile ilgili okuyucuya bilgi vermiştir.

2.5.3. Şiir Kullanma

Şiir; bir fikir, düşünce veya duygunun nazımla ifade edilmesidir. Birçok âlim gibi Ebû Mûsâ el-Medînî de edebiyatın bu güçlü yönünü eserlerinde kullanmış ve birçok şiire yer vermiştir.

Hadislerin içerisinde yer alan bu veciz sözler Hz. Muhammed (sas) dönemi sözlü kültürünün bir yansımasıdır. Buna getirdiğimiz örnek: “Kuraklıktan sonra Hz. Peygamber’in (sas) yanına gelen bir kavmin isteği üzerine, yapılan yağmur duası” konulu hadiste şiire yer verilmesidir.

“Kinane’den bir adam kalktı Efendimizin (sas) huzurunda dedi ki:

Hamd ancak sanadır, şükredilene hamd olsun.

Biz o peygamberin yüzü hürmetine yağmur gördük.

Halık olan Allah’a duada bulundu.

Aniden yağmur yağdı.

Amcası Ebû Talib’in dediği gibi,

Onun yüzü hürmetine bulutlardan yağmur gelir,

Kim şükrederse fazlasını bulur,

Kim nankörlük yaparsa yokluk görür.”¹⁴¹

2.5.4. Sebeb-i Nüzûla Yer Vermesi

“Nüzûl sebepleri” terimi, Hz. Peygamber’in (sas) peygamberlik dönemi boyunca Kur’ân âyetlerinin veya sûrelerinin inmesine neden olan olayları ifade etmek amacıyla kullanılan bir kavramdır.¹⁴²

Kur’ân-ı Kerîm’in bütün sûre ve âyetleri belirli sebeplere bağlı olarak nazîl olmamıştır. İslâm âlimleri sadece beş yüz kadar âyetin sebeb-i nüzûlünü tespit etmişlerdir. İbn Teymiyye (öl. 728/1328), bunların dışında kalan, önemli bir bölümü geçmiş peygamberlerin kıssaları ile birlikte âhirete dair haberlerden meydana gelen çok sayıdaki âyetin sebeb-i nüzûllerini herhangi bir olaya bağlı kalmadan doğrudan bu âyetin kendi manalarında aramak gerektiğini

¹⁴¹ Ebû Mûsâ el-Medînî, *Tıvâlû’l-ehâdîs*, 85a.

¹⁴² Muhsin Demirci, “Esbâb-ı Nüzûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/360-362.

ifade etmiştir.¹⁴³ Verilen bu bilgiye dayanarak âyetlerin bir çoğu özel bir olaya ya da bir konuya dayanarak inmeyip genel olarak insanları ihtiyaç duydukları konularda bilgilendirmek, aydınlatmak, yönlendirmek, eğitmek veya uyarmak amacıyla nazîl olmuştur. Böylece Kur’ân-ı Kerîm’in herhangi bir âyetinin hikmetsiz ve sebepsiz indiği düşünülemezse o halde zikredilen sebep-i nüzûl tabiri özellikle belirli bir sebebe bağlı olan âyetler için kullanıldığı anlaşılabilir.

Bir olayın sebep-i nüzûl kabul edilebilmesi için onun Hz. Peygamber (sas) zamanında meydana gelmesi ve ilgili âyet ve sûrenin münasebetinin bulunması gerekir. Örneğin, Sahâbîden âmâ biri olan İbn Ümmü Mektûm Hz. Peygamber’e (sas) gelerek kendisine İslâm’ı irşat etmesini ısrarla istemişti. Hz. Muhammed (sas) o sırada müşriklerin ileri gelenlerine İslâm’ı anlatmakla meşgul olduğundan kendisiyle ilgilenmemiş, ondan yüz çevirmişti. Bunun üzerine Abese sûresinin ilk âyetleri inmiş ve Hz. Peygamber’in (sas) bu davranışının Allah (cc) katında güzel karşılanmadığı bildirilmiştir.¹⁴⁴

Tefsir âlimleri âyetin nüzûl sebepleriyle ilgili rivayetlerin sıhhatini belirlemede oldukça hassas davranmışlardır. Esbâb-ı nüzûl ilmi tamamen rivâyetle ilgili bir disiplin olduğundan hadis usulünde hadisin sıhhati için aranan şartlar bu konuda da geçerlidir. Zira herhangi bir âyetin iniş sebebi o hadiseye şahit olmuş ve durumu tespit etmiş bir sahâbînin rivâyetiyle bilinebilir. Bundan dolayı tefsir âlimleri sahih bir rivâyete dayanmadan istidlâl, içtihad ve muhakeme gibi yollarla sebepleri aramaya kalkışmayı doğru bulmamışlardır.¹⁴⁵

Sebeb-i nüzûle dair rivâyetlerin muteber olabilmesi için muttasıl bir sened ile Hz. Peygamber’e (sas) isnad edilmesi gerekir. Ayetin iniş sebebi doğrudan doğruya sahâbîlerden ya da onlardan bizzat duyma yoluyla alan tâbîînlerden rivâyet edilmesiyle bilinir. Eğer indirilen bir âyetin nüzûlune kendisi şahit olmuşsa olayı anlatırken kendisini kaynak olarak gösterebilir. Bu haber kabul edilir. Rivâyet doğal yollarla geliyor ve bir sahâbîye nisbet ediliyorsa bu sahih sayılır.

Bir âyetin sebep-i nüzûlu hakkında birden çok rivâyetinin bulunması halinde öncelikle bu rivâyetlerin sıhhat dereceleri araştırılır. Sonra sahih olanı alınır. Birden çok sahih rivâyetin bulunması durumunda olayı bizzat görmesi ya da rivâyetin daha sahih yolla gelmesi gibi konular tercih sebebi olarak sayılır. Bu şekilde tercihe elverişli bir nedenin tespit edilememesi halinde anlatılan olayların zaman bakımından birbirlerine yakın olanları cem’ ve telif yoluna gidilerek âyetin ya ikisiyle ilgili olarak indirildiği ya da her iki olaydan sonra nazîl olduğu

¹⁴³ İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli’t-tefsîr* (Dımaşk: b.y. 1354/1936), 10.

¹⁴⁴ Tirmizî, “Tefsîrû’l-Kur’an”, 73.

¹⁴⁵ Vâhidî, *Esbâbü’n-nüzûl* (Kahire: b.y. 1379/1959), 3 vd.

kabul edilir. Bu da mümkün değilse âyetin ayrı ayrı zamanlarda meydana gelen olaylardan sonra tekrar olarak indiğine hükmedilir.

Nüzûl sebepleri rivâyetlerinin bazılarında hususi sözler kullanılmaktadır. Bu rivayet edilen âyetin iniş sebebi konusunda kesinlik ifade eder. “Falan hadise vuku buldu, bundan dolayı şu âyet indi”; “Âyetin nüzûl sebebi şudur”; Hz. Peygamber’e (sas) falan konuda bir soru yöneltilmişti bunun üzerine şu âyet nâzil oldu” şeklindeki ifadeler böyledir. “Bu âyet şu konuda nâzil oldu” gibi ifadeler âyetin geliş sebebine delâlet edebileceği gibi açıklaması yapılan bir âyetin tefsiriyle ilgili de olabilir.

Bir âyetin nerede, ne zaman, hangi şartlar içinde ve hangi olaylarla ilgili olarak geldiğini bilmek âyetin ilâhî amaca uygun bir şekilde yorumlanması, hikmetinin kavranması, fikhî hükümlerin çıkarılması gibi birçok bakımdan önem arz eder. Bundan dolayı ilk dönemlerden itibaren bu konuya ilgi gösterilmiştir. Hatta sahâbenin ve onlardan sonra gelen neslin Kur’ân’ı özellikle esbâb-ı nüzûl ile birlikte tefsir etmeleri sebebiyle, bazı âlimler tefsir ilminin başlangıcının esbâb-ı nüzûlü bilmekten ibaret olduğunu söylemişlerdir. Âyetlerin sebab-i nüzûlü kabul edilen olay ve tarihi şartlarla sınırlı olarak almanın ilâhî mesajı ebedî maksatlardan uzaklaştıracağı, yorum zenginliğine mâni olacağı da şüphesizdir.

Esbâb-ı nüzûl konusunda günümüze ulaşan eserler şunlardır: İbn Şihâb ez-Zühri, *Tenzîlû’l-Kur’ân*; Vâhidî, *Esbâbü’n-nüzûl*; İbn Teymiyye, *et Tibyân fî nüzûli’l-Kur’ân*; Ca’berî, *Kitâbü Esbâbi’n-nüzûl* eserleri örnek olarak gösterilebilir.

Her ne kadar sebab-i nüzûlla ilgili müstakil eserler yazılsa da birçok muhaddis kaleme almış oldukları eserlerinde ihtiyaç olması halinde bu konuya ve ilgili rivayetlere yer vermişlerdir. Ebû Mûsâ da bu muhaddislerden biridir. Bu bağlamda onun nakletmiş olduğu sebab-i nüzûl rivayetlerinin bir kısmı şöyledir:

“Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali o da babasından o dedesinden o da Hz. Ali’den (r.a.) rivayetle Ebû’l-Kâsım İsmail b. Muhammed b. el- Fadl el- Hafız (rhm.) bize haber verdi. Dedi: Rasûlullah (sas) bize alacakaranlıkta sabah namazını kıldırdı. Çoğunluk oturuyordu ve yolcuydular. Buraya kadarki kısım Ebî Ali’nin rivayetidir.

Taberânî’nin rivayetinde ise sonra bize yöneldi ve dedi ki: Bu gece rüyayı gören kimse sizin aranızda mıdır? Biz hayır dedik. Fakat ben gördüm. Sanki bana iki melek geldi. Parmaklarımdan tuttular. Gökyüzüne çıkardılar. O anda ben de melek gibiydim ve o meleklerle beraber bir insan vardı. Meleğin elinde bir taş vardı. O insanın önemli yerlerine vuruyordu. Onun beyni bir tarafta, taş bir tarafta bulunuyordu. Dedim ki bu kimdir? Dedi ki: Onu aklında tut ve biz tuttuk. Ben yine melekleydim. Önünde bir insan vardı. Meleğin elinde demirden bir kanca vardı. O kancayı omzundaki yarığa koyuyor. Aynı şekilde başka bir nüshada ve bu

rivayetin dışında sağ yarığında koyuyor. Kulağına ulaşana kadar onu yarıyor. Sonra sol tarafını yükseltiyor. Bu rivayetin dışında sonra sol tarafa koyuyor ve sağıyla aynı hale geliyor. Ben dedim ki bu nedir? Dedi ki: Bunu da aklında tut. Biz de tuttuk. Sonra kan nehrinde kendimi buldum. Kazanın kaynadığı gibi kaynıyordu. İçinde çıplak bir topluluk vardı. Nehrin iki kenarında ellerinde ateşten tohumlar bulunan melekler vardı. Çıkmak istedikleri zaman o topları fırlatıyorlar ve tekrar onlar nehrin içine düşüyorlardı. Ve nehrin en dibine iniyorlardı. Dedim ki bu nedir? Dedi ki: Bunu da tut. Biz de tuttuk. Daha sonra altı üstünden daha dar bir ev gördük. İçinde çıplak bir topluluk vardı. Altlarında ateş yanıyordu. O yanık kokusundan ben burnumu kapattım. Dedim ki bunlar kimdir? Bana dediler ki: Bunu da tut. Biz de tuttuk. Sonrasında kendimi siyah bir tepede buldum. Üzerinde korkar halde bir topluluk vardı. Arkalarından ateşe üfürülüyordu. Ve ağızlarından, burunlarından, gözlerinden ve kulaklarından çıkıyordu. Dedim ki bu nedir? Dediler ki: Bunu da tut. Biz de tuttuk. Sonra kendimi tabakalar halinde ateşte buldum. Üzerinde bir melek vardı. O ateşin görevlisiydi. O ateşten kimse çıkmıyordu. Onu takip edenler ateşe geri döndürülüyordu. Dedim ki bu nedir? Dediler ki: Bunu tut. Biz de tuttuk. Daha sonra yeşil bir bahçedeydim. Kendisinden daha güzeli olmayan bir yaşlı gördüm. Etrafında gençler ve çocuklar vardı. Dedim ki: Bunlar kim? Dediler ki: Bunu tut. Ben tuttum. Daha sonra bir ağaçta idim. Sonra bir yerdeydim oradan daha güzel bir yer yoktur. İnci ve sarı yakut, bulunuyordu. Dedim ki bu nedir? Dediler ki: Bunu tut. Biz de tuttuk. Daha sonra bir nehirdeydim üzerinden altından ve gümüşten iki köprü geçiyordu. İçinde nehrin iki tarafına taşan testiler vardı. Nehrin üzerinde daha güzeli olmayan bir menzil bulunuyordu. Ortası inciden ve sarı yakuttandı. Dedim ki: Bu nedir? Dediler ki: Oraya in. Ben de indim. Elimle oradan bir kap aldım ve içtim. O anda baldan daha tatlı, yağdan daha yumuşak, çok soğuk ve kardan daha beyazdı.

Bana dediler ki: Senin, elinde taşla gördüğün o melek var ya onlar öyle bir topluluk ki yatsı namazı üzerine uyurlar. Diğer vakit namazlarını da kırlarlar. Cehenneme girene kadar bu da onların azabıdır. Elllerinde demir kanca ile gördüğün kimselere gelince onlar dedikodu yaparlar. Yine dedikodu için yürürler. Müslümanların aralarını bozmak için hareket ederler. Bu gördüğün de cehenneme girene kadar onların azabıdır. O siyah tepedekilere gelince onlar ki Lût kavminin yaptıklarını yaparlar. Bu işi yapana da yapılane da aynıdır. Cehenneme girene kadar bu da onların azabıdır. Tabaka tabaka ateşe gelince senin o gördüğün üzerindeki melek onunla görevlidir. Bu cehennemdir. O yeşil bahçeye gelince, o da cennettir. O güzel yaşlıya gelince o da senin baban Adem'dir. Bunun dışındaki bir rivayette de İbrahim'dir (a.s.) demiş. Onlar da onun zürriyetidir. O yüksek yerlerdekilere gelince onlar da İlliyyûn ehlidir. Nebilerden, siddiklardan, şehitlerden, salihlerdendirler. Onlar ne güzel dosttur. Nehre gelince

Kevser Nehri'dir ki Allah Teâlâ onu sana verdi. Bu senin yerindir ve senin ehli beytinin yeridir. Ey Muhammed (sas) o sana verildi. Öyle denince dudakları titredi, heyecanlandı ve bütün azaları sarsıldı. Cevap veremedim. Meleklerden bir tanesi elini iki göğsümün ortasına koydu diğeri ise elini iki omzumun arasına sırtıma koydu. Yaşadığım şey durdu. Sonra yüksek bir yerden seslenildim. Ey Muhammed (sas) o sana verildi. Dedim ki: Ey Allah'ım ben senden şefaati sabit kılmanı ehli beytimin de benimle beraber olmasını istiyorum. Sonra Allah Tebâreke ve Teâlâ Fetih sûresi'nin ilk iki âyetini indirdi.”

إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ وَيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَيَهْدِيَكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا

“Muhakkak ki biz sana apaçık bir fetih ihsan ettik. Ki Allah, senin günahlarının geçmişini ve geleceğini bağışlayıp, üzerindeki nimetini tamamlayacak ve seni dosdoğru bir yola çıkaracak.”¹⁴⁶ “Nasıl ki bu sana verildi. Sende istediklerine ver.”¹⁴⁷

Müellifimiz ayrıntılı bir şekilde ayetin iniş sebebi hakkında bilgiler vermiştir.

2.6. Hadis Tahammül ve Eda Yöntemleri

Hadis öğrenme ve başkalarına rivayette bulunmanın birtakım kuralları bulunmaktadır. Bir hadisi belirli esaslara göre öğrenmeye “tahammül”, hadisi bir kitaptan/eserden usulüne uyarak veya ezberden nakletmeye de “edâ” denir. Hadisi rivayet eden birinin hocasından hangi tahammül yoluyla aldığı güvenilirliği bakımından çok önemlidir. Bir haberin doğru ve güvenilir olduğunu anlamak için rivayet eden kişinin şahsiyeti, dürüstlüğü ve hafızasının gücüne bakıldığı kadar haberi nasıl ve hangi şekilde öğrendiğini anlamaya yarayan edâ lafızları da göz önünde bulundurulması gerekir.¹⁴⁸

Ebû Mûsâ birçok muhaddis gibi hadis tahammül ve eda yöntemlerini kullanarak hadis öğrenmiş ve öğretmiştir. Aşağıda bazı kaynaklarda yer alan bilgiler çerçevesinde Ebû Mûsâ'nın hocaları ve talebeleri arasında ne şekilde hadis tahammül ve eda ettiği ile ilgili hususlara örnekler üzerinden yer verilmeye çalışılacaktır.

¹⁴⁶ el-Fetih, 48/1-2.

¹⁴⁷ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Ṭıvâlü'l-ehâdîs*, 31a-32b.

¹⁴⁸ Mücteba Uğur, “Edâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/388.

2.6.1. Sema ve Kitabet

Aşağıdaki rivayet İbnü'l-Esîr'in *Üsdü'l-ğâbe* isimli eserinden nakledilmektedir. İbnü'l-Esîr bu rivayeti hocasından yani Ebû Mûsâ'dan kitabet; aynı şekilde Ebû Mûsâ'nın da hocası Ebû Ali el-Haddâd'dan sema yoluyla tahammül ettiğini belirtmiştir:

أَخْبَرَنَا أَبُو مُوسَى الْمَدِينِيُّ كِتَابَةً، أَخْبَرَنَا أَبُو عَلِيٍّ الْحَدَّادُ، أَخْبَرَنَا الْفَضْلُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ سَعِيدٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ جَعْفَرٍ، أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَلِيٍّ الْجَارُودُ، أَخْبَرَنَا أَبُو حَاتِمٍ، أَخْبَرَنَا يَحْيَى بْنُ الْمُغِيرَةِ، أَخْبَرَنَا زَافِرُ بْنُ سُلَيْمَانَ، عَنْ أَبِي يَحْمَدَ، عَنْ يُؤْنَسَ بْنِ زَاهِرٍ، عَنْ الْحَسْحَاسِ، وَكَانَتْ لَهُ صُحْبَةٌ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَنْ لَقِيَ اللَّهَ بِخَمْسِ عَوْفِي مِنَ النَّارِ وَأُنْجِلَ الْجَنَّةَ: سُبْحَانَ اللَّهِ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ، وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَاللَّهُ أَكْبَرُ، وَوَلَدٌ مُخْتَسَبٌ“ أبو يحمّد هو بقیة بن الولید، هذا لفظ أبي موسى. وقال أبو عمر: الحسحاس رجل من أصحاب النبي صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ روى عن النبي صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.¹⁴⁹

Ebû Mûsâ el-Medînî > Ebû Ali el-Haddâd > el-Fadl b. Muhammed b. Sa'îd > Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer > Ahmed b. Ali el-Cârûd > Ebû Hâtim > Yahya b. el-Muğîre > Zâfir b. Süleymân > Ebû Yahmed > Yunus b. Zâhir > el-Hashâs'dan nakledildiğine göre Hz. Peygamber (sas) şöyle buyurdu: “Kim şu beş şeyle Allah'ın huzuruna çıkarsa cehennemden azat edilir ve cennete girdirilir: Sübhanallah, Elhamdulillah, Lâ ilâhe illallah, Allahu Ekber ve Allah'a saygı ve ibadetle yetiştirilen bir çocuk.” Ebû Yahmed, Bakiyyetü b. el-Velîd'dir. Bu, Ebû Mûsâ'nın lafzıdır. Ebû Amr dedi ki: el-Hashâs, Peygamber'in sahabîlerinden biridir ve ondan hadis nakletmiştir.

Aşağıdaki rivâyette ise yine İbnü'l-Esîr, sema yolu ile hadisi hocası Ebû Mûsâ'dan aldığını belirtmiştir:

أَخْبَرَنَا أَبُو مُوسَى الْمَدِينِيُّ، أَخْبَرَنَا عَائِشَةُ بِنْتُ عَمْرِو بْنِ سَلْهَبٍ أُمُّ الْحَافِظِ مُحَمَّدِ الْفَتَوَانِي، قَالَتْ: أَخْبَرَنَا أَبُو الْقَاسِمِ يَوْسُفُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ يَوْسُفِ الْخَطِيبِ الْهَمْدَانِي، إِجَازَةً، أَخْبَرَنَا أَبُو الْعَبَّاسِ أَحْمَدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ بَرْكَانَ، أَخْبَرَنَا أَبُو جَعْفَرٍ مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ أَحْمَدَ الصَّفَّارِ، أَخْبَرَنَا أَبُو يَزِيدَ مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى بْنِ خَالِدٍ، أَخْبَرَنِي مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ صَالِحٍ، أَخْبَرَنَا بَكْرُ بْنُ يُونُسَ الْحَنْفِي، أَخْبَرَنَا الْمُبَارَكُ بْنُ فَضَالَةَ، عَنِ الْحَسَنِ.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Ebû'l-Hasen Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Alî Muhammed Mu'avvîd - Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd (b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 2/12.

¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 7/3.

Ebû Mûsâ el-Medînî > Aişe bnt Ömer b. Selheb Ümmü el-Hâfız Muhammad el-Luftevânî > Ebû Kâsım Yusuf b. Muhammad b. Yusuf el-Hatib al-Hamazânî > Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İbrâhîm b. Berkân > Ebû Ca'fer Muhammad b. Muhammad b. Ahmad as-Saffâr > Ebû Yezîd Muhammad b. Yahya ibn Hâlid > Muhammad b. Ahmed b. Salih > Bekir b. Yunus el-Hanefî > el-Mübârek b. Fadâle > el-Hasen.

Hadis tahammül ve eda geleneğinde hocadan birebir hadisleri dinlemenin yanı sıra bir kitabı baştan sona kadar sema etme ile ilgili bir uygulama da bulunmaktadır. Aşağıda yer alan rivâyette de görüleceği üzere Muhammed b. Abdilvâhid b. Ebî Sa'd el-Medînî, Ebû Mûsâ'nın *et-Tivâlât*'ını dinlediği belirtilmiştir:

محمد بن عبد الواحد بن أبي سعد المدني الإمام الواعظ المفتي المحدث أبو عبد الله الأصبهاني الشافعي. سمع من أبي الوقت صحيح البخاري وجزء بيبي ومن اسماعيل بن أبي الحسن الصوفي الحمامي أحاديث مأمون بن هارون ومن أبي موسى المدني الطوالاة له. ذكره الذهبي في النبلاء فقال مولده في ذي الحجة سنة ثلاث وأربعين وخمسمائة ثم قال وكان سيد أهل زمانه بأصبهان. ومات سنة اثنين وثلاثين وستمائة.¹⁵¹

Ebû Mûsâ nakletmiş olduğu bazı hadislerin senedlerinde bulunan râvileri rivayet ettikleri hadisleri ne zaman öğrendiklerine dair tarihler hakkında da bilgi vermektedir. Hadislerin bir kısmında, râvilerin geçtiği bölümde yer alan rivayet zincirinde nakledilen yıla atıfta bulunmuştur. Örneğin: “Cabir b Abdullah’dan (r.a.) rivayetle Ebû Ali el-Haddâd rahimehullah 505 yılında bize haber verdi.”¹⁵²; “Ebû Ali el-Haddâd rahimehullah 506 senesinde ondan rivayetle Useyd b. Safvan’dan (r.a.) rivayetle bize haber verdi.”¹⁵³ Râvi kısmında yer alan bir diğer husus da râvinin hadisi nasıl naklettiği bilgisine yer verilmiş olmasıdır. Örneğin; “Ebû Ali Hasen b. Ahmed el-Haddâd babasının ona birden çok okumasıyla haber verdi.”¹⁵⁴

2.6.2. İcazet

Aşağıda yer alan birinci rivâyette Ebû Mûsâ'nın yukarıda ismi geçen talebesi Muhammed b. Abdilvâhid'e, ikinci rivâyette ise Allâf'a icazet verdiği belirtilmiştir:

¹⁵¹ Ebû't-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hasenî el-Fâsî, *Zeylû't-Takîd fî ruvâti's-sünen ve'l-mesânid*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 170.

¹⁵² Ebû Mûsâ el-Medînî, *Tivâlû'l-ehâdîs*, 89a-89b.

¹⁵³ Ebû Mûsâ el-Medînî, *Tivâlû'l-ehâdîs*, 52b.

¹⁵⁴ Ebû Mûsâ el-Medînî, *Tivâlû'l-ehâdîs*, 1b.

وأبو المعالي وأبو اليمن سعد، ويسمى: -محمد بن عبد الوهاب بن عبد الكافي بن عبد الوهاب بن عبد الواحد بن محمد الحنبلي: الواعظ ببلييس. ودفن بها، سمع من يحيى الثقفي. وأجاز له أبو موسى المدني، وأبو العباس الترك، وغيرها. وخرج له أبو حامد بن الصيوني مشيخة. وحدث. وكان مولده سنة ثمان وسبعين وخمسائة بدمشق.¹⁵⁵ من مسند عوف بن مالك بن أبي مالك الأشجعي وهو فوت لابن المذهب على القطيعي لم يسمعه منه، وقد رواه عن القطيعي أبو القاسم عبد الملك بن محمد بن بشران، وحدث به عنه أبو الحسن علي ابن العلاف، وهذا العلاف قد أجاز لأبي القاسم ابن عساكر ولأبي موسى المدني وطائفة فيمكن اتصاله بالإجازة من طريق بعضهم، وكذلك مسند فضالة بن عبيد الأنصاري.¹⁵⁶

“Ebû'l-Me'al'î ve Ebû'l-Yemen Sa'd bu kişinin adı Muhammed b. Abdulvehhâb b. Abdulkâi b. Abdulvehhâb b. Abdulvâhid b. Muhammed el-Hanbelî'dir. Bu kişi Biblibîste vaizdir. Ve orada defnedilmiştir. Yahya b. Sakafî'den işitilmiştir. Ebû Mûsâ el-Medînî, Ebû'l Abbâs ve bunlar haricinde ona icazet vermişlerdir. Ondan Ebû Hâmid b. Es-Sabûnî bi meşîha almış ve rivayet etmiştir. 578 yılında Dımaşk'ta doğmuştur.”

“Avf. Mâlik b. Ebî Mâlik el-Eşca'î *Müsned*'inde, İbn Müzehheb Ali el-Kuta'î'den bir yanılıdır. Çünkü ondan işitmemiştir. Kuta'î'den Ebû'l-Kâsım Abdulmelik b. Muhammed b. Bişrân rivayet etmiştir. Bu hadisi ondan Ebû'l-Hasan Ali b. el-Allâf rivâyet etmiştir. Adı geçen Allâf Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir'e, Ebû Mûsâ el-Medînî'ye ve bir gruba icazet vermiştir. Bundan ötürü bazı kişilerin icazet yoluyla muttasıl olması mümkündür. Aynı şekilde Fudâle b. Abîd el-Ensârî'nin müsnedi de muttasıl olabilir.”

2.6.3. Vicâde

Aşağıda yer alan rivâyette ise Ebû Mûsâ bazı eski İsfahan âlimlerinin hattını bulunduğunu ifade etmektedir. Bu bilgi onun hadis tahammül ve eda yöntemlerinden biri olan vicâde yoluyla da hadis tahammül ettiğini göstermektedir:

¹⁵⁵ Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân İbn Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *ez-Zeylu 'ala Tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymin (Riyad: Mektebetü'l-'Abikân, 1425), 2/201.

¹⁵⁶ Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Itrâfu'l-müsnidi'l-müte'âl bi-etrafî'-Müsnedi'l-Hanbelî* (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, ts.), 5/158.

قَالَ أَبُو مُوسَى الْمَدِينِيُّ: وَجَدْتُ بَخْطَ بَعْضِ قُدَمَاءِ عُلَمَاءِ أَصْبَهَانَ، فِيمَا جَمَعَ مِنْ قُضَاتِهَا، قَالَ: إِبْرَاهِيمُ بْنُ أَحْمَدَ الْخَطَّابِيِّ.¹⁵⁷

“Ebû Mûsâ el-Medînî dedi ki: Kadim İsfahan alimlerine ait kadılarından toplanan el yazması (eserler) buldum.”

2.6.4. İmla Meclisi

Hadis tahammül ve edası geleneğinde en önemli unsurlardan biri hiç şüphesiz hadis meclisleridir. Bu meclislerde âlimler talebelerine ezberden veya kitaplarından kendilerine kadar gelen hadisleri veya bilgileri yazdırmasıyla ortaya çıkan eserlere emâli denilmektedir. Emâlîlerde müsned, sünen ve câmi‘ vs. herhangi bir tasnif düzeni dikkate alınmamıştır. Emâlîlerin yazıldığı mekâna da meclis denilmiştir. Hadis tarihinde, hadislerin tahsil sürecinde imlâ meclisleri çok önemli bir görev üstlenmiştir. Bu meclislerde kaleme alınan eserler, hadis edebiyatının bir türü olarak kabul edilmiş ve istifade edilmiştir. Emâli türü eserler aynı zamanda bir muhaddisin talebeleri ile aktif hadis dersi yaptığının bir göstergesi olarak da kabul edilmiştir.

Hadis edebiyatında çok sayıda emâli kaleme alınmıştır. Bunlarda biri de *Meclisu min emâlî Ebî Mûsâ el-Medînî*’dir.¹⁵⁸ Toplam dört varaktan müteşekkil olan bir risâlede 13 civarında hadis bulunmaktadır. Ebû’l-Ferec Abdurrahmân el-Ensârî’nin (öl. 634/1237) rivâyeti günümüze kadar ulaşmıştır. Bu eser Ebû Mûsâ’nın telif eserlerin yanında hadis meclisleriyle hadis alanına katkıda bulunduğunu göstermektedir.

2.7. Hadis Literatürü Bilgisi

Ebû Mûsâ el-Medînî hayatı hakkında bilgi verilirken değinildiği üzere, ömrünün neredeyse tamamını hadis öğrenmeye ve öğretmeye adanmıştır. Hadis kaynakları ve özellikleri ile ilgili geniş bir bilgi birikimine sahip olduğu kaleme almış olduğu eserlerden anlaşılmaktadır. Spesifik bazı eserler kaleme almak suretiyle hadis kitaplarının özellikleri hakkında okuyucuya muhtasar ve müfid kitaplar yazmak suretiyle alana katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda kaleme aldığı eserlerden biri de beş varaktan oluşan *Hasâisü Müsnedi’l-İmâm Ahmed b. Hanbel* isimli risâledir. Bu eser, Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’inde geçen hadis ve sahâbe sayısı gibi bilgileri konu edinmektedir. Ebû Mûsâ eserin girişinde Allah’ın (cc)

¹⁵⁷ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, 25/442.

¹⁵⁸ Ebû Mûsâ el-Medînî, *Meclisu min emâlî Ebî Mûsâ el-Medînî* (b.y.: Mektebetü İbn Abdilaziz Kütüphanesi Yazma)

kendisine *el-Müsne'd*'i sema yoluyla öğrenme nimetini bahşettiğini, küçük yaşta (H 505) babası kendisini Ebû Ali el-Hasen b. el-Haddâd'ın hadis meclisine götürdüğünü, *el-Müsne'd*'i kimlerden ve hangi şehirlerde tahsil ettiğini, sema kayıtlarını, eserde bulunan hadis sayısını, şayet boş bir vakit elde ederse *Müsne'd*'de mükerrerlerle birlikte kaç hadis olduğunu tam olarak tespit edeceğini, bu hadis kitabının toplam yedi yüz bin hadisten seçilerek teşekkül ettirildiğini izah etmektedir. Ayrıca *el-Müsne'd*'de yer alan bazı râviler ve rivâyetlerle ilgili teknik bazı kısa bilgiler vermektedir.¹⁵⁹ *Hasâisu Müsne'di'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Muhammed b. Nâsır el-Acmî tahkikiyle basılmıştır.¹⁶⁰

Müellifimizin “Hasâis” isimli eserine aldığı ilk hadisin râvisi kadındır. Onun ismi de Ümmî Abdullah Aişe binti Muhammed b. Abdulhadî'dir.¹⁶¹ Müellifimiz bu eserinde Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsne'd*'indeki hadis sayılarının farklı rivayetlerine değinmiştir. Sahâbe sayısının ise yedi yüz bin civarında olduğunu söylemektedir. Burada aldığı az sayıdaki hadisler Hz. Peygamber'in (sas) gelecekte haber vermesi, tek ayakkabı ile yürümenin nehyi, resimli eve girmenin haramlığı, toprak mahsullerinden öşür olduğu, Peygamber (sas) ümmetinden hesapsız cennete girenler, Kevser havuzunun genişliği ve süsü, Hz. Peygamber'in (sas) zahitliği gibi kısa ve öz bazı hadisleri konu almıştır.¹⁶²

Ebû Mûsâ el-Medîni'nin Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsne'd*'i hakkındaki görüşü şudur: “Yer yüzünün hiçbir yerinde hadis ilminde rivâyet edilmiş daha değerli bir kitap yoktur.” *el-Müsne'd* gördüğü bu itibardan dolayı Ahmed b. Hanbel, alimler arasında saygı görmüştür. Büyük alimler bu kitaptan faydalanarak bilgi birikimlerini artırmış ve çok sayıda hadis ezberlemişlerdir.¹⁶³

Yazılan hadis kitaplarının çoğu Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsne'd*'ini tertib alınarak yazılmıştır. Oradaki sahâbelerin isimleriyle birlikte hadisleri seçerek ve isnaddaki ricaller ile garîb hadisleri onun kitabına göre almışlardır.¹⁶⁴

el-Hasâis'in Şam'da Zahirîye Mektebinde 1051 numarada kayıtlı olan muhafaza edilen nüshasında *el-Müsne'd*'in hûlasası 5 varak, 24 ve 28 satırdan oluşmaktadır. Allâme Ebû Bekir el Cûra-i el-Hanbelî hattıyla yazılmıştır. Cemadi'l-ulâ ayının 17. günü hicri 875 yılında Mekke'de tamamlanmıştır. Güzel bir nüsha olup hattı da nadir bulunur.¹⁶⁵

¹⁵⁹ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Hasâisu Ahmed b. Hanbel*, thk. Muhammed b. Nâsır el-Acmî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1428/2007).

¹⁶⁰ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Hasâisu Ahmed b. Hanbel*.

¹⁶¹ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Hasâisu Ahmed b. Hanbel*, 16.

¹⁶² Ebû Mûsâ el-Medîni, *Hasâisu Ahmed b. Hanbel*, 30-40.

¹⁶³ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Hasâisu Ahmed b. Hanbel*, 17.

¹⁶⁴ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Hasâisu Ahmed b. Hanbel*, 18.

¹⁶⁵ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Hasâisu Ahmed b. Hanbel*, 19.

Burada aldığı az sayıdaki hadisler Hz. Peygamber'in (sas) gelecekte haber vermesi, tek ayakkabı ile yürümenin nehyi, resimli eve girmenin haramlığı, toprak mahsullerinden öşür olduğu, Peygamber (sas) ümmetinden hesapsız cennete girenler, Kevser havuzunun genişliği ve süsü, Hz. Peygamber'in (sas) zahitliği gibi kısa ve öz bazı hadisleri konu almıştır.¹⁶⁶

Bir sonraki bölümde de izah edileceği üzere Ebû Mûsâ'nın Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i ile ilgili değerlendirmeleri kendisinden sonra yaşamış olan birçok âlime rehberlik ve kaynaklık etmiştir.

2.8. Muhaddisler Hakkındaki Bilgisi

Ebû Mûsâ, hadis tahsili sürecinde birçok âlimden ders almış ve kendisine kadar ulaşan hadis kaynaklarından istifade etmiştir. Bu süreçte bazı muhaddisler ve eserleri ile ilgili çalışmalar yapmak suretiyle de hadis çalışmalarına katkı sunmuştur. Bu çalışmalardan biri de *Zikru Ebî Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Ebi'd-Dünyâ ve hâluhu ve mâ vaқа'a 'âliyen min hadîsih* isimli eserdir. Bu risâlede Ebû Mûsâ, İbn Ebi'd-Dünyâ'nın (öl. 281/894) hayatı ve onun âlî isnadlarını konu edinmiştir. Dâru'l-Kütübi'z-Zâhiriyye'de (Mecmua, nr. 111) kayıtlı olan bu risâleyi Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âl Selmân tahkik etmiştir. Bu eser, Ebû Mûsâ'nın spesifik olarak hadis tarihinde önemli bir yere sahip olan bir kişi ile ilgili araştırmalar yaptığını ve hadis literatürüne dikkate değer katkıda bulunduğunu göstermektedir.¹⁶⁷

Ebû Mûsâ, İbn Ebi'd-Dünyâ'nın dışında başka muhaddisler ile ilgili de özel eserler yazmıştır. Bunlardan biri de *Zikru'l-İmâm el-Hâfiz Ebî Abdillâh b. Mende ve men edrekehum min ashâbihi'l-İmâm Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Abdilmelik el-Hallâl* isimli çalışmadır. Bu eser, mucem türü bir kitaptır. Ebû Abdillâh b. Mende'nin (öl. 395/1005) talebelerinin talebesi olan Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Abdilmelik el-Hallâl (öl. 536/) tarafından hazırlanmış olup öğrencisi Ebû Mûsâ el-Medîni (öl. 581/1185) aracılığı ile tahriri yapılmış ve nakledilmiştir. Eserin girişinde İbn Mende'nin hayatı, ilim yolculuğu, âlimlerin onun hakkındaki görüşleri ve hadis tarihindeki yeri ile ilgili bilgiler verilmiştir. el-Hallâl, İbn Mende'nin çok sayıda öğrencisinden hadis dinlemiştir. Bu risâlede alfabetik sıraya göre İbn Mende'nin öğrencilerinin -diğer bir ifade ile şeyhlerinin- isimlerini zikrederek İbn Mende silsilesi olarak aktarılan rivâyetleri nakletmiştir. Önce ismi Ahmed, Hamd, Ziyâd, Süleymân, Şücâ', Şeybâb,

¹⁶⁶ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Hasâisü Ahmed b. Hanbel*, 30-40.

¹⁶⁷ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Zikru Ebî Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Ebi'd-Dünyâ ve hâluhu ve mâ vaқа'a 'âliyen min hadîsih*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âl Selmân (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422/2001), 330-374.

Talha, Abdullâh, Abdurrahmân, Abdulvahhâb, Abdulvâhid, Ubeydullah, Abdurrezzâk, Ömer, Ali, Fadl, Muhammed, Mansûr, el-Munteci', el-Mutahhar isimli erkek; Kerime ve Aişe isimli kadın hocalardan almış olduğu rivayetleri nakletmiştir. Daha sonra İbn Mende'nin ailesinden Abdurrahmân, Ubeydullah, Abdulvahhâb, İshâk, Abdulmelik, İbrâhîm, Yahyâ, Fâtûma ve Dînâr'dan (mevâlî) dinlediklerini rivayet etmiştir. İsimleri zikredilen hocaların bir kısmı yaşadıkları dönemde hadis alanında otorite kabul edilmişlerdir. Ancak bazılarının ise hayatları hakkında pek malumat bulunmamaktadır. Ayrıca bu eser İbn Nokta, İbn Abdilhâdi ve Zehebî gibi birçok âlime ricâl bilgisi noktasında kaynaklık etmiştir. Ebû Mûsâ, daha çok bu eserin düzenli bir şekilde nakledilmesine katkıda bulunmuştur. Ebû Mûsâ el-Medîni'nin tasnif ve tahrir ettiği bu eser, Âmir Hasan Sabrî tahkikiyle neşredilmiştir.¹⁶⁸

Ebû Mûsâ bahse konu eserin tahrir ve tasnifini yaparak, modern anlamda edisyon kritiğini yapmış kabul edilebilir. Bu çalışma vesilesi ile Ebû Mûsâ'nın önemli gördüğü eserlerin üzerinde çalışma yapmak suretiyle hadis literatürünün zenginleşmesine katkıda bulunduğunu söylemek mümkündür.

2.9. Hadisleri Sıhhat ve Kaynak Açısından Değerlendirmesi

Tespit edilebildiği kadarıyla Ebû Mûsâ, hadislerin sıhhati ile ilgili müstakil bir eser kaleme almamıştır. Ancak o eserlerinde nakletmiş olduğu bazı hadislerin sıhhat değerlendirmesini yapmış ve kaynaklarına işaret etmiştir.

Örnek 1:

أَخْبَرَنَا أَبُو عَلِيٍّ الْحَسَنُ بْنُ أَحْمَدَ الْمُقَرِّيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ سَنَةَ ثَمَانٍ، نَا أَحْمَدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَحْمَدَ،
 نَا أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْهَيْثَمِ الْأَنْبَارِيِّ بِبَغْدَادَ، نَا جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ شَاكِرِ
 الصَّائِغِ عَنْ مُحَمَّدٍ بْنِ سَابِقٍ، وَإِبْرَاهِيمَ بْنَ طَهْمَانَ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ
 مَسْرُوقٍ، وَعَنْ أَبِي الضُّحَى، عَنْ مَسْرُوقٍ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا أَنَّهَا قَالَتْ: كَانَ
 رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا أُتِيَ بِمَرِيضٍ قَالَ: أَذْهَبَ الْبَاسُ رَبَّ النَّاسِ أَشْفَى أَنْتَ
 الشَّافِي لَا شِفَاءَ إِلَّا شِفَاؤُكَ شِفَاءً لَا يُعَادِرُ سَقَمًا، هَذَا الْحَدِيثُ صَحِيحٌ مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ، أَخْرَجَهُ
 الْبُخَارِيُّ وَمُسْلِمٌ مِنْ طَرُقٍ شَتَّى، وَقَالَ الْبُخَارِيُّ: قَالَ إِبْرَاهِيمُ بْنُ طَهْمَانَ، عَنْ مَنْصُورٍ، عَنْ
 إِبْرَاهِيمَ، وَعَنْ أَبِي الضُّحَى، عَنْ مَسْرُوقٍ.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Abdilmelik el-Hallâl, *Zikru'l-İmâm el-Hâfiz Ebî Abdillâh b. Mende ve men edrekehüm min ashâbihi'l-İmâm Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Abdilmelik el-Hallâl*, thk. Amir Hasan es-Sabrî (Beyrut: Dâru'l-Beşşâri'l-İslâmiyye, 1425/2004).

¹⁶⁹ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Muntehâ reğabâti's-sâmi'in*, 28.

Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed al-Mukrî > Ahmed b. Abdullah b. Ahmed > Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. el-Haysem el-Enbârî > Ca'fer b. Muhammed b. Şâkir es-Sâîğ > Muhammed b. Sâbik ve İbrahim b. Tahmân > Mansûr > İbrahim > Mesrûk > Ebû'd-Duhâ > Mesrûk > Aişe'den (r.a.) nakledildiğine göre Rasûlullah'a (sas) bir hasta getirildi ve O şöyle dedi: "Ey insanların Rabbi! Şifanın kaynağı sensin, şifa ver. Senin dışında şifa verici yoktur. Öyle bir şifâ ki hiçbir hastalık bırakmaz." Bu hadis sahih ve müttfekun aleyhtir. Buhârî ve Müslim birçok tarikle tahric etmiştir. Buhârî şöyle dedi: İbrahim b. Tahmân > Mansûr > İbrahim Ebû'd-Duhâ > Mesrûk."

Ebû Mûsâ yukarıdaki rivayeti naklettikten sonra hadisin sahih ve müttfekun aleyh olduğunu belirtmiştir.

Örnek 2:

أخبرنا إسماعيل بن الفضل بن أحمد، أنا أبو طاهر بن عبد الرحيم، أنا أبو الحسن الدارقطني، ثنا أبو بكر محمد بن الحسن بن محمد، ثنا الحسين بن إدريس بهزاتم، ثنا محمد بن عبد الله بن عمار قال: وكان أبو معاوية إذا ذهب في حاجة وصى من يترك عند الأعمش أن يتحفظ عليه ما يمر بعده... هذا حسن جداً عزيز من حديث الأعمش عن أبي معاوية،
170 ...

İsmail b. el-Fadl b. Ahmed > Ebû Tâhir b. Abdurrahim > Ebû'l-Hasan ed-Dârakutnî > Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed > el-Hüseyn b. İdris > Muhammed b. Abdullah b. Ammâr anlattı: "Ebû Muâviye, bir iş için gittiğinde, A'meş'e o yokken olan olayları not almasını istiyordu.... Bu A'meş'in Muâviye'den hasen aziz bir hadistir."

Ebû Mûsâ yukarıdaki rivâyeti naklettikten sonra hadisin hasen olduğunu belirtmiştir. Hadisin sahih veya hasen olabilmesi için gerekli bazı özellikler vardır. Bunlardan en az birinin eksik olması, hadisi hasen mertebesine ulaştıramadığı için bu rivayetlere zayıf hadis denir. Bu kelime râviler hakkında "cerh" ifadesi olarak kullanılır. Hadis usulcileri zayıf hadisi alt gruplara ayırmışlar ve bunlar için farklı terimler belirlemişlerdir. Örneğin; Hattâbî (öl. 388/998) en zayıftan başlamak üzere mevzu, maktûb ve meçhul olarak sıralamıştır.¹⁷¹ İbû's-Salâh'ın sıralaması ise; mevzû, maktûb, şâz, muallel, muztarib, mürsel, münkatı' ve mu'dal şeklinde tasnif etmiştir.¹⁷²

¹⁷⁰ Ebû Mûsâ el-Medînî, *el-Letâif min dekâik*, 296.

¹⁷¹ Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen*, nşr. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: b.y. 1411/1991), 6.

¹⁷² İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, thk. Nûreddin İtr (Dimaşk: b.y. 1406/1986), 41, 98.

Hadis usulü ile ilgili kaynaklarda, zayıf hadisin tanımının yerine daha çok onunla amel edilip edilmeyeceği mevzusu tartışılmıştır. Bununla ilgili olarak rivâyetler ahkâm ve fezâil başlıkları altında ikiye ayrılmıştır. Muhaddisler, ahkâm veya akaide dair konularla ilgili olmaması şartıyla zayıf isnadlı hadislerin rivâyet edilmesinde bir sakınca görmemişlerdir. Kıssalar, amellerin faziletleri, mevâiz gibi terğîb-terhîb konularında hadis naklederken daha hoşgörülü bir tutum ortaya koymuşlardır.

Hadise zayıf hükmünün verilmesi o hadisin Hz. Muhammed’e (sas) ait olmadığı anlamına gelmemektedir. İhtiyaten böyle bir uygulama tercih edilmiştir. Zira âdil ve zâbit sahibi râvilerin hata yapma ihtimali olduğu gibi râvilerin rivayetinde isabet etme ihtimali de vardır.¹⁷³

Zayıf hadisle amel edilebilmesi için birtakım şartlar gereklidir. İbn Hacer’e (öl. 852/1449) göre bu hadis türüyle amel edilebilmesi için üç şart vardır. Birinci şart: Hadis aşırı zayıf olmamalıdır. Çok hata yapanlar, yalancılıkla itham edilenler, bir hadisi sadece kendisi rivâyet eden kişiler bu türdendir. İkinci şart: Zayıf hadis, İslâm’da kabul edilmiş genel prensibe aykırı olmamalıdır. Buna göre dinde hiçbir temeli olmayan sonradan uydurulmuş şeyler bu kuralın dışında kalır. Üçüncü şart: Zayıf hadis ile amel edilirken Hz. Muhammed’in (sas) söylemediği bir şeyi kendisine isnad etmiş olmamak için nakledilen rivâyeti ihtiyatla karşılamak gerekir.¹⁷⁴

M. Nâsirüddin el-Elbânî (öl. 1420/1999) zayıf hadisle ameli câiz görmez. Ona göre hadis rivâyet edilirken zayıf olduğu belirtilmelidir. Böyle bir hadisle amel edilmemelidir.¹⁷⁵ Yusuf el-Kardâvî (öl. 1443/2022) ise zayıf hadisle amel edilebileceği fikrinde olmasına rağmen, uygulamada bunun sağlıklı bir şekilde işlemediğini, zayıf hadis ile çok zayıf hadis arasında ayrıma dikkat edilmediğini söylemektedir.¹⁷⁶

Ebü Mûsâ kitabında naklettiği şehitlerin mertebelerini konu edinen metinde zayıf hadisle ilgili olarak Ahmed b. Hanbel’in görüşüne yer vermiştir. Delil olarak ise; “...Vaktiyle denildi ki: İmam Hanbel, Dâvûd’dan Akıl Kitabı’nı almış ve içeriğine bakmış. Ona reddiyeler yazmış. şöyle dedi: “Kitabu’l Akıl’da çok zayıf isnadlar vardır.” Dâvûd dedi ki “Ben bunu isnad zincirinde sahihliğine göre rivâyet etmedim. Ben amel gözüyle bu hadislerle baktım. Ben bu hadislerden nasıl amel edebilirim diye? Ben bu hadislerden çok fayda gördüm. Sen ise ey

¹⁷³ Zeynüddin el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh* (Beyrut: b.y. 1350/1932), 10.

¹⁷⁴ Şemseddin es-Sehâvî, *el-Ğavlü'l-bedî' fi'ş-şalât 'ale'l-ğabîbi'ş-şefi'* (Beyrut: Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, ts.), 255.

¹⁷⁵ M. Nâsirüddin el-Elbânî, *Silsiletü'l-eğâdîsi'z-za'îfe ve'l-mevzû'a* (Riyad: b.y. 1412/1992), 3/25.

¹⁷⁶ Mahmut Demir - Mehmet Emin Özafşar, “Zayıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/157-160.

Ahmed b. Hanbel! sen bilgi yönünden doğruluk yönünden baktın onun için zayıf isnadlar gördün.” Ahmed b. Hanbel şöyle dedi: Bir daha ver o kitabı bana senin baktığın gibi bakayım. Burada benim kabul edeceğim meseleler var mıdır?” Ahmed b. Hanbel o kitabı aldı uzun bir müddet yanında kaldı. Sonra şöyle dedi: “Ey Dâvûd! Allah sana hayırlar versin. Ben bu kitaptan faydalandım.”¹⁷⁷

Tivâlü'l-ehâdîs eserinde zayıf bir senedle gelen bir hadise karşı tutumum nasıl olması gerektiği bilgisine yer vererek konu izah edilmiştir.

2.10. Hadisleri Tasnifi

Hadis edebiyatında rivâyetler genel hatlarıyla konulara (ale'l-ebvâb) ve şahıslara (ale'r-ricâl) olarak tasnif edilmiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla Ebû Mûsâ'nın câmi', sünnen, musannef, muvatta, müsned, mu'cem usulüyle kalem alınmış bir eseri bulunmamaktadır. Ancak o uzun hadisleri bir araya getirmek suretiyle farklı bir tasnif türüyle hadis literatürüne katkıda bulunmuştur.

Tivâlü'l-ahâdîs ve'l-ahbâr ve guraru'l-kisâs ve'l-âsâr (et-Tivâlât, Ahbâru Tivâl) olarak isimlendirdiği bu eserin bilindiği kadarıyla henüz tahkiki yapılmamıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla onun dışında benzer bir isimde Taberânî'nin (öl. 360/971)¹⁷⁸ bir çalışması bulunmaktadır. Ebû Mûsâ bu alana ilgi duymuş ve konu ile ilgili bir eser kaleme almak suretiyle önemli bir katkıda bulunmuştur. Ayrıca böyle bir eseri yazması onun uzun rivâyetler konusunda geniş bir birikime sahip olduğunu göstermektedir.

Ahbâru't-tivâl'ın mukaddimesinde besmeleden sonra -ismi tespit edilemeyen bir öğrencisi tarafından- “eş-Şeyhu'l-İmâmu'l-Hâfız Muhyi's-Sünne Şemsü'l-Huffâz Ebû Mûsâ Muhammed b. Ebî Bekir b. Ebî Îsâ el-Medînî Harese'llahu ebkâhu dediki”¹⁷⁹ ifadesine yer verilmiştir. Dolayısıyla eserin Ebû Mûsâ el-Medînî'ye nispeti konusunda herhangi bir tereddüte mahal yoktur. Yukarıdaki beyanda müellif şeyh, imâm, hâfız, sünneti ihya edici, hâfızların güneşi gibi sıfatlarla tavsif edilerek hadisçilik yönüne dikkat çekilmiştir. Ancak Ebû Mûsâ'nın bu eseri hangi amaçla telif ettiğine dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Ebû Mûsâ el-Medînî *Tivâlü'l-ehâdîs (Ahbâru't-tivâl)* isimli eserinde hadis, haber ve kıssalara; hadisleri belirli bir konu tasnifi olmadan, müstakil bir başlık altında râvilerin naklettiği hadislerle yer vermiştir. Örneğin; Übey b. Ka'b'ın rivâyetlerini vermiş devamında

¹⁷⁷ Ebû Mûsâ el-Medînî, *Tivâlü'l-ehâdîs*, 129a.

¹⁷⁸ Bk. Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Ehâdîsü'l-ahbâr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1419/1998).

¹⁷⁹ Ebû Mûsâ el-Medînî, *Tivâlü'l-ehâdîs*, 1b.

Berâ b. Âzib'in rivâyetlerini sonra Temim ed-Dâri'nin rivâyetlerini nakletmiştir. Fakat eserin tamamında böyle bir sınıflandırma yapılmamıştır. Eser, ahberanâ ve haddesenâ sîgaları kullanılarak yazılmıştır.

Eserde nakledilen hadislerin konuları genel olarak şöyledir:

1. İnsanın Allah'a (cc) fayda ve zarar veremeyeceği ve dua edildiğinde karşılığının verileceği,

2. Yetimi koruma,

3. İki gözü görmeyen birinin âhiretteki durumu ve kız çocuğu yetiştirmenin fazileti,

4. Zekât verilecek hayvanlar ve miktarları,

5. Hicret sırasında Hz. Peygamber'in (sas) Sürâka ile karşılaşması,

6. Hz. Muhammed (sas) açlıktan dolayı sahâbeleriyle birlikte yemek aramaya çıkması,

7. Tahrim sûresinde geçen Hz. Muhammed'in (sas) eşiyle arasındaki diyalog,

8. Hz. Muhammed'in (sas) miras bırakmaması ve Allah'a (cc) ve Rasûlüne itaat etmeyen birinin hikayesi,

9. Allah'ı (cc) âhirette görebilme,

10. Yemâme Savaşı sonrası Kur'ân-ı Kerîm'in bir mushaf haline getirilmesi,

11. Hz. Osmân'ın (r.a.) şehit edilmesi,

12. Hz. Ali'nin (r.a.) şehid edilmesi,

13. Hz. Ali (r.a.) zamanında çıkan ayrılığın sebepleri,

14. Hz. Muhammed'in (sas) şemâili ve insanlara davranış biçimi,

15. Hz. Peygamber'in (sas) bir Arap kabilesiyle karşılaşması, Hz. Ebûbekir'in (r.a.) kabileyi tanımak için yönelttiği sorular ve onları İslâm'a daveti,

16. Zemzem'in çıkarılması,

18. Hz. Ebûbekir'in (r.a.) özellikleri ve vefatı,

19. Hz. Peygamber'in (sas) Hz. Ali'ye (r.a.) nasihatleri,

20. Hz. Ali'nin (r.a.) Hz. Fatıma (r.a.) ile evlenmesi,

21. Cennette verilecek nimetlerin tasviri,

22. Hz. Peygamber'in (sas) Allah (cc) katına yükselmesi,

23. Haccın yapılışı,

24. Kuraklık sonrası yapılan yağmur duası ve kavmin aceleciliğinin sonu,

25. Deccâlin özellikleri,

26. Hayber ganimetleri,

27. Hz. Mûsâ (a.s.) ile Hz. Hızır (a.s.) arasında cereyan eden olay,

28. Şakk-ı sadr ve namazın farz kılınması,

29. Ruhların yaratıldıktan sonra Allah'a (cc) verdiği söz ve insanların bunu inkâr etmesi,

30. Kabirdeki sorgu,

31. Müslüman ve kâfirin ölümünün nasıl olacağı,

32. Selamlaşma, kucaklaşma ve Mûsâfaha yapmak,

33. Sa'lebe b. Abdurrahmanf'ın işlediği bir günahından dolayı Hz. Peygamber'den (sas) kaçması,

34. Hz. Peygamber'in (sas) vefat eden birinin arkasından onun borcunu ödemesi,

35. Şehitliğin mertebeleri,

36. Temimoğullarının Hz. Peygamber'e (sas) gelmeleri ve şiirler,

37. Benî Amber'in aralarındaki kan davası,

38. Allah'a (cc) yönelenlere Allah'ın (cc) yönelmesi,

39. Seferde zaruret durumunda ölü balık yemek,

40. Çocuğuna şeytan bulaştığını söyleyen bir kişiye Hz. Peygamber'in (sas) duası ve kocanın eşi karşısındaki önemi,

41. Deve hadisi,

42. Cabir'in (r.a.) evliliği ve Habeş Kralı Necâşi'ye sığınan Müslümanlar ve Necâşi'nin ailesi hakkında bilgiler,

43. Gıfar kabilesinin Müslüman oluşu,

44. Ebû Zerr'in (r.a.) Hz. Peygamber'e (sas) soruları ve onun vasıfları,

45. Dünya hayatının düzeni ve güneş, ay, yıldız, gece ve gündüzdeki intizam,

46. Cuma günün önemi,

47. Allah'ın (cc) âhirette görüleceği,

48. Seferde susuz kalınması ve sütün bereketlenmesi,

49. Zeyd'in (r.a.) kölelikten hürriyete kavuşması,

50. Hz. Peygamber (sas) ve Hâlid b. Velid'i (r.a.) övmesi,

51. Hureym b. Fatik'in Müslüman olması,

52. Allah'ın (cc) günahları affedeceği, cennet ve cehenneme gidecekler, yazın suyun soğuk ve kışın sıcak olmasının sebepleri,

53. Hz. Peygamber'in (sas) bir kavme Müslüman olması için ordu göndermesi,

54. Rahibin İncil'den Hz. Peygamber'i (sas) tarifi,

55. Huzeyme'nin ilk muhâcir olması ve Hz. Peygamber'e (sas) sorduğu bazı sorular,

56. Arap edebiyatçılarının önemi ve Hz. Şuayb'ın (a.s.) kıssasının tefsiri,

57. Hz. Peygamber'in (sas) yanındaki bazı sahâbelere sevgisini anlatması,

58. Hz. Peygamber'in (sas) Ben-i Amber'e ordu göndermesi,

59. Melik'in Abdülmuttalib'e gelecek olan Peygamber'in (sas) yaşayacaklarını anlatması,

60. Peygamberlik mührünün olması,

61. Selman b. Fâris'in Müslüman olması,

62. Hz. İsâ'nın (a.s.) sofrasının kıssası,

63. Âhirette Yahudi, Hristiyan ve Müslümanın durumu.

Burada konu ile ilgili birkaç örnek rivayet verilecektir. Şöyle ki:

“Useyd b. Safvan'dan (r.a.) nakledildiğine göre, Hz. Ebûbekir (r.a.) vefat ettiğinde onu bir elbiseyle örttüler. Medine ağlamakla inledi. İnsanlar dehşete düşmüştü. Rasûlullah'ın (sas) ruhunun kabz edildiği gün gibiydi. Ali b. Ebî Tâlib (r.a.) hızlı bir şekilde, ağlayarak geldi. O diyordu ki bugün nübüvvetin hilafeti kesildi. Tâ ki Ebûbekir'in (r.a.) içinde bulunduğu evin kapısında durdu. Sonra dedi ki: Allah sana rahmet etsin Ebûbekir (r.a.). Toplumun İslâm'ı ilk kabul edenisin. İman olarak en halisi sensin. Şüphesiz en büyükleri sensin. En zenginleri sensin. Rasûlullah (sas) üzerine en ihtiyatlı olanı sensin. Ashâbının en güvenilirleri sensin. En güzel sohbet edeni sensin. En güzel menkıbeleri senin yanındadır. En çok hatırası seninledir. Derecesi en yüce sensin. Rasûlullah'a (sas) en yakın sensin. Ona saygınlık ve ahlâk olarak benzeyen sensin. Menzil olarak en şerefli olanı sensin. En çok ikram edeni sensin. Ona en çok bağlı sensin. Allah Teâlâ karşılığını İslâm'dan, Rasûlullah'tan ve müslümanlardan versin. Rasûlullah'ı (sas) insanlar yalanlarken onu sen doğruladın. Rasûlullah (sas) seni ‘Sıddîk’ olarak isimlendirdi. Allah Teâlâ dedi ki: Doğruluk ile geldi Muhammed ve onu doğrulayan ile geldi, yani Ebûbekir, sen ona arkadaş oldun, sohbetinden ikram ettin. Mağaradaki iki kişinin ikincisi olarak Kur’ân-ı Kerîm’de geçtin. Hicrette senin yerin onun dostu olmaktır. Onun ümmetine en güzel halifelikle halife oldun. İnsanlar dinden çıktığı vakit ayakta durarak ona en güzel halifeliği sen yaptın. Allah'ın dinini ayakta tuttu. Ashabın zayıfladığı zaman sen güçlü durdun. Yardım istedikleri zaman bereketli durdun. Düşükleri zaman uyanık kaldın. Rasûlullah'ın (sas) yaşantısında gerekli oldun. Sen hakkıyla onun halifesi oldun münafıklara rağmen, hasetçilerin iftirasına rağmen, fasıkların hoşlanmamalarına rağmen, kafirlerin şiddetli kızgınlığına rağmen tartışmalara girmedin. Başarısız oldukları zaman onları ayakta tuttu. Önlerinde durulduğu zaman Allah'ın nuruyla ilerledin. Sana tabi oldular. Yumuşak ve kısık ses tonuyla onların arasında durdun. Onlardan daha üstündün. Onlardan daha az konuşturdun. Onlardan daha doğru düşünürdün. Daha kesin dururdun. Kalben daha cesurdun. Daha güzel ve akıllıydın. Durumları daha iyi anlardın. Vallâhi sen din için insanlar ayrıldığı zaman ilk dik duran kişiydin. Mü'minler için şefkatli bir babaydın. Yükleri ağırlaştığında ve

zayıfladıklarında sen yüklenirdin. Kaybettiklerini sen ezberledin (hafızaları oldun). İhmal ettiklerine sen sahip çıktın. Dağıldıklarında sen topladın. Sen o kafirlere azab oldun. Mü'minlere ise rahmet oldun. Onların faziletleri ile yürüdün. Geçmişlerinden özgür bıraktın. Senin görüşün zayıflamadı. Nefsin için korkmadın ve hain olmadın. Hareketsiz bir dağ gibiydin. Rasûlullah'ın (sas) şu sözünde dediği gibiydin: "İnsanlar senin konuşmanda güvendeydiler." Yine Rasûlullah'ın (sas) dediği gibi "Bedeninde zayıftın, Allah Teâlâ'nın emrinde güçlüydün." Nefsine mütevazıydın. Allah Teâlâ'nın katında yüce, yeryüzünde büyük, mü'minler arasında celil (saygın) idin."¹⁸⁰

Ebû Mûsâ bu eserinde sadece uzun hadisleri arka arkaya sıralamamış yeri geldiğinde hadislerin farklı senedleri, râvileri ve ziyadeleri vs. hakkında da bilgi vermiştir. Örneğin; Hicret ve Hz. Peygamber'in (sas) Sürâka ile karşılaşması hadisinde başka râvilerin rivayetine metinde yer vermiştir: "Ebûbekir (r.a.) dedi ki: "Biz yola çıktık. Gündüz ve gece bizi gitmeye teşvik etti. Tâ ki bize öğle vakti göründü." Buraya kadar ki Abdullah b. Recâ'nın rivayetidir, "Ben gözlerimi ovaladım bir gölge var mı niyetiyle. Bir kayaya (taş) rastladım ve onun gölgesine yöneldim. Rasûlullah'ı (sas) yerleştirmek için. O gölgeye bir örtü serdim ve dedim ki: "Uzan Ya Rasûlullah" ve uzandı." Buraya kadar Ebû Ya'îlâ'nın rivayetidir."¹⁸¹

Ebû Mûsâ meşhur bazı sahâbe isimlerinin yerine lakaplarını kullanmıştır. Bazen de adını ve lakabını birlikte vermiştir. Lakap ile kimin kastedildiği açıkça anlaşılmaktadır. Örneğin; Hz. Muhammed'in (sas) açlıktan dolayı sahabeyle birlikte yemek aramaya çıkması konulu hadisin son kısmında, râvinin metin hakkındaki görüşlerini naklettiği bölümde yer alan sözü şöyledir: "...Muharibî Ebû Hüreyre'nin Sıddîk (r.a.) rivayetini sarih görmemiştir."¹⁸² Hz. Ebûbekir (r.a.) burada geçen sahâbedir. Diğer bir örneğimiz de Yemâme Savaşı sonrası Kur'ân'ın bir mushaf haline getirilmesi konulu hadiste yer alan, isnad hakkında bilgi verilen bölümde ismi ile lakabı beraber zikredilmiştir. Şöyle ki: "...Bir isnadında Hz. Ebûbekir Sıddîk'a (r.a.) dayandırır. Başka bir yoldan ise Zinnûreyn Osmân'a (r.a.) dayandırır."¹⁸³

Râvi isimlerinin hadis kaynaklarında farklı geçtiğini de görmekteyiz. Mesala; "Taberânî rivayetinde bulunan Haşe'nin ismi Hüseyin b. Kays'tır."¹⁸⁴ şeklindeki bu tabir rivayet eden kişinin hangi isimle bilindiğinin bir göstergesidir.

¹⁸⁰ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Tıvâlû'l-ehâdiş*, 52b-53b.

¹⁸¹ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Tıvâlû'l-ehâdiş*, 7a.

¹⁸² Ebû Mûsâ el-Medîni, *Tıvâlû'l-ehâdiş*, 10a.

¹⁸³ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Tıvâlû'l-ehâdiş*, 24a.

¹⁸⁴ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Tıvâlû'l-ehâdiş*, 1a.

Ebû Mûsâ el-Medînî eserlerinde nakletmiş olduğu hadislerin zaman zaman sıhhat değerlendirmesini yapmış ve kaynakları hakkında bilgi vermiştir. Örneğin; Selmân b. Fâris'in Müslüman oluşunun anlatıldığı hadiste "...İbn-i İshak'ta bu hadisi rivayet etmiş, bu hadis gariptir, isnadı da tamdır."¹⁸⁵ Kur'ân-ı Kerîm'in bir araya getirilmesi hadisinde, "Allah onu korusun! İmam dedi ki: "Bu lafız yani Ebî Ya'lâ'nın rivayeti sahih hadistir. Onu Buharî Zührî'nin farklı rivayetlerinden çıkarmıştır."¹⁸⁶ Nebi'nin (sas) vasıfları anlatılan metinde, Buharî: "Bu hadis mürsel bir hadistir." demiştir. Nebi'ye (sas) yetişmeden vefat etmiştir o yüzden mürsel hadistir. İbn Seyyah, Nebi'yi (sas) görmeyen kişidir.¹⁸⁷ Hz. Peygamber'in (sas) müslüman olmaları için bir kavme ordu göndermesi konusunda: "Bu Hadis başka şekilde rivayet edilmiştir ve başka râvileri de vardır. Ebû Dâvûd, Tirmizî'den bu hadisi rivayet etmiştir."¹⁸⁸

Ebû Mûsâ, sahâbînin Tevrat'tan aldığı bilgileri nakletmiştir. "Vehb b. Münebbih'ten rivayetle Tevrat'ta şöyle yazıyor; "Her insanın zenginliğinde kendisi için bir rahat yoktur. Onunla işçi arasında hiçbir fark yoktur."¹⁸⁹

Hadis metninin bitiminden sonra ilgili konu ile alakalı ek bilgiler vermiştir. Örneğin; Hz. Ali'nin (r.a.) Hz. Fatma (r.a.) ile evliliği hadisinde "...Ziyad b. Abdillâh el-Bekkai'den rivayetle Ebû Gâlib Ahmed b. el- Abbâs bize haber verdi. Fatma (r.a.) 28. yılın kızıdır. Onun doğumu Kureyş Kâbe'yi yaparkendir. Nebi'nin (sas) Peygamberliğinden önce 7 yıl 6 ay önce doğmuştur. Nebi (sas) Mekke'de Peygamberlik geldikten sonra 10 yıl daha yaşadı sonra hicret etti. 10 yıl ikamet etti. Sonra Fatıma (r.a.), efendimizden 6 ay sonra vefat etti. Hicretin 11. senesinde.

Ali'den (r.a.) rivayetle Ebû Sa'd Muhammed b. Ali bize haber verdi. Dedi ki: Fatıma (r.a.) evlendirildiği zaman dedim ki: Ya Rasûlullah zırhımı ve atımı satayım. Dedi ki: Zırhını sat. O zırhını sattı. 12 evkiye karşılığında sattı. Bu Fatıma'nın (r.a.) mihridir.

İbn Abbâs'tan (r.a.) rivayetle Muhammed b. Ebi'l-Kasım bize haber verdi. Dedi ki: Fatıma (r.a.) ile Ali (r.a.) düğün gecesinde Nebi (sas) onların önünde Cebrail sağında Mikail solunda 70 bin melek ardında Allah azze ve celleyi tesbih ve takdis ediyorlar. Tâ ki gün doğana kadar.

¹⁸⁵ Ebû Mûsâ el-Medînî, *Tıvâlû'l-ehâdîs*, 219a.

¹⁸⁶ Ebû Mûsâ el-Medînî, *Tıvâlû'l-ehâdîs*, 24a.

¹⁸⁷ Ebû Mûsâ el-Medînî, *Tıvâlû'l-ehâdîs*, 185a.

¹⁸⁸ Ebû Mûsâ el-Medînî, *Tıvâlû'l-ehâdîs*, 200b-201a.

¹⁸⁹ Ebû Mûsâ el-Medînî, *Tıvâlû'l-ehâdîs*, 123a.

Ali b. Hüseyin (r.a.) rivayetle el-İmam Ebû Tayyib Habib b. Muhammed b. Ahmed bize haber verdi. Diyor ki: Rasûlullah (sas) yeni doğan bir çocuk üzerine Âyetü'l Kürsî ve Muavvizateyn sûrelerini okurdu.¹⁹⁰

Ebû Mûsâ eserlerinde ihtiyaç olması halinde bazı şahısların isimleri, künyeleri ve nisbeleri ile ilgili ayrıntılı bilgi vermiştir. Mesela, *Ṭıvâlü'l-eḥâdîs* isimli eserinde Ümmü Mâbed'in rivayetini naklederken eşinin yani Ebû Mâbed'in ismi ile ilgili bir tartışmayı gündeme getirerek bahse konu zatın isminin Eksem b. el-Cevne olduğunu belirterek ihtilafı ortadan kaldırmaya çalışmıştır.¹⁹¹

Ebû Zer sahabîler arasında beşinci müslüman olanıdır. Nebi'nin (sas) sohbetinde çok bulunmuş, böyle soruları hicretin onuncu yılında sormuştur.¹⁹² "...Ebû Zerr'in annesin adı Ramle'dir. Vâkia'nın kızıdır."¹⁹³ Mensup olduğu kabile isimlerine yer verilmiştir. "...Bera b. Azib (r.a.) Muhacirlerden bize ilk gelen Mûsâ b. Umeyr Abdiddar oğullarının kardeşidir. Sonra gelen İbn Ümmü Mektum (âmâ) Fihri oğullarının kardeşidir."¹⁹⁴ Soyu hakkında bilgiler sunulmaktadır.

¹⁹⁰ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Ṭıvâlü'l-eḥâdîs*, 58a-63b.

¹⁹¹ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Ṭıvâlü'l-eḥâdîs*, 184b-185a.

¹⁹² Ebû Mûsâ el-Medîni, *Ṭıvâlü'l-eḥâdîs*, 169b.

¹⁹³ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Ṭıvâlü'l-eḥâdîs*, 162a.

¹⁹⁴ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Ṭıvâlü'l-eḥâdîs*, 7b.

III. BÖLÜM

3. MUHADDİSLERE KAYNAKLIK ETMESİ

Ebû Mûsâ el-Medînî kaleme almış olduğu eserler ve yetiştirdiği talebeleri ile kendinden sonra hadis alanında çalışan birçok kimseye kaynaklık etmiştir. Aşağıda onun hangi alanlarda hadisçilere rehberlik ettiği konusunda örnekler üzerinden bilgi verilecektir.

3.1. Râvi Bilgisi

İslâmî ilimler tarihinde hadis alanına en çok katkıda bulunan âlimlerden biri de Süyûtî'dir. Ebû Mûsâ, ricâl bilgisi konusunda ona kaynaklık etmiştir. Şöyle ki:

- İsmâil b. Muhammed b. Ali b. Tâhir el-Hâfız el-Kebîr Ebü'l-Kâsım et-Teymî et-Talhî el-Isbehânî.

Ebû Mûsâ *Mu'cem*'inde şöyle demektedir: "O yaşadığı dönemde imâmların imâmıdır. Asrındaki âlimlerin üstadıdır. Zamanında Ehl-i Sünnet'in savunucusu/temsilcisidir. 535 yılında Kurban Bayramı'nda vefat etti. Onun imla meclisine imâmlar, hâfızlar ve müsnidler iştirak ederdi. İmla meclisi yaklaşık üç bin beş yüz sayısına ulaşmıştır. O, beşinci yüzyılın başında dini ihya etmek üzere gönderilmiştir. İslâm diyarında onun gibi birisini bilmiyorum."¹⁹⁵

Hadis tarihinde müstesna bir yere sahip olan Zehebî de (öl. 748/1348) de eserlerinde sıklıkla Ebû Mûsâ'yı kaynak olarak göstermiştir:

- İbn Merzûk el-Hâfız el-Mutkîn Ebü'l-Hayr Abdullah b. Merzûk el-Herevî Mevlâ Şeyhu'l-İslâm Ebû İsmâîl el-Ensârî.

Ebû Mûsâ dedi ki: "el-Hâfız ez-Zâhid el-Âlim Ebü'l-Hayr el-Herevî, kulağı ağırdı."¹⁹⁶ Zehebî, Râşid b. Ma'bed hakkında bilgi verirken de Ebû Mûsâ'dan naklen bu kimsenin zayıf kabul edildiğine dair görüşüne yer vermiştir.¹⁹⁷

Ricâl ile ilgili bazı bilgiler Ebû Mûsâ'ya müracaat edilerek düzeltilmiştir. Ebü'l-Mehâsin (ö. 765/1364) Umeyr b. Saîd olarak ismi nakledilen sahâbînin Umeyr b. Sa'd olduğu konusunda Ebû Mûsâ kaynak gösterilerek düzeltme yapılmıştır. Ebû Mûsâ'nın yazım

¹⁹⁵ Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396/1976), 26.

¹⁹⁶ Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, thk. Zekeriya Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 4/30.

¹⁹⁷ Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Alî Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 2/36.

hatasından kaynaklanan bir problem olduğu ile ilgili kanaati belirtilmiştir.¹⁹⁸ Ebû Mûsâ'nın burada isimlerin düzeltilmesinde ricâl kaynaklarına bilgi verdiği görülmektedir.

Ebû Mûsâ, sahâbe ve tâbiîn bilgisi konularında da sıklıkla başvurulmuş bir kişidir. İbn Hacer, *el-İsâbe* isimli eserinde bir kimsenin sahâbe olup olmadığı ile ilgili hususlarda onu kaynak göstererek bilgi vermiştir. Mesela Ebyad isimli zatın Rasûlullah'ın ashâbından olduğu ile ilgili malumat Ebû Mûsâ'nın *Zeyl*'ine dayandırılmıştır.¹⁹⁹ Hüzeyl b. Şurahbîl el-Evdî el-Kûfî'nin sahâbe olduğunu belirtmiştir.²⁰⁰ Tâbiînin meşhurlarından olduğu söylenen Şütey b. Şekel'in Ebû Mûsâ'ya istinaden Hz. Peygamber'i (sas) idrak ettiğini belirtmektedir.²⁰¹ Ebû'l-Beddâh isimli zatın sahabî veya tâbiîn olması konusunda ihtilaf edilmiştir. Ebû Mûsâ, Ma'kel b. Yesâr'ın kız kardeşi Cemî bnt. Yesâr'ın eşi olduğunu dolayısıyla sahâbî olduğunu belirterek ihtilafı çözmeye çalışmıştır.²⁰² 'Umâre b. Ğurâb'ın da durumu ihtilafıdır. Ebû Mûsâ'nın onun tâbiînden olduğunu belirtmektedir.²⁰³ Dolayısıyla hadis tarihinde oldukça önemli bir yere sahip olan İbn Hacer gibi otorite bir kişinin sahâbe olup olmadığı sorununu/ihtilafı Ebû Mûsâ'dan gelen bir bilgi ile çözüme kavuşturmuştur. İbn Hacer'in dışında Zehebî,²⁰⁴ Mübârekfûrî²⁰⁵ vs. gibi âlimler de bir kimsenin sahâbe veya tâbiîn olduğuna dair bilgiler hususunda Ebû Mûsâ'nın ricâl ile ilgili kitaplarına başvurdukları görülmektedir.

Yukarıda örnekleri verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Ebû Mûsâ el-Medîni hadis tarihinde ricâl ile ilgili konularda kendisinden sonra kaleme alınan eserlere kaynaklık ve rehberlik etmiştir.

وَحَدَّثَنِي يَحْيَى عَنْ مَالِكٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُنْكَدِرِ عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ أَنَّ أَعْرَابِيًّا بَايَعَ
رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى الْإِسْلَامِ فَأَصَابَ الْأَعْرَابِيَّ وَغُكٌ بِالْمَدِينَةِ فَأَتَى رَسُولَ
اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَقْلَنِي بَيْعَتِي فَأَبَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

¹⁹⁸ Şemsüddîn Ebû'l-Mehâsin Muhammed b. Ali ed-Dımaşkî, *el-İkmâl fî zikri men lehu rivâyetün fî Müsnedi'l-İmâm Ahmed min ricâli sivâ men zekere fî Tehzîbi'l-kemâl*, thk. Abdulmuti Emîn Kal'acî (Karaçi: Câmi'atü'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, ts.), 325.

¹⁹⁹ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-şahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), 178.

²⁰⁰ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer el-Askalânî, *TehZibu't-TehZib* (Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1326/1908), 11/31.

²⁰¹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/302.

²⁰² Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer el-Askalânî, *et-Telhîşu'l-ḥabîr fî Tahrici Ehâdîsi'r-râfi'î el-kebîr* (b.y.: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1989), 2/563.

²⁰³ İbn Hacer el-Askalânî, *TehZibu't-TehZib*, 7/422.

²⁰⁴ Bk. Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl*, 4/131; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehabî, *el-Muğnî fî'd-du'afâ*, thk. Nûreddin İtr (b.y.: y.y., ts.), 2/664.

²⁰⁵ Bk. Ebû'l-Hasen Ubeydulah b. Muhammed el-Mubârekfûrî, *Mir'âtü'l-mefâtiḥ şerhu Mişkâti'l-mesâbih* (Hind: İdâretü'l-Bühûsî'l-İlmiyye ve'd-De'aveti'l-İslâmiyye, 1984), 7/245.

وَسَلَّمَ ثُمَّ جَاءَهُ فَقَالَ أَقْلَنِي بِبَيْعَتِي فَأَبَى ثُمَّ جَاءَهُ فَقَالَ أَقْلَنِي بِبَيْعَتِي فَأَبَى فَخَرَجَ الْأَعْرَابِيُّ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّمَا الْمَدِينَةُ كَالْكَبِيرِ تَنْفِي خَبْنَهَا وَيَنْصَعُ طَيْبُهَا.

Yahyâ > Mâlik > Muhammed b. Munkedir > Câbir b. Abdullah anlatıyor: “Bir bedevî Rasûlullah’a (sas) Müslüman olmak üzere biat etti. Daha sonra Medine’de sıtma hastalığına yakalanınca Rasûlullah’a gelip: “Ey Allah’ın Rasûlu! Biatimi boz.” dedi. Rasûl-i Ekrem kabul etmedi. Daha sonra tekrar gelip: “Ey Allah’ın Rasûlu! Biatimi boz.” dedi. Rasûlullah yine kabul etmeyince bedevî tekrar gelip: “Ey Allah’ın Rasûlu! Biatimi boz.” dedi. Bu defa da Rasûlullah isteğini kabul etmeyince, bedevî çıkıp gitti. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Şüphesiz ki Medine şehri demirci körüğü gibidir. Medine şehri kötülere atar. İyileri de orada kalır.” buyurdu.

Zürkânî yukarıda yer alan hadisi şerh ederken Arâbî’nin kimliği ile ilgili bazı bilgiler verirken Ebû Mûsâ’nın da görüşüne yer vermiştir. Hâfız’ın bu kişi hakkında bilgiye sahip olmadığını ancak Zemahşerî *Rabîu’l-ibrâr* isimli eserinde bu şahsın Kays b. Ebî Hazm olduğunu belirtmiştir. Ancak bu kişinin meşhur büyük tâbiînden biri olduğunu, Rasûlullah’ın yanına geldiğinde onu vefat etmiş olarak bulduğunu belirtmiştir. Daha sonra Ebû Mûsâ’nın bu kişi hakkındaki görüşüne yer vermiştir. Ebû Mûsâ’ya göre bu zat Kays b. Hazm’dır. Ebî lafzı sehven veya yanlışlıkla yazılmıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere O, ricâl bilgisi noktasında kendisine sıklıkla müracaat edilen bir kimse olmuştur.²⁰⁶

3.2. Tahric Kaynağı

Tahric herhangi bir eserde nakledilen hadislerin hadis kaynaklarındaki yerini tespit etme işidir. Hadislerin tahrirci sürecinde hadis kaynaklarına müracaat edilerek araştırılan rivayetin hangi kaynaktan nakledildiği tespit edilir. Genellikle tahric yapılırken ilk dönemlerde telif edilen eserlere başvurulur.

Ebû Mûsâ el-Medînî her ne kadar hicrî altıncı yüzyılda yaşayan bir muhaddis olsa da kendisinden sonra yetişmiş birçok âlime ve esere kaynaklık etmiştir. Bu yönüyle yani hadislerin tahrirci konusunda eserleri kaynak gösterilmiştir. Aşağıda örnekler üzerinden konu izah edilmeye çalışılacaktır:

²⁰⁶ Muhammed Abdulbâkî b. Yûsuf ez-Zurkânî, *Şerhu’z-Zuhânî ‘ala Muvatta*, thk. Taha Abdurraûf Sa’d (Kahire: Mektebetü’s-Sekâfeti’-d-Dîniyye, 2003), 4/348.

Hadis:

قليل الفقه خير من كثير العبادة.²⁰⁷

“Az bilgi çok ibadetten hayırlıdır.”

Tahric Eden: Süyûtî, *Câmi’u’l-ehâdis*

Ebû Mûsâ’nın Eseri: *el-Ma’rife*

Hadis:

عرامة الصبي في صغره زيادة في عقله في كبره.²⁰⁸

“Sabinin küçüklüğündeki yaramazlığı, büyüklüğündeki aklından daha fazladır.”

Tahric Eden: Süyûtî, *el-Câmi’u’s-Şağîr ve Ziyâdetuhû*

Ebû Mûsâ’nın Eseri: *el-Emâlî*

Hadis:

قَالَ: كانت الصحابة يقولون إِذَا سلموا على رسول الله - ﷺ -: السلام عليك أيها النبي ورحمة الله وبركاته. فقال - عليه السلام -: “هذا السلام علي وأنا حي، فإذا مت فقولوا: السلام على النبي - ﷺ - ورحمة الله وبركاته.”²⁰⁹

“Sahâbiler Rasulullah’a (sas) selam verirken şöyle dediler: “Selam Sana, Ey Peygamber, Allah'ın rahmeti ve bereketi üzerine olsun.” Peygamberimiz Aleyhisselam dedi ki: “Ben hayatta iken bu benim üzerime yapılan selamdır. Ben öldüğümde bana şöyle söyleyin: Peygamber’e (sas) salat ve selam olsun, Allah'ın rahmet ve bereketiyle.”

Tahric Eden: İbnü’l-Mulakkin, *et-Tavdîh li-Şerhi’l-Câmi’i’s-Şağîh*

Ebû Mûsâ’nın Eseri: *et-Terğîb ve’t-Terhîb*

²⁰⁷ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Câmi’u’l-ehâdis*, thk. Abbas Ahmed Sakr, Ahmed Abdülcevad (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1425/2004), 15/187.

²⁰⁸ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Câmi’u’s-Şağîr ve ziyâdetuhû* (b.y.: y.y., ts.), 2/91.

²⁰⁹ İbnü’l-Mulakkin, *et-Tavdîh*, 7/272.

Hadis:

وفي الترغيب والترهيب للحافظ أبي موسى المديني من حديث عبد الرحمن بن سمرة - وقال: حسن جداً- مرفوعاً: “إني رأيت البارحة عجباً، رأيت رجلاً من أمتي أتاه ملك الموت ليقبض روحه، فجاءه بر والديه فرد ملك الموت عنه.”²¹⁰

“Hafız Ebû Mûsâ el-Medînî'nin ‘et-Terğîb ve't-Terhîb’ kitabında: Abdurrahman b. Semere'den rivayetle gerçekten güzel ve merfu bir hadistir. Dedi ki: “Ben çölde acayip bir olaya şahit oldum. Ümmetimden bir adam gördüm. Ölüm Meleği onun ruhunu almaya gelmişti. Anne ve babasına yaptığı iyilik geldi ve ölüm meleğini geri çevirdi.”

Tahric Eden: İbnü'l-Mulakkin, *et-Tavdîh li-şerhi'l-Câmi 'i'ş-Şaḥîh*

Ebû Mûsâ'nın Eseri: *et-Terğîb ve't-Terhîb*

Hadis:

وَرَوَاهُ أَبُو مُوسَى الْمَدِينِيُّ فِي كِتَابِ التَّرْغِيبِ مِنْ هَذَا الْوَجْهِ وَلَفْظُهُ مَرَّ عَلَى قَبْرَيْنِ مِنْ بَنِي النَّجَّارِ هَلَكًا فِي الْجَاهِلِيَّةِ فَسَمِعَهُمَا يُعَذِّبَانِ فِي الْبُؤْلِ وَالنَّمِيمَةِ رَأَى أَعْرَابِيًّا يَبُولُ فِي الْمَسْجِدِ وَفِي لَفْظٍ جَاءَ أَعْرَابِيٌّ قَبَالَ فِي طَائِفَةِ الْمَسْجِدِ وَلَأَبِي هُرَيْرَةَ قَامَ أَعْرَابِيٌّ فِي الْمَسْجِدِ قَبَالَ فِتَنَافُلُهُ النَّاسَ قِيلَ إِنَّ اسْمَ هَذَا الْأَعْرَابِيِّ ذُو الْخَوِصِرَةِ الْيَمَانِيِّ رَوَاهُ أَبُو مُوسَى فِي ذِيلِ كِتَابِ الصَّحَابَةِ وَذَكَرَ أَبُو بَكْرٍ التَّارِيخِيُّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ نَافِعٍ أَنَّهُ الْأَفْرَعُ بْنُ حَابِسٍ التَّمِيمِيِّ مَالِكٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ أَتَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَصْبِي قَبَالَ عَلَى ثَوْبِهِ.²¹¹

“Ebû Mûsâ el-Medînî ‘et-Terğîb’ kitabından rivâyet edildiği üzere bu vecihten bu yönden rivâyet olmuştur. Peygamberimiz Benî Neccâr’dan iki kabrin yanından geçti. İkisi de cahiliye döneminde vefat etmişlerdi. Peygamberimiz o mezardan azap seslerini duydu. Onların azabı ayakta bevl etmeleri ve dedikodudan dolayısıdır. Peygamberimiz bedevîyi mescitte küçük abdestini yaptığını gördü. Başka bir lafızda da Taif’teki mescitte küçük abdestini yapan bedevî denilmiştir. Mescitte bir bedevî ayağa kalktı ve bevl etti. İnsanlar etrafında toplandı. Denildi ki: İsmi Zü’l Huveysira Yemaniymiş. Ebû Mûsâ

²¹⁰ İbnü'l-Mulakkin, *et-Tavdîh*, 14/103.

²¹¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi şerhi sahihi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 254.

Zeyl-ü Kitab-ı Sahâbe kitabında rivayet etmiş. Tarihçi olan Ebûbekir > Abdullah b. Naf'i > Akra b. Hâbis et-Temimî > Malik b. Hişam b. Ğurve > Babasından > Aişe dedi ki: Peygamberimize (sas) bir çocuk getirildi. Kucağına aldı üzerine bevl etti.”

Tahric Eden: İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*

Ebû Mûsâ'nın Eseri: *et-Terğîb*

Hadis:

وَرَدَ فِي عَذَابِ الْقَبْرِ أَحَادِيثُ كَثِيرَةٌ عَنْ جَمَاعَةٍ مِنَ الصَّحَابَةِ، رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُمْ: مِنْهَا: حَدِيثُ عَبَادَةَ بْنِ الصَّامِتِ بِسَنَدٍ لَا بَأْسَ بِهِ عِنْدَ الْبَزَّازِ. وَمِنْهَا: حَدِيثُ أَبِي سَعِيدٍ وَزَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ عِنْدَ مُسْلِمٍ. وَمِنْهَا: حَدِيثُ شُرْحَبِيلِ بْنِ حَسَنَةَ. وَمِنْهَا: حَدِيثُ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ عِنْدَ أَبِي دَاوُدَ. وَمِنْهَا: حَدِيثُ أَبِي أُمَامَةَ وَأَبِي رَافِعٍ، ذَكَرَهُمَا أَبُو مُوسَى الْمَدِينِيُّ فِي (كِتَابِ التَّرْغِيبِ وَالتَّرْهيبِ). وَمِنْهَا: حَدِيثُ مَيْمُونَةَ، ذَكَرَهُ ابْنُ مَنَظَرٍ فِي كِتَابِ الطَّهَارَةِ. وَمِنْهَا: حَدِيثُ عُثْمَانَ، رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ، عِنْدَ اللَّالِكَايَ.²¹²

“Bir grup sahabîden kabir azabı hakkında çok hadisler rivayet edilmiş. O hadislerden bir tanesi Bezzâr’a göre senedinde sıkıntı olmayan, Ubâde b. Samit’in kabir azabı hakkında rivayet ettiği hadistir. Ve yine Müslime göre Zeyd b. Sabit’in ve Ebû Saîd’in rivayet ettiği hadiste onlardan bir tanesidir. Ve yine Şurahbil b. Hasene hadisi Ebû Mûsâ el-Eş’arî Ebû Dâvûd’tan rivayet edildiği üzere. Ebû Mûsâ el-Medînî her ikisini zikretmiş *et-Terğîb ve’t-Terhîb* kitabında. Meymune’nin hadisi, İbn-i Mende hadisi Kitab-ı Tahare’de zikretmiş. Osman (r.a.) Laikaî kitabında.”

Tahric Eden: ‘Aynî, *‘Umdetu’l-Kârî*

Ebû Mûsâ'nın Eseri: *et-Terğîb ve’t-Terhîb*

Hadis:

وَمِنْهَا: أَنَّ هَذَيْنِ الْمَقْبُورَيْنِ هَلْ كَانَا مُسْلِمِينَ أَوْ كَافِرِينَ؟ الْجَوَابُ: أَنَّ الْعُلَمَاءَ اخْتَلَفُوا فِيهِ، فَقِيلَ: كَانَا كَافِرِينَ، وَبِهِ جُزْمُ أَبُو مُوسَى الْمَدِينِيِّ فِي كِتَابِهِ (التَّرْغِيبُ وَالتَّرْهيبُ) وَاحْتِجَ فِي ذَلِكَ بِمَا رَوَاهُ مِنْ حَدِيثِ ابْنِ لَهْيَعَةَ عَنْ أُسَامَةَ بْنِ زَيْدٍ عَنْ أَبِي الزَّبِيرِ عَنْ جَابِرٍ، رَضِيَ اللَّهُ

²¹² Bedruddîn el-‘Aynî, *‘Umdetu’l-kârî şerhu Şahîhi’l-Buhârî*, 3/117.

تَعَالَى عَنْهُ، قَالَ: مَرَّ نَبِيُّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى قَبْرَيْنِ مِنْ بَنِي النَّجَارِ هَلَكَ فِي
الْجَاهِلِيَّةِ، فَسَمِعَهُمَا يَعْذِبَانِ فِي الْبُؤْلِ وَالنَّمِيمَةِ، قَالَ: هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ.²¹³

“Bu kabirde olan iki kişi kafir miydi müslüman mıydı? Alimler ihtilaf etmişlerdir. Denilmiştir ki: Kâfirdirler. Ebû Mûsâ el-Medînî de demiştir ki: *et-Tergîb ve't-Terhîb* kitabında kesin kâfirdirler demiştir. Buna delil getirmiş. Bunlar: İbn Lehîa > Üsâme b. Zeyd > Ebî Zübeyr > Câbir. Peygamberimiz (sas) iki kabrin yanından geçti. Benî Neccâr'a ait kabirlerdi. O kabirdeki iki kişi cahiliye döneminde ölmüşlerdi. Peygamberi görmemişlerdi. Peygamberimiz (sas) onların sesini duydu. Ayakta bevl ediyorlardı. Dedikodu yaptıkları için Allah Teâla onlara kabirde azap ediyordu. Bu hasen bir hadistir.”

Tahric Eden: ‘Aynî, ‘*Umdetu'l-Kârî*

Ebû Mûsâ'nın Eseri: *et-Tergîb ve't-Terhîb*

Hadis:

وَرَوَى أَبُو مُوسَى الْمَدِينِيُّ فِي كِتَابِ الصَّحَابَةِ: أَنَّ عَمَرَ الْجُهَنِيَّ قَالَ: صَلَّيْتُ خَلْفَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الصُّبْحَ فَقَرَأَ فِيهَا بِسُورَةِ الْحَجِّ وَسَجَدَ فِيهَا سَجْدَتَيْنِ. قُلْتُ: هِيَ مَكِّيَّةٌ إِلَّا سِتَّ آيَاتٍ نَزَلَتْ بِالْمَدِينَةِ، وَهِيَ قَوْلُهُ تَعَالَى: هَذَا خَصْمَانِ إِلَى قَوْلِهِ: وَهَدُوا إِلَى الطَّيِّبِ مِنَ الْقَوْلِ وَهَدُوا إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (الْحَج: 19-24). وَهِيَ: ثَمَانٍ وَتِسْعُونَ آيَةً، وَأَلْفٌ وَمِائَتَانِ وَتِسْعُونَ كَلِمَةً، وَخَمْسَةَ آلَافٍ وَخَمْسَةَ.²¹⁴

“Ebû Mûsâ el-Medînî'den *Kitâbu's-Sahâbe* isimli eserin şu hadisi rivayet etti: Cühenî Kabilesinden olan Ömer dedi ki: Peygamberimiz'in (sas) arkasında sabah namazını kıldım. Namazda Hac suresini okudu. İki secde yaptı. Ben dedim Hac suresi Mekke'de nazil olan surelerdendir. Ancak altı ayeti Medine'de nazil olmuştur. O da Allah Teâlanın şu sözü ‘هَذَا خَصْمَانِ’ den ‘وَهَدُوا إِلَى الطَّيِّبِ مِنَ الْقَوْلِ وَهَدُوا إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ’ ayetine kadardır. Bu Hac suresi doksan sekiz ayetten ve bin iki yüz doksan kelimedenden oluşur.”

Tahric Eden: ‘Aynî, ‘*Umdetu'l-Kârî*

Ebû Mûsâ'nın Eseri: *Kitâbu's-Sahâbe*

²¹³ Bedruddîn el-‘Aynî, ‘*Umdetu'l-kârî şerhu Şaḥîhi'l-Buḥârî*, 3/120.

²¹⁴ Bedruddîn el-‘Aynî, ‘*Umdetu'l-kârî şerhu Şaḥîhi'l-Buḥârî*, 11/181.

Hadis:

وَفِي كِتَابِ (التَّرْغِيبِ وَالتَّرْهِيْبِ) لِلْحَافِظِ أَبِي مُوسَى الْمَدِينِيِّ: رَوَى مِنْ حَدِيثِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ سَمُرَةَ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ، صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: إِنِّي رَأَيْتُ الْبَارِحَةَ عَجْبًا، رَأَيْتُ رَجُلًا مِنْ أُمَّتِي أَتَاهُ مَلَكُ الْمَوْتِ، عَلَيْهِ السَّلَامُ، لِيَقْبُضَ رُوحَهُ فَجَاءَهُ بِرٍ وَالِدُهُ فَرَدَّ مَلَكُ الْمَوْتِ عَنْهُ. الْحَدِيثُ، وَقَالَ: هُوَ حَسَنٌ جَدًّا.²¹⁵

“Et-Tergîb ve’t-Terhîb kitabında Hafız Ebû Mûsâ el-Medînî: Abdurrahman b. Semûre rivayeti: Peygamberimiz (sas) dedi ki: Ben çölde acayip bir şey gördüm. Ümmetimden bir adam, ölüm meleği onun ruhunu almak için geldi. Babasına yaptığı iyilik geldi. Ölüm Meleğini ondan çevirdi. Gerçekten güzel bir hadistir.”

Tahric Eden: ‘Aynî, ‘Umdetu’l-Kârî

Ebû Mûsâ’nın Eseri: et-Tergîb ve’t-Terhîb

Hadis:

فِي كِتَابِ التَّرْغِيبِ وَالتَّرْهِيْبِ لِلْحَافِظِ أَبِي مُوسَى الْمَدِينِيِّ مِنْ حَدِيثِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ عَنِ النَّبِيِّ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- أَنَّهُ قَالَ: إِنَّ الْإِنْسَانَ لِيَصِلَ رَحْمَهُ وَمَا بَقِيَ مِنْ عَمْرِهِ إِلَّا ثَلَاثَةٌ أَيَّامٌ فَيَزِيدُ اللَّهُ تَعَالَى فِي عَمْرِهِ ثَلَاثِينَ سَنَةً وَإِنَّ الرَّجُلَ لَيَقْطَعُ رَحْمَهُ وَقَدْ بَقِيَ مِنْ عَمْرِهِ ثَلَاثُونَ سَنَةً فَيَنْقُصُ اللَّهُ تَعَالَى عَمْرَهُ حَتَّى لَا يَبْقِيَ مِنْهُ إِلَّا ثَلَاثَةٌ أَيَّامٌ ثُمَّ قَالَ: حَدِيثٌ حَسَنٌ. وَمِنْ حَدِيثِ إِسْمَاعِيلَ بْنِ عِيَّاشٍ عَنْ دَاوُدَ بْنِ عِيسَى قَالَ: مَكْتُوبٌ فِي التَّوْرَةِ صَلََةُ الرَّحْمِ وَحَسَنُ الْخَلْقِ وَبِرُّ الْقَرَابَةِ يَعْمُرُ الدِّيَارَ وَيَكْثُرُ الْأَمْوَالُ وَيَزِيدُ فِي الْأَجَالِ وَإِنْ كَانَ الْقَوْمُ كَفَارًا. قَالَ أَبُو مُوسَى: يَرَوِي هَذَا مِنْ طَرِيقِ أَبِي سَعِيدٍ الْخَدْرِيِّ مَرْفُوعًا عَنِ التَّوْرَةِ.²¹⁶

“et-Tergîb ve’t-Terhîb kitabında Hafız Ebû Mûsâ el-Medînî, Abdullah bin Ömer bin Âs o da Peygamberimiz’den (sas) dedi ki: Muhakkak ki insan akrabalık bağını korursa onun ömrü üç gün kalsa bile Allah Teâla yaşaması için ona otuz yıl daha verir. Bir adam akrabalık bağını kesmişti. Otuz yılda

²¹⁵ Bedruddîn el-‘Aynî, ‘Umdetu’l-kârî şerhu Şahîhi’l-Buĥârî, 6/31.

²¹⁶ Kaştallânî, İrşâdü’s-sârî, 17/4.

ömrü kalmıştı. Allah Teâla otuz yıllık ömrünü kısalttı. Üç güne bıraktı. Bu güzel bir hadistir. İsmâil b. Ayyâş > Davud b. İsâ dedi ki: Tevrat kitabında yazılmıştır ki: Güzel ahlâklı olmak, akrabalık bağını korumak ve akrabaya iyi davranmak diyarları tamir eder, malı çoğaltır, ömrü uzatır. O kavim kâfir olsa bile böyle olur. Ebû Mûsâ dedi ki: Ebî Saîd el-Hudrî'nin rivayetinde bu hadis merfudur. Tevrat'tan rivayet edilmiştir.”

Tahric Eden: Kaşallânî, *İrşâdu's-sârî*

Ebû Mûsâ'nın Eseri: *et-Terğîb ve't-Terhîb*

Hadis:

حديث أبي العشراء الدارمي، عن أبيه، أنه قال: يا رسول الله، أما تكون الزكاة إلا في الحلق واللثة؟ فقال: “وَأَبِيكَ، لَوْ طَعَنْتَ فِي فَخْذِهَا لَأَجَزَأَكَ. أحمد وأصحاب السنن الأربعة من حديث حماد بن سلمة، عنه، به، دون القسم. وقد أخرجه أبو موسى المديني في مسند أبي العشراء تصنيفه. وأبو العشراء مختلف في اسمه وفي اسم أبيه، وقد تفرد حماد بن سلمة بالرواية عنه على الصحيح، ولا يعرف حاله.²¹⁷

“Ebû Üşra ed-Darimî o da babasında rivayet etmiş hadisi: Bir kişi Peygamberimiz (sas) sormuş: Hayvanın kesimi nefes borusuyla, yemek borusunu kesmekle mi olur? Dedi ki: Öyledir. Ama sen baldırından ok ile yara açarsan da olur demiştir. Sünen-i erbaa'da böyle bir hadis geçmiştir. Hammâd b. Seleme Ebû Mûsâ el Medîni'den onu *Müsnedi Ebî Uşra adlı eserinden* tasnif etmiş. Ebî Uşra'nın ve babasının isminde ihtilaf var. Hammâd b. Seleme tek başına *Sahih*'te olmayan bir hadisi ondan rivayet etmiştir. Ancak durumu tam olarak bilinmemektedir.”

Tahric Eden: İbn Hacer el-‘Askalânî, *et-Temyîz*

Ebû Mûsâ'nın Eseri: *Müsnedü Ebi'l-'Uşrâ*

Hadis:

²¹⁷ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-‘Askalânî İbn Hacer el-‘Askalânî, *et-Temyîz fî Telhîsi Tahrici Ehâdîsi Şerhi'l-Vecîz*, thk. Muhammed eş-Şânî b. ‘Omer b. Mûsâ (b.y.: Dâru Edvâi's-Selef, 1428/2007), 6/296.

لَا تَغْضَبُوا، وَلَا تَسْخَطُوا فِي كَسْرِ الْآيَةِ، فَإِنَّ لَهَا آجَالًا كَأَجَالِ الْإِنْسِ أَبُو مُوسَى الْمَدِينِي فِي كِتَابِ الصَّحَابَةِ بِسَنْدٍ ضَعِيفٍ.²¹⁸

“Tabakların kırılmasından dolayı birbirinize kızmayınız. Birbirinize öfkelenmeyiniz. İnsanların olduğu gibi onların da bir mühleti vardır. Ebû Mûsâ el Medînî zayıf olan senediyle ‘*Kitâbu’s-sahâbe*’ de rivayet etmiştir.”

Tahric Eden: İbnü’l-Mibred, *et-Taḥricu’s-Şağîr*

Ebû Mûsâ’nın Eseri: *Kitâbu’s-Sahâbe*

Yukarıda yer alan örnek rivâyetlerden de anlaşılacağı üzere Süyûtî, İbn Mulakkîn, İbn Hacer, Aynî, Kastalânî, İbn Hacer, Makdîsî gibi hadisçilerin eserlerinde nakletmiş oldukları rivâyetlerin tahricinde Ebû Mûsâ’yı kaynak göstermişlerdir. Bu bilgilerden hareketle Ebû Mûsâ’nın dolaylı olarak tahric edebiyatına katkıda bulunduğunu söylemek mümkündür.

Hadis tarihinde bazı konularla ilgili rivâyetler zayıf veya uydurma olarak değerlendirilmiştir. Sürelerin fazileti ile ilgili nakledilen rivâyetlerin sıhhati ile ilgili tartışmalar bulunmaktadır.²¹⁹ Âlûsî (öl. 1270/1854), *Rûḥu’l-Me’ânî fî Tefsîr el-Kur’ânî’l-‘Azîm ve’s-Seb’u’l-Meşânî* isimli eserinde Beyyine Sûresi’nin tefsirini yaparken bu surenin fazileti ile ilgili aşağıdaki rivâyeti nakletmiş ve kaynak olarak da Ebû Mûsâ’nı *el-Marife*’sini vermiştir:

وَجَاءَ فِي فَضْلِهَا مَا أَخْرَجَهُ أَبُو مُوسَى الْمَدِينِي فِي الْمَعْرِفَةِ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ أَبِي حَكِيمٍ عَنْ مَطَرِ الْمَزْنِيِّ أَوْ الْمَدْنِيِّ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَسْمَعُ قِرَاءَةَ لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا يَقُولُ: أَبْشِرْ عَبْدِي فَوْعَزْتِي لَا أَسْأَلُكَ عَلَى حَالٍ مِنْ أَحْوَالِ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَلَا مُمْكِنَ لَكَ فِي الْجَنَّةِ حَتَّى تَرْضَى.²²⁰

“Allah Teâlâ, *Lem yekûni’llezine keferû*’yu okuyan kişinin kırâatini dinler ve şöyle buyurur: Kuluma müjde olsun! İzzetime yemin olsun ki gerek dünya ve gerek âhiret hâllerinden hiçbirinde seni mahrum bırakmayacağım ve seni cennete yerleştireceğim tâ ki hoşnut oluncaya kadar.”

Dihlevî (öl. 1052/1642) *Lema’âtü’t-tenkîh fî şerhi Mişkâti’l-Meşâbîh* isimli eserinde tesbih namazı ile ilgili konular hakkında bilgi verirken konu ile ilgili Ebû Mûsâ’nın *Tashîhu*

²¹⁸ Ebû’l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Ḥasen b. Aḥmed el-Makdîsî İbnü’l-Mibred, *et-Taḥricu’s-Şağîr ve’t-taḥrîru’l-kebîr*, thk. Nûruddin Tâlib (Dımaşk: Dâru’n-Nevâdir, 1432/2011), 3/147.

²¹⁹ Saffet Sancaklı, “Surelerin Faziletiyle İlgili Bazı Tefsirlerde Yer Alan Apokrif Hadislerin Kritiği”, *Diyanet İlmî Dergi* 38/3 (Ağustos 2022), 155.

²²⁰ Maḥmûd b. ‘Abdullâh el-Ḥuseynî el-Âlûsî, *Rûḥu’l-Me’ânî fî Tefsîr el-Kur’ânî’l-‘Azîm ve’s-Seb’u’l-Meşânî*, thk. Alî ‘Abdubârî ‘Atiyye (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1415/1994), 15/424.

salâti't-tesâbih olarak isimlendirdiği çalışmasına yer vermiştir. Ebû Mûsâ bu namaz ile ilgili tüm tarikleri bir araya getirdiğini belirtmiştir.²²¹

ثم جمع طرقها الحافظ أبو موسى المدني في جزء سماه تصحيح صلاة التسابيح، وقد تحصل عندي من مجموع طرقها عن عشرة من الصحابة من طرق موصولة، وعن عدة من التابعين من طرق مرسلة.

“Hafız Ebû Mûsâ el- Medînî, *Tashîhu salâti't-tesâbih* isimli cüzünde bütün rivayetleri bir araya getirmiştir. Tüm bu rivayetlerde elde ettiğim sonuca göre muttasıl olarak on sahabeden rivayet edilmiştir. Mürsel olarak da birçok tabiînden rivayet edilmiştir.”

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere Ebû Mûsâ altıncı yüzyıldan günümüze kadar yazılan bir esere kitaplarında nakletmiş olduğu hadislerle kaynaklık etmiştir.

Kendisinden sonra kaleme alınmış birçok esere ve kişiye kaynaklık eden Ebû Mûsâ'nın kitapları talebeleri aracılığı ile nesilden nesile aktarılmıştır. Bu çerçevede İbn Hacer, onun *el-Mu'cemü'l-müfehres (Tecrîdü esânîdi'l-kütübi'l-meşhûre ve'l-eczâ'i'l-menşûre)* isimli eserinde *Nüzhetü'l-huffâz*'ı Fâtımâ bnt. el-Mincâ > Süleymân b. Hamza > Hafız Dıyaüddîn Muhammed b. Abdilvâhid el-Makdisî > Ebû Abdillâh Muhammed b. Mekkî > Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer el-Medînî'den aldığını belirtmiştir.²²²

3.3. Sened Tenkidi

Sened tenkidi, hadis ilminde önemli bir yere sahip olan bir terimdir. Sened, bir hadisin isnad bölümünde yer alan ve hadisin ilk isnad halkalarına kadar ulaşan isimler ve aralarındaki bağlantıları ifade eder. Sened tenkidi ise, bir hadisin isnad bölümünün incelenerek, hadis zincirindeki her bir ismin güvenilirliğinin ve bağlantılarının doğruluğunu tespit edilmesi işlemidir. Sened tenkidi, hadislerin sahihliğinin tespit edilmesinde önemli bir araçtır. İslâm dininde hadisler, Hz. Peygamber'in (sas) sözleri, davranışları, onayları ve sessiz kalışları gibi birçok şekilde aktarılmıştır. Ancak, hadislerin aktarımında hata yapılma olasılığı da bulunmaktadır. Bu nedenle, hadislerin senedleri incelenerek, her bir ismin güvenilirliği ve bağlantılarının doğruluğu kontrol edilir. Böylece, hadislerin güvenilirliği tespit edilir ve doğru olanlar diğerlerinden ayrılır.

²²¹ Ebû'l-Mecd Abdülhak b. Seyfiddîn b. Sa'dillâh ed-Dihlevî, *Lema'âtü't-tenkîh fî şerhi Mişkâti'l-meşâbih*, thk. Takıyüddîn en-Nedvî (Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 2014), 10/14.

²²² Ebû'l-Faz Şihâbuddîn Ahmed b. Alî ibn Hacer el-Askalânî, *el-Mu'cemü'l-müfehres (Tecrîdü esânîdi'l-kütübi'l-meşhûre ve'l-eczâ'i'l-menşûre)*, thk. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâcî Emrîr el-Meyâdînî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998), 242.

Sened tenkidi, hadis ilmindeki diğer önemli terimlerle de bağlantılıdır. Örneğin, metin tenkidi, bir hadisin içeriğinin doğruluğunun tespit edilmesi işlemidir. Metin tenkidi yaparken, hadisin içeriğinin İslâm diniyle uyumlu olup olmadığı, çelişkili olup olmadığı gibi konular incelenir. Bu nedenle sened tenkidi ve metin tenkidi birbirini tamamlayan iki önemli işlemdir. Sonuç olarak; sened tenkidi, hadislerin doğru bir şekilde aktarılması ve değerlendirilmesi için önemli bir araçtır. Sened tenkidi sayesinde hadislerin güvenilirliği tespit edilir ve İslâm dininin doğru bir şekilde anlaşılması sağlanır.

Ebû Mûsâ el-Medîni, sened tenkidi ile ilgili konularda da kendisinden sonra yazılan bir esere kaynaklık etmiştir.

وقال أبو موسى المدني في كتابه المستفاد بالنظر والكتابة: هذا إسناد عجيب، والحديث صحيح من رواية أبي هريرة، ولم يسمِّ فيه الرجل، وقال: امرأة من بني فزارة.²²³

“Ebû Mûsâ el-Medîni ‘*el-Müstefad bi’n-nazari ve’l-kitâbe*’de dedi ki: Bu acayip senedi olan bir hadistir. Ebû Hüreyre’nin rivayetine göre bu hadis sahih oluyor. Ravinin ismini zikretmemiş. Benî Fezâra’dan bir kadın denilmiş.”

İbn Mülakkîn, onun hadisinin senedinde bir tuhaflık olmasına binaen sened tenkidi ile ilgili bilgisine müracaat ettiği anlaşılmaktadır.

وقال الحافظ أبو موسى المدني في كتاب الحياء كم من حديث له طرق تجمع في جزء لا يصح منها حديث واحد كحديث الطير يروى عن قريب من أربعين رجلا من أصحاب أنس ويروي عن جماعة من الصحابة غيره وقد جمع غير واحد من الحفاظ طرقه للاعتبار والمعرفة كالحاكم أبي عبد الله وأبي بكر بن مردويه وأبي نعيم.²²⁴

“Ebû Mûsâ el-Medîni Kitâbu’l-Hayâ’da dedi ki: Bir cüzde birçok tariki toplanmış nice hadisler vardır ki bir rivâyeti dahi sahih değildir. “Hadîs-i tayr” gibi. Enes’in öğrencilerinden yaklaşık kırk kişiden rivâyet edilmiştir. Ve bir grup sahâbe tarafından bu hadisten başka nakiller de rivâyet edilmiştir. Hâkim b. Ebî Abdillâh, Ebî Bekir b. Merduveyh ve Ebû Nuaym gibi birçok hafız bu ve benzeri hadisleri birbirine destek olmaları ve bilinmeleri için tariklerini bir araya getirdiler.”

Zerkeşî ondan nakille *Hayâ* isimli kitabında konu ile ilgili çok tariklerinin olduğunu ancak hiçbirinin sıhhatli olmadığı kanaatine yer vermiştir.

الحمار - ذكر ابن عساكر في تاريخه بسنده إلى أبي منصور: لما فتح النبي ﷺ خيبر أصاب حمارا أسود، فقال له النبي ﷺ ما اسمك؟ قال: يزيد بن شهاب، أخرج الله من

²²³ İbnü’l-Mulakkîn, *et-Tavdîh*, 25/432.

²²⁴ Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. ‘Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi‘î ez-Zerkeşî, *en-Nuket ‘alâ Muḥaddimeti İbni’s-Şalâh*, thk. Zeynu’l-‘Âbidîn b. Muḥammed Bilâ Ferec (Riyad: Edvâu’s-selef, 1419/1998), 328.

نسل جدي ستين حمار لا يركبها إلا نبي ، وأخيرًا قال له النبي ﷺ أنت يعفور وكان يركبه في حاجته ، ويبعثه خلف من شاء من أصحابه فيأتي الباب فيقرعه برأسه فيعلم صاحب البيت أن النبي ﷺ يستدعيه فيذهب إليه. هذا الحديث قال فيه الحافظ أبو موسى المديني : حديث منكر جدًا ، إسناده متنا...²²⁵

“Himâr, İbn Asâkir tarih kitabında Ebû Mansura isnad edilen senedle zikretmiş. Peygamberimiz (sas) Hayber’i fethettikten sonra siyah bir eşekle karşılaştı. Peygamberimiz (sas) eşeğe sordu: Senin ismin nedir? Dedi ki: Yezid b. Şihab. Benim neslimden altmış tane eşek var. Benim her dedeme bir tane Peygamber binmiş. Peygamberimiz (sas) dedi ki: O zaman sen Ya’fur’sun. Peygamberimiz (sas) ona binerdi. Bazen de bir sahabîyi çağırmağa gönderirdi. Eşek başıyla kapıya vururdu ev sahibi Peygamberimizin (sas) onu çağırdığını anlardı ve o da giderdi. Hafız Ebû Mûsâ el-Medînî bu hadis hakkında demiş ki: Hem isnad hem de metin bakımından münkerdir.”

Bir hadisi sened ve metin cihetiyle tenkid etmiş ve büyük hadis hafızlarından birkaçı bunu münker saymışlardır.

3.4. Şerh

Daha önce de ifade edildiği üzere Ebû Mûsâ el-Medînî’nin müstakil bir şerh eseri bilinmemektedir. Ancak o, başta *el-Mecmû’u’l-muğîs fî ğarîbeyi’l-Kur’ân ve’l-hadîs* isimli kitabı olmak üzere birçok eserinde hadislerin anlaşılmasına yönelik şerhler yapmıştır. Bu yönüyle Ebû Mûsâ’nın eserleri, hadis ilmindeki gelişmelere katkı sunmuş ve daha sonraki dönemlerde pek çok âlim tarafından kitapları incelenerek değerlendirilmiştir.

Tarihi süreç içerisinde hadis kitaplarında nakledilen rivâyetlerin daha iyi bir şekilde anlaşılması ve istifade edilebilmesi için çok sayıda şerhler yazılmıştır ve yazılmaya da devam etmektedir. Bazen bir hadisin manası izah etme sadedinde onlarca sayfa şerhi yapılmıştır. Şarihler, şerh sürecinde konu ile ilgili daha önce yapılmış çalışmalara veya açıklamalara da yer vererek okuyucuya müdellel doyurucu bilgi verme gayreti içinde olmuşlardır. Kaynak olma yönüyle Ebû Mûsâ el-Medînî de şarihler tarafından kendisine müracaat edilen bir kişi olarak büyük önemi haizdir. Aşağıda meşhur bazı şarihlerin Ebû Mûsâ’yı kaynak göstererek nakletmiş oldukları bilgilerinden bir kısmı örnek mahiyetinde arz edilecektir:

²²⁵ Kemâlüddîn Ebû’l-Bekâ Muhammed b. Mûsâ b. İsâ b. Ali ed-Demîrî, *Hayâtü’l-hayavânî’l-kübrâ* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424), 356.

Şerh ve Şârih: İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi şerhi sahihi'l-Buhârî*
 قَالَ أَبُو مُوسَى الْمَدِينِيُّ فِي غَرِيبِ الْحَدِيثِ لِمَا وَصِفَا بِأَتَاهُمَا يَسْبَحَانِ فِي قَوْلِهِ كُلٌّ فِي فَلَكَ
 يَسْبَحُونَ وَأَنَّ كُلَّ مَنْ عُدَّ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِلَّا مَنْ سَبَقَتْ لَهُ الْحُسْنَى يَكُونُ فِي النَّارِ وَكَانَا فِي
 النَّارِ يُعَذَّبُ بِهِمَا أَهْلُهُمَا...²²⁶

“Ebû Mûsâ el-Medînî Garîbü'l-hadis'te dedi ki: Allah Teâlanın kelimasında
 “Onlardan her biri kendi yörüngesinde yüzmektedir.” sözünde o ikisinin
 yüzdüğü vasfedilmiştir. Allah'tan başka ibadet edilenler cehennemde
 olacaklardır. O ikisi ve beraberlerinde aileleride cehennemde azap
 görüyorlardı...”

Şerh ve Şârih: İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi şerhi sahihi'l-Buhârî*
 وَذَكَرَ أَبُو مُوسَى الْمَدِينِيُّ فِي ذَيْلِ الْعَرَبِيِّينَ عَنْ عَائِشَةَ وَجَابِرٍ اسْتِفْبَاحَ الْقِرَانِ لِمَا فِيهِ مِنَ
 الشَّرِّهِ وَالطَّمَعِ الْمُزْرِي بِصَاحِبِهِ وَقَالَ مَالِكٌ لَيْسَ بِجَمِيلٍ أَنْ يَأْكُلَ أَكْثَرَ مِنْ رُقْفَتِهِ تَنْبِيْهُ فِي
 مَعْنَى التَّمْرِ الرُّطْبِ...²²⁷

“Ebû Mûsâ el-Medînî Zeylû'l-ğarîbeyn'de Aişe ve Câbir'den, aç gözlülük ve
 ihtirasla arkadaşından daha fazla çiftler almasının çirkinliğini zikretmiştir.
 Malik de dedi ki: Kişinin arkadaşından daha çok yemesi güzel değildir. Kuru
 ve yaş hurma manasında bir uyarıdır.”

Şerh ve Şârih: İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi şerhi sahihi'l-Buhârî*
 حَمِيصَةٌ بَفَتْحِ الْمُعْجَمَةِ وَكَسْرِ الْمِيمِ وَالصَّادِ الْمُهْمَلَةِ كِسَاءً مُرَبَّعٌ لَهُ عِلْمَانِ وَالْأَنْبِجَانِيَّةُ بَفَتْحِ
 الْهَمْزَةِ وَسُكُونِ النُّونِ وَكَسْرِ الْمُوَحَّدَةِ وَتَخْفِيفِ الْجِيمِ وَبَعْدَ النُّونِ يَاءُ النَّسْبَةِ كِسَاءً غَلِيظٌ لَا
 عِلْمَ لَهُ وَقَالَ تَعْلَبُ يَجُوزُ فَتُحْ هَمْزَتِهِ وَكَسْرُهَا وَكَذَا الْمُوَحَّدَةُ يُقَالُ كَبَشٌ أَنْبِجَانِيٌّ إِذَا كَانَ
 مُلْتَقًا كَثِيرَ الصُّوفِ وَكِسَاءً أَنْبِجَانِيٌّ كَذَلِكَ وَأَنْكَرَ أَبُو مُوسَى الْمَدِينِيُّ عَلَى مَنْ رَعَمَ أَنَّهُ
 مَنْسُوبٌ إِلَى مَنْبِجِ الْبَلَدِ الْمَعْرُوفِ بِالشَّامِ....²²⁸

“Hamise üstünlü noktalı Ha'dır. Mi'mi esrelidir. Sad'ı Noktasızdır. Hamise;
 dört köşeli bir elbisidir iki işareti vardır. Enbicanıyye elifi üstünlüdür. Nun'u
 harekesizdir. Bir noktalısı esrelidir Cim şeddesizdir, Nun'dan sonra iyelik ya'sı
 vardır. Enbicanıyye kalın bir elbisidir ve onda bir işaret yoktur. Salep demiş ki:

²²⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/300.

²²⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/572.

²²⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 483.

Hemze'yi fetha vey kesreyle de okuyabiliriz. Ba'da fetha ve kesreyle de okunabilir. Araplar yünü çok olan keçiye Kebşün Enbicanıyyün derler. Kisâun enbicâniyyün (enbicâi elbisesi) Yünü çok olan elbiseye derler. Ebû Mûsâ el-Medîni demiş ki: Bazılarının zannettiği gibi Şam olarak bilinen el Menbic el-Beled'de bulunan bir yerin ismi değildir.”

Şerh ve Şârih: Zurkânî, *Şerhu'z-Zurkânî 'alâ Muhtaşari Halîl*

... أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - لَيْسَ خَمِيصَةً لَهَا عِلْمٌ زَادَ ابْنُ أَبِي شَيْبَةَ مِنْ رَوَايَةٍ وَكَيْعٍ عَنْ هِشَامٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَائِشَةَ: فَكَادَ يَنْشَاغِلُ بِهَا فِي الصَّلَاةِ ثُمَّ أَعْطَاهَا إِلَى أَبِي جَهْمٍ وَأَخَذَ مِنْ أَبِي جَهْمٍ أَنْجَانِيَّةً يَفْتَحُ الْهَمْزَةَ وَسُكُونُ النُّونِ وَكَسْرُ الْمُوَحَّدَةِ وَخَفَةِ الْجِيمِ فَالْفِ فَنُونٍ فَيَاءٍ نِسْبَةُ كِسَاءٍ غَلِيظٍ لَا عِلْمَ لَهُ، وَقَالَ تَغَلَّبَ: يَجُوزُ فَتْحُ هَمْزَتِهِ وَكَسْرُهَا وَكَذَا الْبَاءُ الْمُوَحَّدَةُ، قَالَ أَبُو مُوسَى الْمَدِينِيُّ: الصَّوَابُ أَنَّ هَذِهِ النِّسْبَةَ إِلَى مَوْضِعٍ يُقَالُ لَهُ أَنْجَانٌ لَا إِلَى مَنْبِجٍ بِالْمِيمِ الْبَلَدِ الْمَعْرُوفِ بِالشَّامِ.²²⁹

“Peygamberimiz (sas) yünden yapılan bir elbise giydi. Bir işarette vardı üzerinde. Hadisin devamı Ebî Şeybe > Vaki' > Babasından > Aişe : Namazda onunla meşgul oluyordu sonra o yünlü elbisesiyi Ebî Cehme'ye verdi ondan Enbicanıyye isimli elbiseyi almış. Hemzenin fethasıyla, Nun'un sükûnuyla, Ba'nın kesresiyle, Cim'in şeddesiz haliyle. Enbicanıyye Kalın bir elbisedir. Üzerinde şekiller yoktur. Hemzenin fethasıyla, kesresiyle de okunabilir. Tek noktalı Ba'da kesralı ve fethalı okunur. Doğru olan bu elbisenin Enbican adlı yöreye nisbetidir. Şamda bilinen el Menbic el-Beled'de nisbeti yanlıştır.

Şerh ve Şârih: Molla Gûrânî, *el-Kevşeru'l-Cârî ilâ Riyâdi Ehâdîsi'l-Buhârî*

عَدُّوا يَغْرُوهُ، فَانْطَلَقَ النَّبِيُّ - ﷺ -، فَبَيْنَمَا أَنَا مَعَ أَصْحَابِهِ يَضْحَكُ بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ، فَظَرْتُ فَإِذَا أَنَا بِحِمَارٍ وَحْشٍ، فَحَمَلْتُ عَلَيْهِ، فَطَعَنْتُهُ، فَأَتْبَعْتُهُ، وَاسْتَعْنْتُ بِهِمْ، فَأَبَوْا أَنْ يُعِينُونِي، فَأَكَلْنَا مِنْ لَحْمِهِ، وَخَشِينَا أَنْ نُقْطَعَ، فَطَلَبْتُ النَّبِيَّ - ﷺ - أَرْفَعُ فَرَسِي شَأْوًا، وَأَسِيرُ شَأْوًا، فَلَقِيتُ رَجُلًا مِنْ بَنِي غِفَارٍ فِي جَوْفِ اللَّيْلِ قُلْتُ أَيْنَ تَرَكْتَ النَّبِيَّ - ﷺ - قَالَ تَرَكْتُهُ بِتَعْنٍ، وَهُوَ قَائِلُ السُّفْيَا. قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ أَهْلَكَ يَفْرَعُونَ عَلَيْكَ السَّلَامَ وَرَحْمَةً

²²⁹ Ebû Muhammed 'Abdülbâkî b. Yûsuf b. Aḥmed ez-Zürkânî el-Vefâ'î 'Abdülbâkî ez-Zürkânî, *Şerhu'z-Zurkânî 'alâ Muhtaşari Halîl*, thk. Taha Abdurraûf Sa'd (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1423/2002), 363.

اللَّهِ، إِنَّهُمْ قَدْ خَشَوْا أَنْ يُقْتَطَعُوا دُونَكَ، فَأَنْتَظِرُهُمْ قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَصَبْتُ جِمَارَ وَحْشٍ،
وَعِنْدِي مِنْهُ فَاضِلَةٌ. فَقَالَ لِلْقَوْمِ كُلُّوا وَهُمْ مُحْرَمُونَ.²³⁰

“Düşman onunla savaşıyordu. Peygamberimiz (sas) gitti. Birbirleriyle gülüşen bir grup sahabînin arasındaydım. Bir anda baktım ki vahşi eşek önümde. Ona saldırdım. Onu yaraladım. Ve onu etkisiz hale getirdim. Onlardan yardım istedim. Bana yardım etmeyi menettiler. Onun etinden yedik. Peygamberimizden uzaklaşmaktan korktuk. Peygamberimiz’e (sas) ulaşmayı istedim. Benî Gıffar’dan gece yarısı bir adamla karşılaştım. Dedim ki: Peygamberimiz’i (sas) nerede bıraktın? Bitâ’hin denilen yerde bıraktım. Bu kişi Sukya’nın sözcüsüydü. Dedim ki: Ya Rasulallah ailen sana selam söylüyor. Ailen senden ümidini kesmekten ve uzaklaşmaktan korktular. Onları bekle. Himâri Vahşiyle karşılaştım. Bende fazla yiyecek var. Onlara yiyiniz. Dedi. Onlar ihramlıydılar.”

İşaretli olan kelimenin izahında Ebû Mûsâ’ya müracaat edilmiştir. O buranın Mekke ile Medine arasında, Medine’den üç merhale uzaklıkta bir yer olduğunu söylemiştir. Hadislerde geçen mekanların yeri konusunda kendisine başvurulduğu görülmektedir. Molla Gürânî olduğuna dikkat çekebiliriz.

Şerh ve Şârih: Moğultây b. Kılıç, *Şerhu Suneni İbn Mâce*

وفي كتاب الترغيب لأبي موسى المديني: تهور الليل، فذهب ثلثه- أو قرابه- ثم قال: لو أن رجلاً نادى الناس إلى عرق، أو ممراتين أتوا لذلك، وهم يتخلفون عن هذه الصلاة... (1) الحديث، وفي مسنده: لو كان عرقاً (2) سميناً، أو معرفتين يشهدوهما. وفي مصنف عبد الرزاق بسند صحيح: أنبأ معمر عن جعفر بن برقان عن يزيد الأصم عن أبي هريرة أن النبي - ﷺ - قال: لقد هممت أن أمر فتية أن يجمعوا إلى حزمًا من حطب؛ ثم انطلق وأحرق على قوم بيوتهم، يشهدون الجمعة²³¹

“Ebû Mûsâ el Medînî Kibabı *et-Terğîb*’adlı kitapta: Gecenin üçte biri geçti ya da üçte birine yakındı. Az etli bir kemiğe veya iki toynağı yemeye çağırılırlarsa ona giderler. Onlar Namazdan geri dururlar. Ebû Mûsa el-Medînî farklı olarak müsnedinde etli bir kemik olursa rivayeti de bulunmaktadır. Abdurrezzak sahih

²³⁰ Şihâbuddîn Ahmed b. İsmail b. ‘Osmân el-Gûrânî, *el-Kevşeru’l-Cârî ilâ Riyâdî Eḥâdîsi’l-Buḥârî*, thk. eş-Şeyḥ Ahmed ‘İzzû ‘Înâye (Beyrut: y.y., 1429/2008), 4/200.

²³¹ Ebû ‘Abdullâh Moğultây b. Kılıç el-Bekcerî Moğultây, *Şerhu Suneni İbn Mâce - el-İ’lâm bi Sünnetihi ‘Aleyhi’s-Selâm*, thk. Kâmil ‘Avîḍa (Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Muştafâ el-Bâz, 1419/1999), 4/1324.

bir sened ile haber vermiştir. Mamer > Ca'fer b. Berka > Berzak b. Ca'fer > Yezidi Assam > Ebû Hüreyre Peygamberimiz (sas) dedi ki: Ben iki gence odun toplamayı emrettim. Cuma'ya gelmeyen topluluğa evlerine gidip yakmaya niyetlendim.”

Şerh ve Şârih: Aynî, *Nuḥabu'l-Efkâr fî Tenkîhi Mebânî'l-Aḥbâr fî Şerhi Me'ânî'l-Âşâr*

علم من الكتاب كعدّاس ونسطور الراهب، فقالوا: ندري ندري، ومن أين هذا الاسم بهذه البلاد؟ وذكر أبو موسى المديني في المغيث أن في الحديث: يوسف بن إسرائيل الله يعقوب بن إسحاق ذبيح الله بن إبراهيم خليل الله، فأضاف إسرائيل جملةً إلى الله عز وجل، وهذا ينقض الأقوال المتقدمة كلها.²³²

“Addas ve Nastûri Rahib gibi kişiler kitaptan bilgi edinmişlerdir. İkisi demiştir ki: Biz biliyoruz. Biz biliyoruz. Hangi beldeden olduğunu. Bu beldenin ismini kim değiştirdi. Ebû Mûsâ Muğîs kitabında Yusuf b. İsrail Allah, Yakub b. İshak Zebih Allah b. İbrahim Halil Allah. İsrail kelimesi Allah lafzına nisbet edilmiş. Bu daha önce söylenen sözlerin hepsini reddetmiştir.”

Şerh ve Şârih: Irâkî, *Tarḥu't-tesrîb*

حدثنا قتيبة بن سعيد حدثنا ليث ح وحدثنا محمد بن ربح أخبرنا الليث عن يحيى بن سعيد عن عبد الله بن عامر بن ربيعة أن عائشة قالت : سهر رسول الله صلى الله عليه و سلم مقدمه المدينة ليلة فقال ليث رجلا صالحا من أصحابي يحرسني الليلة قالت فبينما نحن كذلك سمعنا خشخشة سلاح فقال من هذا ؟ قال سعد بن أبي وقاص فقال له رسول الله صلى الله عليه و سلم ما جاء بك ؟ قال وقع في نفسي خوف على رسول الله صلى الله عليه و سلم فجئت أحرسه فدعا له رسول الله صلى الله عليه و سلم ثم نام وفي رواية ابن ربح فقلنا من هذا ؟²³³

Kuteybe b. Saîd > Leys > Muhammed b. Rumh b. Muhammed > Yahya b. Saîd > Abdullah b. Amir > Rabi' > Aişe dedi ki: “Peygamberimiz (sas) bir gün Medine yakınlarında seher vaktinde dedi ki: : Keşke salih bir adam gece vakti benim nöbetimi tutsaydı. Hz. Aişe (r.a.) Dedi ki: Peygamberimizle

²³² Ebû Muhammed Maḥmûd b. Aḥmed Bedruddîn el-'Aynî, *Nuḥabu'l-efkâr fî tenkîhi mebânî'l-aḥbâr fî şerhi Me'ânî'l-âşâr*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm (b.y.: y.y., 1429/2008), 362.

²³³ Müslim, “Fedâilu's-Sahâbe”, 40.

konuşuyorken silah seslerini duyduk. Biz o günde silah seslerini duyuyorduk. Dedi: Bu kimdir? Dedi ki Sad b. Ebî Vakkas'tır. Peygamberimiz (sas) dedi ki: Ne oldu da silahını kullandın Sa'd b. Ebî Vakkâs dedi ki:” Peygamberimize bir kötülük olur diye korktum. Ben ona nöbet tutmaya geldim.” Peygamberimiz (sas) ona dua etti sonra yattı.” İbn Ramh'ın rivayetinde ise “ biz bu kimdir dedik” diye geçmektedir.”

Hadiste altı çizili kelimenin silah sesi olduğuna dair bir açıklaması Irâkî'ye kaynaklık etmiştir.²³⁴Yukarıda yer alan örneklerden anlaşılacağı üzere Ebû Mûsâ, hadis şerh tarihinde oldukça önemli bir yere sahip olan İbn Hacer, Aynî ve Moğoltay b. Kılıç gibi âlimlerin meşhur şerhlerine kaynaklık etmiştir.

Ebû Mûsâ el-Medînî, şerh kitaplarının yanı sıra yapmış olduğu açıklamalar ile konu bazlı yazılan bazı eserlere de kaynaklık etmiştir. Mesela Zerkeşî (ö. 794/1392) Kur'ân ilimleri ile ilgili *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* isimli eserinde sûrelerin sonunu birbirinden ayırma ile ilgili meselede Hz. Peygamber'in (sas) uygulaması ile ilgili hususu Ebû Mûsâ'nın açıklamalarına göre izah etmiştir.

3.5. Hadislerin Sıhhati

Ebû Mûsâ eserlerinde nakletmiş olduğu hadislerin bir kısmının sıhhati ile ilgili değerlendirmede bulunmuştur. Onun sıhhat değerlendirmesi kendinden sonraki âlimlere kaynaklık etmiştir. Aşağıda konu ile örnekler yer almaktadır:

عَنْ أَنَسٍ أَنَّهُ سُئِلَ عَنِ الْقُنُوتِ فِي صَلَاةِ الصُّبْحِ قَبْلَ الرُّكُوعِ أَمْ بَعْدَهُ؟ فَقَالَ: كِلَاهُمَا قَدْ كُنَّا نَفْعَلُ قَبْلَ وَبَعْدُ. وَصَحَّحَهُ أَبُو مُوسَى الْمَدِينِيُّ كَذَا قَالَ الْحَافِظُ.²³⁵

Yukarıda yer alan hadis, sabah namazında rükudan önce ve sonra kunut okunması ile ilgilidir. Zehebî *Tenkîhu'l-Tahkîk*, İbn Hacer *et-Temyîz fî Telhîsi Tahrici Ehâdisi Şerhi'l-Vecîz*, İbnü'l-Mulaqqîn *el-Bedru'l-Munîr* ve Şevkânî *Neylu'l-Evîâr* isimli eserlerinde bu rivayeti naklettikten sonra Ebû Mûsâ'nın hadisin sahih olduğuna dair kanaatine yer vermişlerdir. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere Ebû Mûsâ hadislerin sıhhat değerlendirmesinde müracaat edilen bir âlim olmuştur. Aşağıdaki rivayette Ebû Mûsâ'nın zayıf değerlendirmesine yer verilmiştir:

²³⁴ Abdurrahmân el-Irâkî, *Tarhu't-teşrib*, 2/58.

²³⁵ Bk. Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehebî, *Tenkîhu'l-Tahkîk*, thk. Mustafa Ebû'l-Gayt Abdülhayy 'Acib (Riyad: y.y., 1421/2000), 1/234; İbn Hacer el-'Askalânî, *et-Temyîz fî Telhîsi*, 2/704.; İbnü'l-Mulaqqîn, *el-Bedru'l-Munîr*, 3/360.; Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Yemenî eş-Şevkânî, *Neylu'l-Evîâr*, thk. 'İşâmuddîn eş-Şabâbitî (Mısır: Dâru'l-Hadîs, 1413/1993), 2/402.

حديث جابر أَنَّ النبي - ﷺ - مَرَّ عَلَى قَبْرَيْنِ مِنْ بَنِي النَّجَارِ هَلَكَا فِي الْجَاهِلِيَّةِ، فَسَمِعَهُمَا يَعْذِبَانِ فِي الْيُولِ وَالنَّمِيمَةِ. قَالَ الْحَافِظُ: رَوَاهُ أَبُو مُوسَى الْمَدِينِيُّ عَنْ حَدِيثِ جَابِرٍ بِسَنَدٍ فِيهِ ابْنُ لَهْيَعَةَ. قَالَ أَبُو مُوسَى: هَذَا وَإِنْ كَانَ لَيْسَ بِقَوِيٍّ لَكِنْ مَعْنَاهُ صَحِيحٌ قَالَ الْحَافِظُ: لَكِنْ الْحَدِيثُ الَّذِي احْتَجَّ بِهِ أَبُو مُوسَى ضَعِيفٌ كَمَا اعْتَرَفَ بِهِ.²³⁶

Yukarıdaki hadiste, Hz. Peygamber'in (sas) cahiliye döneminde helak olan Neccârôğullarından iki kişiye ait bir kabre uğradığından ve bu ikisinin bevl (sıçraması) ve nemimeneden dolayı azab edildiğini işitmesine dair bir konudan bahsedilmektedir. Bu hadisın zayıf olduğuna dair Ebû Mûsâ'nın değerlendirmesine yer verilmiştir.

Ebû Mûsâ'nın hadislerin sıhhati ile ilgili değerlendirmeleri kendinden sonraki âlimlere kaynaklık ettiği gibi, onun nakletmiş olduğu bazı rivayetler de başka âlimler tarafından tenkid edilmiştir. Aşağıda yer alan rivayetleri Elbânî *Silsiletü'l-ehâdisi'd-da'îfe ve'l-mevdû'a ve eseruha's-seyyi fi'l-ümme* isimli eserinde Ebû Mûsâ'yı kaynak göstererek nakletmiş ve hadislerin zayıf olduğunu belirtmiştir:

الغيبه أشد من الزنا، إن الرجل يتوب فيتوب الله عليه، وإن صاحب الغيبة لا يغفر له حتى يغفر له صاحبه . ضعيف جدا. ورواه أبو موسى المدني في اللطائف.²³⁷

إذا أذن في قرية آمنها الله من عذابه ذلك اليوم . ضعيف
وأبو موسى المدني في اللطائف.²³⁸

ليلة القدر ليلة بلجة، لا حارة ولا باردة، ولا سحاب فيها، ولا مطر، ولا ريح، ولا يرمى فيها بنجم، ومن علامة يومها تطلع الشمس لا شعاع لها. ضعيف بتمامه أخرجه أبو موسى المدني في جزء من الأمالي.²³⁹

من لم يخلل أصابعه بالماء؛ خللت بالنار يوم القيامة. ضعيف رواه أبو موسى المدني في جزء من الأمالي.²⁴⁰

من أكثر ذكر الله؛ فقد برىء من النفاق. ضعيف وأبو موسى المدني في اللطائف.²⁴¹

²³⁶ Ebû Huzeyfe Nebîl b. Mansûr b. Ya'kûb el-Küveytî, *Enîsü's-sârî fî tahrîci ve tahkîki'l-ehâdis elleti zekerehâ el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî fî Fethi'l-bârî* (Beyrut: Müessesetü's-Semâha, 2005), 2/1298.

²³⁷ Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-da'îfe ve'l-mevdû'a ve eseruha's-seyyi fi'l-ümme* (Riyad: Dâru'l-Me'ârif, 1992), 4/325.

²³⁸ Nâsirüddîn el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-da'îfe*, 5/231.

²³⁹ Nâsirüddîn el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-da'îfe*, 9/392.

²⁴⁰ Nâsirüddîn el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-da'îfe*, 10/185.

²⁴¹ Nâsirüddîn el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-da'îfe*, 11/203.

يوم كلم الله موسى عليه السلام، كانت عليه جبة صوف، وسراويل صوف، وكساء صوف، ونعلاه من جلد حمار غير ذكي. ضعيف جدا. وأبو موسى المدني في منتهى رغبات السامعين.²⁴²

“Gıybet zinadan daha kötüdür. Bir adam tövbe eder. Allah kabul eder. Gıybet eden gıybet ettiği kişinin helalliği olmadıkça tövbesi kabul olmaz. Ama bu hadis zayıftır. Ebû Mûsâ el-Medînî *el-Letâif* kitabında zikretmiştir. Bir köyde ezan okunursa Allah o gün azaptan emin eder. Kadir gecesini parlak bir gecedir. Ne sıcak ne soğuktur. Bulutlar da o gece olmaz. Yağmur da yağmaz o gece, rüzgâr esmez, o gün yıldız da kaymaz, o gün güneş doğar ışıklarını saçmaz hep aydınlıktır. Ebû Mûsâ el-Medînî *Âmal* kitabında bunu söylemiştir. Kim parmaklarının arasını su ile temizlemezse kıyamet gününde ateş katar aralarına. Kim Allah’ı çok zikrederse münaflıklıktan beri olur. Ebû Mûsâ el-Medînî *el-Letâif* kitabında bu hadisin zayıf olduğunu söylemiştir. Hz. Mûsâ (a.s.) ile Allah Teâlânın konuştuğu gün Hz. Mûsâ’nın (a.s.) üzerinde yünden bir cübbe vardı. Eşek derisinden bir ayakkabı vardı. Temiz değildi. Bu hadis zayıftır. Ebû Mûsâ el-Medînî *Müntehâ Rağabât es-Semi*’in de de böyle geçti.”

Haftanın günlerinde (Pazartesi, Salı, Çarşamba...) kılınan nafile namazlarla ilgili rivayetlerin sıhhati konusunda tartışmalar bulunmaktadır.²⁴³ İmâm Gazalî (öl. 505/1111) *İhyâu ulumiddîn* isimli eserinde bu namazların ehemmiyeti ve faziletine geniş bir yer ayırmıştır. İhyâ’nın tahriri üzerinde çalışan İrâkî (ö. 806/1404) *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr fî l-esfâr fî tahrîci mâ fî l-İhyâ’i mine’l-aḥbâr* isimli eserinde haftanın günlerinde kılınan namazlar ve fazileti ile ilgili rivayetlerini yaparken genellikle Ebû Mûsâ’yı kaynak vermiştir. İrâkî hadislerin kaynağını belirttikten sonra bu rivayetlerle ilgili değerlendirmeleri yapmıştır. Bu tür rivayetlere Ebû Mûsâ’nın *Vezâifu’l-leyâlî ve’l-eyyâm* isimli eseri kaynaklık etmiştir. Aşağıda örnek bazı rivayetlere yer verilmiştir:

حَدِيثُ جَابِرٍ «مَنْ صَلَّى يَوْمَ الْإِثْنَيْنِ عِنْدَ اِرْتِفَاعِ النَّهَارِ رَكْعَتَيْنِ يَفْرَأَ فِي كُلِّ رَكْعَةٍ فَاتِحَةَ الْكِتَابِ مَرَّةً وَآيَةَ الْكُرْسِيِّ مَرَّةً وَقَالَ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ وَالْمَعُودَتَيْنِ مَرَّةً مَرَّةً فَإِذَا سَلَّمَ اسْتَغْفَرَ اللَّهُ عَشْرَ مَرَّاتٍ وَصَلَّى عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَشْرَ مَرَّاتٍ غُفِرَ اللَّهُ تَعَالَى

²⁴² Nâsirüddîn el-Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdîsi’d-da’ife*, 3/390.

²⁴³ Muhammed Yılmaz, “Muayyen Zamanlarda Kılınması Tavsiye Edilen Nafile Namazlar ve Bu Namazlara Kaynaklık Eden Rivayetler”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (Aralık 2006), 64.

لَهُ ذُنُوبُهُ كُلُّهَا» أَخْرَجَهُ أَبُو مُوسَى الْمَدِينِيُّ مِنْ حَدِيثِ جَابِرٍ عَنْ عَمْرِو مَرْفُوعاً وَهُوَ حَدِيثٌ ²⁴⁴ مُنْكَرٌ .

حَدِيثُ يَزِيدِ الرَّقَاشِيِّ عَنْ أَنَسٍ «قَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ صَلَّى يَوْمَ الثَّلَاثَاءِ عَشَرَ رَكَعَاتٍ عِنْدَ انْتِصَافِ النَّهَارِ - وَفِي حَدِيثٍ آخَرَ - عِنْدَ ارْتِفَاعِ النَّهَارِ يَقْرَأُ فِي كُلِّ رَكَعَةٍ فَاتِحَةَ الْكِتَابِ وَآيَةَ الْكُرْسِيِّ مَرَّةً وَقُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ لَمْ تَكُتِبْ عَلَيْهِ خَطِيئَةٌ إِلَى سَبْعِينَ يَوْمًا فَإِنْ مَاتَ إِلَى سَبْعِينَ يَوْمًا مَاتَ شَهِيدًا وَغُفِرَ لَهُ ذُنُوبُ سَبْعِينَ سَنَةً» (أَخْرَجَهُ أَبُو مُوسَى الْمَدِينِيُّ بِسَنَدٍ ضَعِيفٍ وَلَمْ يَقُلْ عِنْدَ انْتِصَافِ النَّهَارِ وَلَا عِنْدَ ارْتِفَاعِهِ). ²⁴⁵

حَدِيثُ عِكْرَمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ «مَنْ صَلَّى يَوْمَ الْخَمِيسِ بَيْنَ الظُّهْرِ وَالْعَصْرِ رَكَعَتَيْنِ يَقْرَأُ فِي الْأُولَى فَاتِحَةَ الْكِتَابِ وَآيَةَ الْكُرْسِيِّ مِائَةَ مَرَّةٍ وَفِي الثَّانِيَةِ فَاتِحَةَ الْكِتَابِ وَقُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ مِائَةَ مَرَّةٍ وَيُصَلِّي عَلَى مُحَمَّدٍ مِائَةَ مَرَّةٍ أَعْطَاهُ اللَّهُ ثَوَابَ مَنْ صَامَ رَجَبَ وَشَعْبَانَ وَرَمَضَانَ وَكَانَ لَهُ مِنَ الثَّوَابِ مِثْلُ حَاجِ النَّبِيِّ وَكَتَبَ لَهُ بِعَدَدِ كُلِّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ سُبْحَانَهُ وَتَوَكَّلَ عَلَيْهِ حَسَنَةً» (أَخْرَجَهُ أَبُو مُوسَى الْمَدِينِيُّ بِسَنَدٍ ضَعِيفٍ جَدًّا). ²⁴⁶

حَدِيثُ أَبِي هُرَيْرَةَ «مَنْ صَلَّى يَوْمَ السَّبْتِ أَرْبَعَ رَكَعَاتٍ يَقْرَأُ فِي كُلِّ رَكَعَةٍ فَاتِحَةَ الْكِتَابِ مَرَّةً وَقُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ فَإِذَا فَرَغَ قَرَأَ آيَةَ الْكُرْسِيِّ كَتَبَ اللَّهُ لَهُ بِكُلِّ حَرْفٍ حَجَّةً وَعُمْرَةً وَرَفَعَ لَهُ بِكُلِّ حَرْفٍ أَجْرَ سَنَةِ صِيَامِ نَهَارِهَا وَقِيَامِ لَيْلِهَا وَأَعْطَاهُ اللَّهُ عِزَّ وَجَلَّ بِكُلِّ حَرْفٍ ثَوَابَ شَهِيدٍ وَكَانَ تَحْتَ ظِلِّ عَرْشِ اللَّهِ مَعَ النَّبِيِّينَ وَالشُّهَدَاءِ» (أَخْرَجَهُ أَبُو مُوسَى الْمَدِينِيُّ فِي كِتَابِ وَظَائِفِ اللَّيَالِي وَالْأَيَّامِ بِسَنَدٍ ضَعِيفٍ جَدًّا). ²⁴⁷

Câbir'in rivayet ettiği hadis: “Kim pazartesi günü güneşin doğduğu sırada namaz kıлып ve her rekâtında birer defa Fâtiha, Âyetü'l-kürsî, İhlâs ve Muavvizeteyn surelerini okur ve selam verince de on kere Estağfirullah deyip ve on defa salavat getirirse Allah Teâlâ onun bütün günahlarını affeder. Ebû Mûsâ el-Medînî Câbir'in (r.a.) Ömer'den merfu bir şekilde rivâyet ettiği hadisi aktarmıştır.

Yezîd er-Rakkâşî'nin Enes'ten rivayet ettiği hadis: “Peygamberimiz (sas) şöyle buyurdu: “Kim salı günü güneş tam tepedeyken on rekât namaz kılsa diğer bir rivayette, gün doğumunda Âyetü'l-kürsî, Fâtiha ve İhlâs'ı üç kere

²⁴⁴ Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdürrahmân el-İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr fi tahrîci mâ fi'l-ihyâ' i mine'l-aḥbâr* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005), 234.

²⁴⁵ Abdürrahmân el-İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr*, 234.

²⁴⁶ Abdürrahmân el-İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr*, 235.

²⁴⁷ Abdürrahmân el-İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr*, 235.

okursa yetmiş gün boyunca günahları yazılmaz. Yetmiş gün içerisinde ölürse şehit olarak ölür ve yetmiş senenin günahları affedilir. Ebû Mûsâ el-Medînî bunu zayıf bir senedle rivayet etti. Rivayetinde gün ortasını ve gün doğumunu zikretmedi.”

İkrime'nin İbn Abbas'tan rivayet ettiği hadis: “Kim perşembe günü öğle ile ikindi arasında iki rekât namaz kılsa birinci rekâtta Fâtiha ve Âyetü'l-kürsî'yi yüz defa okuyup ikinci rekâtta Fâtiha ve İhlâs suresini yüz defa okursa ve Peygamberimiz'e de (sas) yüz defa salavat getirirse Allah Teâla ona Recep, Şaban ve Ramazan ayının oruç sevabını verir. Kâbe'yi hac etme sevabı verilir. Allah'a inananlar ve tevekkül edenler sayısınca ona iyilik verir. Ebû Mûsâ el-Medînî bu hadisi çok zayıf bir senedle rivayet etmiştir.”

Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği hadis: “Kim cumartesi günü 4 rekât namaz kılsa ve her rekâtında bir Fâtiha, üç İhlâs kırâat ederse ve namazdan sonra Âyetü'l-kürsî'yi okursa Allah Teâla okunan her bir harf için ona hac ve umre hayrı yazar. Ve her bir harf için gündüzü oruçlu geceleri namaz kılmış hayrı verir. Ve yine Allah Teâla her bir harf için şehit sevabı verir. Ve Allah'ın arşının gölgesinde Peygamberle ve şehitlerle beraber olur. Ebû Mûsâ el-Medînî bu hadisi *Kitâbu'l-vezâif*'ten zayıf bir senedle rivayet etmiştir.”

Yine Elbânî *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-da'îfe ve'l-mevdû'a ve eseruha's-seyyi fi'l-ümme* isimli eserinde Ebû Mûsâ'yı kaynak göstererek nakletmiş ve hadislerin uydurma olduğunu belirtmiştir:

عليكم بالقرع فإنه يزيد بالدماع، عليكم بالعدس فإنه قدس على لسان سبعين نبيا . موضوع
رواه أبو موسى المدني في جزء من الأمالي.²⁴⁸

ادفنوا موتاكم وسط قوم صالحين، فإن الميت يتأذى بجار السوء كما يتأذى الحي بجار السوء .موضوع. وأما إسناد حديث علي فقد وقعت عليه، أخرجه أبو موسى المدني في جزء من أدركه الخلال من أصحاب ابن منده من طريق سليمان بن عيسى بن نجيح.²⁴⁹
من لم يكثر ذكر الله تعالى قد برىء من الإيمان. موضوع . وأبو موسى المدني في اللطائف من طرق أخرى عن مؤمل بن إسماعيل به ، فبرئت عهدة ابن سهل من هذا اللفظ

²⁴⁸ Nâsirüddîn el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-da'îfe*, 2/6.

²⁴⁹ Nâsirüddîn el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-da'îfe*, 2/79.

الثاني ، وانحصرت التهمة به في اللفظ الأول . وعلة اللفظ الثاني هو هذا الذي دارت عليه الطرق.²⁵⁰

إن آدم قام خطيباً في أربعين ألفاً من ولده وولد ولده، وقال: إن ربي عهد إلى فقال : يا آدم ! أقلل كلامك ترجع إلى جوارى . موضوع. أخرجه أبو موسى المديني في منتهى رغبات السامعين.²⁵¹

تزوجوا في الحجر الصالح؛ فإن العرق دساس. موضوع. وروى أبو موسى المديني في كتاب تضييع العمر والأيام.²⁵²

“Size saç sığır vurmaya tavsiye ederim. Çünkü böyle yapmak beyni geliştirir. Yine size mercimeği yemeyi öneririm. Çünkü bu yetmiş Peygamberin söylemiyle kutsal kılınmıştır. Hadis mevzudur. Ebû Mûsâ el-Medînî *Emâlî*’nin bir cüzünden rivayet etmiştir.”

“Ölülerinizi Salihlerin arasına defnedin. Çünkü ölüler, kötü komşudan eziyet görürler. Nasıl ki diri, kötü komşusundan eziyet görüyorsa ölülerde öyle görür. Hadis mevzudur. Ancak Ali’nin hadisine gelince onun üzerinde isnadında tevakkuf ettim. Ebû Mûsâ el-Medînî bu hadisi İbn Mende’nin arkadaşlarından Süleyman b. İsa b. Necîh rivayetiyle *Edrekehu el-Helâl*’ın adlı cüzünde aktarmıştır.”

“Kim Allah Teâlâyı çokça zikretmezse iman dairesinden çıkar. Hadis mevzudur. Ebû Mûsâ el-Medînî *el-Letâif* adlı kitabında farklı varyantlarıyla Müemmil b. İsmail’den rivayet etmiştir. Ancak Ahde İbn Sehl ikinci lafzı söylemediğini ifade etmiştir. Sadece birinci lafızla eleştirildi. İkinci hadis metninin gerekçesi de bu hadisin farklı varyantlarının ortak rivayeti olmasıdır.”

“Hz. Adem’in (as) çocuklarından ve torunlarından oluşan 40 bin kişiye hutbe irat etti. Ve Şunu söyledi: Rabbim bana ahitte bulundu. Sözü azalt. Cennete dönersin. Hadis mevzudur. Ebû Mûsâ el-Medînî, *Müntehâ reğabâtî’s-sâmi’in* kitabından rivayet etmiştir. İyi kişilerle evlenin çünkü huylar sinsidir. Mevzudur. Ebû Mûsâ el-Medînî bu hadisi *Kitâbu tedyî’i’l-umr ve’l-eyyâm* eserinde rivâyet etmiştir.”

Aşağıdaki rivâyette İbn Kesir, Zehebî’den naklen “*et-Tivâlâr*”ta nakledilen bir rivayetin uydurma olduğunu söylemektedir:

²⁵⁰ Nâsirüddîn el-Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdîsi’d-da’ife*, 2/293.

²⁵¹ Nâsirüddîn el-Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdîsi’d-da’ife*, 6/535.

²⁵² Nâsirüddîn el-Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdîsi’d-da’ife*, 7/412.

روى عن حازم بن جبلة، والأوزاعي حديثاً طويلاً عن حذيفة فيه طلوع الشمس من مغربها، وهو موضوع، أورده الحافظ أبو موسى المدني في الطوالات من طريق الحسن بن عرفة عنه، قال شيخنا الحافظ الذهبي: وهو موضوع.²⁵³

“Ebû Mûsâ el-Medînî Hâzım b. Cebele’den ve Evzâî’nin Huzeyfe’den rivayet ettiği uzun hadiste “güneşin batıdan doğacağı” cümlesi vardır. Bu mevzu bir hadistir. Hafız Ebû Mûsâ el-Medînî bu hadisi *et-Tıvâlât* kitabında Hasen b. Urfe’den rivayet etmiştir. Hafız Zehebî ise bu hadisi mevzu olduğunu söylemiştir.”

Yukarıda yer alan bilgilerden de anlaşılacağı üzere hadislerin sıhhati konusunda Ebû Mûsâ, âlimlerin eserlerine kaynaklık etmiştir. Aynı zamanda onun nakletmiş olduğu bazı rivâyetlerin sıhhat açısından değerlendirmesi yapılmıştır. Ebû Mûsâ’nın eserlerinde sıhhat açısından her türlü rivâyetin nakledildiği anlaşılmıştır. Ayrıca *İhyâ*’da nakledilen bir hadisin tahrirci yapılırken Ebû Mûsâ’nın kaynak gösterilmesi pek uygun olmamıştır. Zira Ebû Mûsâ dünyaya geldikten dört yıl sonra Gazâlî vefat etmiştir.

Ebû Mûsâ el-Medînî, hadislerin sıhhati konusunda kendisine müracaat edildiği gibi bazı eserlerin güvenilirliği konusunda da görüşüne başvurulmuş bir kimsedir. Ebû Mûsâ, Ahmed b. Ahmed’in *el-Müsneid*’i üzerine yapmış olduğu *Hasâis* isimli çalışması ve bu eserin sıhhat yönüyle kanaatleri birçok âlime rehberlik etmiştir. İbnü’l-Mülakkin de bunlardan biridir.²⁵⁴

3.6. Hadislerin Sübutu

Hadislerin sübutu, rivâyetlerin kaynaklarının ve içeriklerinin dikkatli bir şekilde incelenmesi ile sağlanır. Hadislerin kaynaklarının güvenilirliği, hadisleri aktaran kişilerin dürüstlüğü, hadislerin diğer kaynaklar tarafından teyit edilmesi ve hadislerin içeriğinin Kur’ân’a uygun olması gibi faktörler dikkate alınır. Hadislerin sübutu, İslâm’ın doğru anlaşılması ve uygulanması için son derece önemlidir. Bu çerçevede hadisleri sorgulamadan ve sübutunu sağlamadan kabul edilmesi mümkün değildir. Hadislerin sübutu ile ilgili konular, İslâm âlimleri tarafından ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Ebû Mûsâ da hadislerin sübutu konusunda da kendisine müracaat edilen bir muhaddis olmuştur. Aşağıda konu ile ilgili birkaç örneğe yer verilecektir:

²⁵³ Ebû’l-Fidâ’ İsmâîl b. ‘Omer b. Keşîr ed-Dimeşkî İbn Keşîr, *et-Tekmil fî l-cerh ve t-ta’dil ve ma’rifeti’s-sikât ve d-qu’afâ’ ve l-mecâhil* (Yemen: Merkezü’n-Nu’mân, 1432/2011), 2/389.

²⁵⁴ Bk. İbnü’l-Mulakkin, *el-Bedru’l-Munîr*, 296.

Niyet hadisi (إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ) olarak meşhur olan ve birçok hadis eserinin ilk rivâyeti olarak bu hadisin başında bulunan “إِنَّمَا” ile ilgili bir tartışma söz konusudur. Tartışma bu tariklerde “إِنَّمَا” lafzına yer verilmeden nakledilmesidir. Bu lafız olmadan nakledilen rivâyetlerin sübutu ve sıhhati konusunda Irâkî Ebû Mûsâ’nın “إِنَّمَا” olmadan nakledilen hadisin sıhhatli olmadığına dair kanaatine yer vermiştir.²⁵⁵ Burada hem sıhhat hem de sübut konusundaki değerlendirmeleri açısından hadisçilere kaynaklık ettiği görülmektedir.

حَدَّثَنَا حجاج بن منهال: ثنا شعبة، عَنْ مُحَمَّد بن زياد، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ -، قَالَ: أَمَا يَخْشَى أَحَدُكُمْ - أَوْ أَلَا يَخْشَى أَحَدُكُمْ - إِذَا رَفَعَ رَأْسَهُ قَبْلَ الْإِمَامِ أَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ رَأْسَهُ رَأْسَ حِمَارٍ؟ - أَوْ يَجْعَلَ صُورَتَهُ صُورَةَ حِمَارٍ؟

“Haccâc b. Munhel o da Muhammed b. Ziyaddan Ebû Hüreyre’den rivâyet etmiş. O da Peygamberimiz’den (sas) dedi ki: Sizden biri imamdan önce başını secdeden kaldırırsa Allah Teâla’nın onun kafasını eşeğin kafasına çevirmekten korkmaz mı? Başka bir rivayette Allah şeklini eşeğin şekline çevirmesinden korkarım.”

İbn Receb bu hadisin şerhinde Ebû Mûsâ’nın “âlimler bu tarikte bu hadisin sübutunda ittifak etmişlerdir” kanaatine yer vermiştir.²⁵⁶ Dolayısıyla hadislerin sübutu ile ilgili konularda da kendisinin engin bilgilerine müracaat edilen bir âlim olmuştur.

عن زهدم قال: كنا عند أبي موسى الأشعري قال: أتيت رسول الله ﷺ في نفر من الأشعريين، فوافقته وهو غضبان، فاستحملناه، فحلف أن لا يحملنا، ثم قال: والله، إن شاء الله، لا أحلف على يمين، فأرى غيرها خيرا منها، إلا أتيت الذي هو خير، وتحللتها.

“Zehdem’den şöyle nakledilmiştir: Biz Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’nin yanında bulunuyorduk. Kendisi şöyle dedi: Ben Eş‘arîler’den bir topluluk içinde Rasûlullah’a geldim. Ben Onu bu sırada öfkelenmiş halde buldum. Kendisinden bizleri develere yüklemesini istedik. Rasûlullah bizleri yüklemeyeceğine yemin etti. Sonra, ‘Vallahi inşâallah ben bir şeye yemin eder ve sonra ondan başkasını daha hayırlı görürsem, muhakkak o hayırlı olanı yapar, yeminimi de keffaretle çözer kurtulurum.’ buyurdu.²⁵⁷

İbn Hacer *Fethu’l-bârî*’de bu rivayeti şerh ederken hadiste geçen “إِنْ شَاءَ اللَّهُ” lafzı ile ilgili Ebû Mûsâ’nın bir görüşüne yer vermiştir. Ebû Mûsâ *Kitâbu’s-semîn fi’s-tisnâi’l-yemîn*

²⁵⁵ Abdurrahmân el-İrâkî, *Tarhu’t-teşrib*, 2/6.

²⁵⁶ Ebû’l-Ferec Zeynüddîn ‘Abdurrahmân b. Aḥmed b. ‘Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkı İbn Receb, *Fethu’l-Bârî Şerhu Şaḥîhi’l-Buḥârî*, thk. Maḥmûd b. Şa‘bân b. Abdilmaḥşûd vd. (Medine: Mektebetü’l-Ğurebâ’i’l-Eşeriyye, 1417/1996), 6/166.

²⁵⁷ Buhârî, “Yemîn”, 18.

isimli eserinde “إن شاء الله” lafzının bu hadisin tariklerinin çoğunda olmadığı ile ilgili görüşüne yer vermiştir.²⁵⁸ Yine İbn Abbâs’tan nakledilen bir rivayette geçen “إن شاء الله” lafzının ondan naklinin sabit olmadığını şayet böyle bir durum varsa onun da Rasûlullah’a (sas) has olduğunu belirtmek suretiyle hadisin sübutu hakkında bilgi vermiştir.²⁵⁹

²⁵⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/604.

²⁵⁹ Bk. Ebü'l-Bekâ Muhammed b. Ahmed b. Abdülazîz b. Ali el-Fetûhî el-Ma'rûf bi İbni'n-Neccâr el-Hanbelî Takıyyuddîn İbnü'n-Neccâr, *Muhtaşaru't-Tahrîr şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*, thk. Muhammed ez-Zuhaylî-Nezîh Hammâd (b.y.: Mektebetü'l-'Abîkân, 1418/1997), 3/299, 6/36.

SONUÇ

Hız. Muhammed'den (sas) sonra sahâbe, tâbiîn ve ulemâ, i'lâ-yi kelimetullahı anlamak ve anlatmak için çaba sarfetmişlerdir. Kimi hadisleri hıfzetmiş, kimi kitaplar yazmış, kimi de talebeler yetiştirerek İslâm'a hizmet etmiştir. Hadislerin hıfz, kitabet, tedvin, tasnif ve tezyin sürecinde olağanüstü gayret gösteren muhaddisler, Hız. Peygamber'den (sas) nakledilen bilgileri kendilerinden sonra gelen nesillere en iyi bir şekilde nakletmek ve öğretmek için mücadele etmişlerdir. İslâm âlimleri zaman içerisinde devesa bir hadis külliyyatının ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. Hadis edebiyatının gelişim sürecine katkıda bulunan muhaddislerden biri de hicrî altıncı yüzyıl âlimlerinden biri olan Ebû Mûsâ el-Medîni'dir.

Ebû Mûsâ, İslâm tarihinde önemli bir yere sahip İsfahan şehrinde dünyaya gelmiş ve burada vefat etmiştir. İsfahan, ipek yolu üzerinde olduğundan dolayı birçok kültürün ve ilmin merkezi olmuştur. Bu bölgede yaşanan iç karışıklıklar ve savaşlardan dolayı onun yaşadığı dönem oldukça çalkantılı geçmiştir. Babasının yönlendirmeleriyle ilme başlayan Ebû Mûsâ, dönemin önde gelen âlimlerinden ders alarak kendini çok iyi bir şekilde yetiştirmiştir. Ömrünün büyük bir kısmını doğup büyüdüğü şehirde geçirse de zaman zaman İslâm coğrafyasının diğer ilim ve kültür merkezlerine yolculuk yaparak buralarda yaşayan âlimlerden istifade etmiştir. Ancak onun yetişmesinde en büyük katkıyı İsfahan bölgesi âlimleri sunmuştur.

Bu tezde Ebû Mûsâ'nın hayatı ve yaşadığı dönem hakkında bilgi verilmiş, onun hadisçilik yönü ve kendisinden sonraki dönemlere etkisi tetkik edilmeye çalışılmıştır. Genel hatlarıyla onun başta garîbî'l-hadîs olmak üzere hadis ilimlerinin hemen hemen her alanına yönelik yapmış olduğu çalışmalarla katkıda bulunduğu ve bu ilimlerin gelişmesine vesile olduğu tespit edilmiştir.

Ebû Mûsâ çok yönlü bir âlim olmasına rağmen daha çok hadisçi kimliğiyle tanınmış ve öne çıkmıştır. Çünkü hayatının büyük bir bölümü rical ve hadis üzerine derslerle geçmiştir. Onun muhaddislik yönü birçok kişi tarafından takdir edilmiş, sika, hâfız, şeyhü'l-muhaddisin gibi vasıflarla tavsif edilmiştir. Yaşadığı dönemde güvenilir bir hadis âlimi olarak bilinmiş ve kendisinden övgüyle bahsedilmiştir.

Hayatını hadis öğrenme ve öğretmeye adanmış Ebû Mûsâ el-Medîni, hadis sahasında telif ve tedris cihetiyle hadis edebiyatına ve öğretimine değerli katkıda bulunmuştur. Tedris sürecinde çok sayıda öğrencinin yetişmesine vesile olmuş ve icazet vermiştir. Onun hadis meclislerine iştirak eden talebeleri ondan aldıkları hadisleri kendilerinden sonraki nesillere aktarmışlardır.

Ebû Mûsâ el-Medîni'nin hadis sahasına bir diğer katkısı da kaleme aldığı eserleridir. O, garîbü'l-hadis, ricâl ilmi, ilelü'l-hadis, esbâbü vürûdi'l-hadis, şerh vs. alanlarında telif ettiği eserleriyle hadis edebiyatının zenginleşmesine ve gelişmesine vesile olmuştur.

Tespit edilebildiği kadarıyla onun kaleme almış olduğu eserlerin bir kısmı günümüze intikal etmişken bir kısmı ise maalesef günümüze ulaşmamıştır. Bu araştırmada imkânlar ölçüsünde Ebû Mûsâ'nın mevcut bütün eserleri göz önünde bulundurularak onun hadisçilik yönü ortaya konulmaya çalışılmıştır. Günümüze ulaşmayan eserleri ise ikinci yani ondan bilgi veren eserler üzerinden öğrenmeye gayret edilmiştir.

Ebû Mûsâ el-Medîni'nin *el-Mecmû'u'l-muğîs fi ġarîbeyi'l-Kur'ân ve'l-hadîs* isimli eseri hem Kur'ân'da hem de hadislerde anlamı herkes tarafından bilinmeyen, açıklanmaya muhtaç kelimeler ve kavramlarla ilgilidir. O bu eseriyle kendinden önce kaleme alınan garîbü'l-hadîs ile ilgili eserler geleneğini devam ettirmiş kendince tespit ettiği eksiklikleri gidermeye çalışmıştır. O, bahse konu bu eserini Ebû Ubeyd el-Herevî'nin kitabını tamamlayıcı mahiyette olduğunu ifade etmiştir. Garîbü'l-hadis, lügat ilmiyle de sıkı bir bağı olması hasebiyle onun aynı zamanda geniş bir dil birikimine sahip olduğu tespit edilmiştir. Onun garîb kelimelere yönelik açıklamaları sadece bu eserle sınırlı kalmamış *Ṭıvâlü'l-eḥâdîs* gibi eserlerinde de ihtiyaç olması halinde kelime izahlarına yer verdiği görülmüştür.

Hadis metninin anlaşılmasında kelime manasının bilinmesi önemli olmasının yanı sıra onun nakleden kişinin tanınması da o kadar önemlidir. Müellif, ricâl konusunda çalışmalar yapmıştır. Kendisi bu alanda derin bir bilgiye sahiptir. Hadisleri rivayet eden kişileri özel olarak incelemiş bulundukları hadis meclisinde kimlerin olduğunu tespit etmiştir. Bunun yanı sıra, rivayette bulunan kişilerin akrabalık bağlarını araştırmış ve râvilerin hayatlarını derinlemesine incelemiştir. Böylelikle alanına önemli katkılar sağlamıştır.

Ebû Mûsâ, ricâl ilmi ile de yoğun bir şekilde iştigal etmiştir. O, ricâl ilmi bağlamında kaleme almış olduğu eserlerle bir senede yer alan râvilerin gerçek kimliğini, isimleri birbirine benzeyen râvilerin kim olduğu, her tabakada aynı isme sahip râvilerin birbirinden hadis alması, aynı dönemde yaşamış râvilerin birbirlerinden hadis nakli gibi konuları ele almak suretiyle bazı meseleleri derinlemesine incelemiş ve sorunları çözme konusunda önemli katkılarda bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca o kendinden önce yazılan bazı eserlerde eksik bırakılan birtakım konuları ele almış, tetimme ve ziyâdât bağlamında tamamlayıcı mahiyette eklemelerde bulunduğu görülmüştür.

İlelü'l-hadîs ve esbâb-ı vürûdi'l-hadîs bağlamında tespit edilebildiği kadarıyla müstakil bir eseri olmasa da o kitaplarında ihtiyaç olması halinde bu konulara da yer vermiştir. Yine aynı şekilde müstakil bir şerh kitabı bulunmamaktadır. Ancak o, başta garîbü'l-hadîs ile ilgili

kitabı olmak üzere eserlerinin birçoğunda kelimeleri doğru okuma, açıklama, şiirle izah vs. ile hadislerin anlaşılmasına katkıda bulunduğu ve eserleri kaynak teşkil edebilecek düzeyde olduğu görülmüştür.

Ebû Mûsâ, hadis öğrenme ve öğretme sürecinde gelenekte var olan hadis tahammül ve edâ sigalarını kullandığı görülmüştür. Hadis alanında yazılan kaynaklar ve muhaddisler hakkında bilgisi, hadislerin sıhhati ile ilgili değerlendirmeleri ve tasnifi onun hadis alanında geniş birikime sahip olduğunu göstermektedir.

Ebû Mûsâ el-Medînî kaleme aldığı eserleriyle de birçok âlimi etkilemiştir. Kendinden sonra yazılan birçok esere râvi bilgisi, tahrir, tenkid, şerh, hadislerin sıhhat ve sübut değerlendirmesi vs. gibi konularda kaynaklık etmiştir. Özellikle şerh ve ricâl edebiyatı ile ilgili yazılan eserlerde Ebû Mûsâ'ya sıklıkla atıfla bulunulduğu görülmüştür. Netice itibarıyla Ebû Mûsâ el-Medînî yaptığı çalışmalarla ilim dünyasına önemli katkılarda bulunduğu sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, Muhammed. “Ebû Mûsâ el-Medînî’nin Hayatı ve el-Mecmû‘u’l-Muğis İsimli Eserinde Garîb Kelimeleri Açıklama Metodu”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (Haziran 2019), 316-342.
- Akdoğan, Muhammed. “Kıvâmu’s-Sünne et-Teymî ve Hadis İlmi’ndeki Yeri (öl. 535/1141)”. *İslâmî Araştırmalar* 28/2 (2017), 185-99.
- Akgül, Yusuf. *Edebi Tür Olarak Garîbü’l-Hadis Kaynak-Metod ve Muhteva Analizi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Âlûsî, Maḥmûd b. ‘Abdullâh el-Ḥuseynî. *Rûḥu’l-me‘ânî fî tefsîr’il-Kur‘ânî’l-‘azîm ve’s-seb‘u’l-meḡânî*. thk. Alî ‘Abdûlbârî ‘Aṭiyye. 16 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütûbi’l-‘İlmiyye, 1415/1994.
- Ammâr, Muhammed b. Abdillâh. *Cüz’ün fihi’l-keḷâmi ‘ala evlâdi Abdillâh b. Mes‘ûd ve evlâdu ahîhi ‘Utbe b. Mes‘ûd*. Riyad: Mecelltü’l-Ulumi’s-Şer‘iyye, 1443/2022.
- Askalânî, Ebu’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî İbn Hacer. *el-Mecma‘u’l-müesses li’l-mu‘cemi’l-müfehres*, thk. Yûsuf Abdurrahmân el-Mar‘aşlî. Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1413/1992.
- Askalânî, Ebu’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî İbn Hacer. *el-Mu‘cemü’l-müfehres ev tecrîdu esânîdi’l-kütûbi’l-meḡhûra ve’l-eczâi’l-mensûra*. thk. Muhammed Şekkûr Maḥmûd el-Meyâdinî. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1418/1998.
- Askalânî, Ebü’l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer. *Itrâfu’l-müsnidi’l-müte‘âl bi etrâfi -Müsnedi’l-Hanbelî*. 9 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, ts.
- Asḡalânî, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muḡammed el-Asḡalânî İbn Hacer. *Tehzîbu’t-tehzîb*. Hindistan: Dâiratü’l-Me‘ârifî’n-Nizâmiyye, 1326/1908.
- Asḡalânî, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muḡammed el-Asḡalânî İbn Hacer. *et-Temyîz fî telḡîsi taḡrîci eḡâdîsi şerḡi’l-vecîz*, thk. Muḡammed eṡ-Şânî b. Ömer b. Mûsâ. 7 Cilt. b.y.: Dâru Edvâi’s-Selef, 1428/2007.
- Asḡalânî, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muḡammed el-Asḡalânî İbn Hacer. *et-Telḡîşu’l-ḡabîr fî taḡrîc eḡâdîsi’r-râfi‘î el-kebîr*. b.y.: Dâru’l-Kütûbi’l-‘İlmiyye, 1419/1989.
- Askalânî, İbn Hacer. *Fethu’l-bârî bi şerḡi Sahîhi’l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1379.
- ‘Aynî, Ebû Muḡammed Maḥmûd b. Ahmed Bedruddîn. *Nuḡabü’l-efkâr fî tenḡîḡi Mebânî’l-aḡbâr fî şerḡi Me‘ânî’l-âṡâr*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâḡîm. b.y.: y.y., 1429/2008.

- ‘Aynî, Ebû Muhammed Maḥmûd b. Aḥmed Bedruddîn. *‘Umdetu’l-kârî şerḥu Şaḥîḥi’l-Buḥârî*. 25+12 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, ts.
- Ayvallı, Ramazan. “Esbâbü Vürûdi’l-Hadis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/362-363. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Azbâvî, Abdülkerîm. “Mukaddime”, *el-Mecmû’u’l-muḡis fî ḡarîbeyi’l-Kur’ân ve’l-Hadis*. thk. Abdülkerîm el-Azbâvî. Mekke: Câmi‘atü Ümmi’l-Kurâ, 1406/1986.
- Bağdâdî ed-Dımaşkî, Ebü’l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân İbn Receb. *ez-Zeylu ‘alâ Tabakâti’l-Hanâbile*. thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü’l-‘Abikân, 1425/2004.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Muînuddîn Muhammed b. Abdülganî b. Ebî Bekr İbn Nukta. *Kitâbu’t-takyîd li ma’rifeti’r-ruvât ve’s-sünen ve’l mesânîd*. Hindistan: Vizâretü’l-Me‘ârif ve Şûûni’s-Sekâfiyye, 1403/1983.
- Bolelli, Nusrettin. “el-Ukberî’nin Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/4 (1986), 405.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu’s-saḥîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır. Beyrut: Dâru Tavgi’n-Necât, 1422/2002.
- Demir, Mahmut - Özafşar, Mehmet Emin. “Zayıf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/157-160. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Demirci, Muhsin. “Esbâb-ı Nüzûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/360-362. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Demîrî, Kemâlüddîn Ebü’l-Bekâ Muhammed b. Mûsâ b. İsâ b. Ali ed-. *Hayâtü’l-hayavânî’l-kübrâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1424.
- Dımaşkî, Şemsüddîn Ebü’l-Mehâsin Muhammed b. Ali ed-. *el-İkmâl fî zikri men lehu rivayetün fî Müsnedi’l-İmâm Ahmed min ricâli sivâ men zekere fî Tehzîbi’l-kemâl*. thk. Abdulmuti Emîn Kal‘acî. Karaçi: Câmi‘atü’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye, ts.
- Dihlevî, Ebü’l-Mecd Abdülhak b. Seyfiddîn b. Sa’dillâh ed-. *Lema‘atü’t-tenkîḥ fî şerḥi Mişkâti’l-Meşâbiḥ*. thk. Takıyyüddîn en-Nedvî. 10 Cilt. Dımaşk: Dâru’n-Nevâdir, 2014.
- Dübeyisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd. *el-Muhtasâru’l-muhtac ileyh min târihi’l-hâfiz*. Bağdat: Matbatü’l-Me‘ârif, 1371/1951.
- Ebû Bekr b. Ahmed, İbn Kâdî Şühbe Ebü’s-Sıdk Takıyyüddîn. *Tabakâtü’s-Şâfi‘iyye*. Haydarâbâd: Matbaatu Meclisi Dâireti’l-Meârifî’l-Osmâniyye, 1398/1978.
- Efendioğlu, Mehmet. “Müselcel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/85-86. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Elbânî, M. Nâsirüddin. *Silsiletü’l-eḥâdîsi’z-za‘ife ve’l-mevzû‘a*. Riyad: b.y. 1412/1992.

- Elbânî, Muhammed Nâsırüddîn. *Silsiletü'l-ehâdisi'd-da'ife ve'l-mevdû'a ve eseruha's-seyyi fi'l-ümme*. 14 Cilt. Riyad: Dâru'l-Me'ârif, 1992.
- Elmalî, Hüseyin - Arslan, Şükrü. "Garîb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/374-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ferâhidî, Halil b. Ahmed. *Kitâbu'l-'Ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerâî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988.
- Gûrânî, Şihâbüddîn Ahmed b. İsmail b. 'Osmân. *el-Kevşeru'l-Cârî ilâ Riyâdi Ehâdisi'l-Buḥârî*. thk. eş-Şeyḥ Ahmed 'İzzü 'Înâye. 11 Cilt. Beyrut: y.y., 1429/2008.
- Hallâl, Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Abdilmelik. *Zikru'l-İmâm el-Hâfiz Ebî Abdillâh b. Mende ve men edrekehum min ashâbihi'l-İmâm Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Abdilmelik el-Hallâl*. thk. Amir Hasan es-Sabrî. Beyrut: Dâru'l-Beşşâri'l-İslâmiyye, 1425/2004.
- Harîri, Muhammed b. Ahmed. "el-Keşf ve'l-beyân 'an hakîkati (kitâbi'z-zeyl) li-Ebî Mûsâ el-İmâm". Kahire: Mecelletü Külliteti Dâru'l-'Ulûm, 2021.
- Hasenî el-Fâsî, Ebü't-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî. *Zeylû't-Takyîd fi ruvâti's-sünen ve'l-mesânid*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Ricâlü'l-Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/83-86. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Hattâbî, Me'âlimü's-Sünen. nşr. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: b.y. 1411/1991.
- Hindî, Abdulhamîd el-Ferâhî. *Müfredâtü'l-Kur'ân-Nezarutun cedîdetünfi tefsiri elfâzi Kur'âniyye*. thk. Muhammed Ecmel Eyyûb el-İslâhî. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1423/2002.
- Hûlî, Muhammed Abdülaziz. *Miftahu's-sünne ev Târîhu fûnûn'il-hadîs*. Mısır: Matbaatü'l-'Arabiyye. 1346/1928.
- Hüseyin b. Abdirrahmân el-İrâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. *el-Muḡnî 'an ḥamli'l-esfâr fi'l-esfâr fi tahrici mâ fi'l-iḥyâ'i mine'l-aḥbâr*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005.
- İrâkî, Ebü'l-Faḍl Zeynü'd-Din. *Şerḥu't-tebşîra ve't-tezkira 'elfiyetu'l-İrâkî*. thk. Mâhir Yâsîn Faḥl 'Abdullaṭîf el-Hemîm. Riyaḍ: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2007.
- İrâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyin b. Abdirrahmân. *Ṭarḥu't-teşrîb fi şerḥi't-Takrîb*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- İrâkî, Zeynüddin. *et-Takyîd ve'l-izâḥ*. Beyrut: b.y. 1350/1932.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İşâbe fi temyîzi's-şahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvid. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.

- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefayâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1398/1978.
- İbn Keşîr, Ebü'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer b. Keşîr ed-Dimeşkî. *et-Tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl ve ma'rifeti's-sikât ve'd-du'afâ' ve'l-mecâhîl*. 4 Cilt. Yemen: Merkezü'n-Nu'mân, 1432/2011.
- İbn Kesîr, 'Îmâduddîn İsmâîl b. Ömer Ebü'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah Abdulmuhsinet-Türkî. 21 Cilt. Cîze: Hicr li't-Tıbâa ve'n-Neşr, 1417 /1997.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut: b.y. 1414/1996.
- İbn Nedim. *el-Fihrist*. Tahran: Dâru'l-Mesîre, 1408/1988.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn 'Abdurrahmân b. Aḥmed b. 'Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî. *Fethu'l-bârî şerhu Şaḥîhi'l-Buḥârî*. thk. Maḥmûd b. Şa'bân b. Abdilmaḥşûd vd. 10 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ğurebâ'î'l-Eşeriyye, 1417/1996.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Taḳıyyüddîn Aḥmed b. 'Abdilḥalîm b. Mecdiddîn 'Abdisselâm el-Ḥarrânî. *el-Müstedrek 'ala Mecmû'u'l-fetâvâ - İbn Teymiyye*. thk. Muḥammed b. Abdurrahman b. Kâsım. 5 Cilt. Medine: y.y., 1416/1995.
- İbn Teymiyye. *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*. Dımaşk: b.y. 1354/1936.
- İbnü'd-Dübeysî, Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd b. Yahyâ. *Zeylu Târîhi Medîneti's-selâm*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1427/2006.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. *Ğāyetü'n-nihāye fî tabakâti'l-kurra*. nşr. Gotthelf Bergstraesser. Cilt 2. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmîyye, 2008.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddîn Alî b. Muhammed b. 'Abdülkerîm. *el-Kâmil fî't-târih*. thk. Ebü'l Fidâ Abdullah el-Kâdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.
- İbnü'l-Eşîr, Ebü'l-Ḥasen Alî b. Ebî'l-Kerem Muḥammed el-Cezerî. *Üsdü'l-ğābe fî ma'rifeti's-şahābe*. thk. Alî Muḥammed Mu'avvîd - Âdil Aḥmed 'Abdülmevcûd. 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İbnü'l-Esîr. *en-Nihāye fî ġarîbi'l-hadis*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî - Maḥmûd Muhammed et-Tanâhî. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1383/1963.
- İbnü'l-Mibred, Ebü'l-Meḥâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Ḥasen b. Aḥmed el-Maḥdisî. *et-Taḥricu's-Şağîr ve't-Taḥrîru'l-Kebîr*. thk. Nûruddîn Ṭalib. Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 1432/2011.
- İbnü'l-Mulaḥḳın, Ebû Ḥafş Ömer b. Alî b. Aḥmed el-Mısrî. *el-Bedru'l-munîr fî taḥrici'l-eḥâdiş ve'l-âsâri'l-vâkı'a fî's-şerhi'l-kebîr*. thk. Muşṭafâ Ebü'l-Ğayṭ vd. 9 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hicre, 1425/2004.

- İbnü'l-Mulakkin, Ebû Hafş Ömer b. Alî. *et-Tavdîh li-şerhi'l-Câmi'i's-sahîh*. 36 Cilt. Şam: Dâru'n-Nevâdir, 2008.
- İbnü'n-Neccâr, Ebü'l-Bekâ Muhammed b. Ahmed b. Abdülazîz b. Alî el-Fetûhî el-Ma'rûf bi İbni'n-Neccâr el-Hanbelî Takıyyuddîn. *Muhtaşaru't-Tahrîr şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*. thk. Muhammed ez-Zuhaylî - Nezîh Hammâd. 4 Cilt. b.y.: Mektebetü'l-'Abîkân, 1418/1997.
- İbnü'n-Neccâr, Muhyiddîn. *el-Müstefâd min zeyl Târîhi Bağdâd*. thk. Muhammed Mevlûd Halef - Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986.
- İbnü'n-Nedîm. *el-Fihrist fî ahbâri'l-ulemâi'l-Mûsânnifîn mine'l-kudemâ ve'l-muhdesîn ve esmâ'i kütübihim*. Tahran: b.y. ts.
- İbnü's-Salâh, 'Ulûmü'l-hadis, thk. Nûreddin İtr, Dimaşk: b.y. 1406 /1986.
- İbnü's-Salâh, 'Osmân b. Abdurrahman. *'Ulûmü'l-hadîs*. nşr. Nûreddin İtr. Halep: b.y. 1386/1966.
- İbnü's-Salâh. *'Ulûmü'l-hadis*. Halep: b.y. 1386/1966.
- İsnevî, Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî. *Tabakâtu's-Şâfiyye*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1407/1987.
- İşler, Emrullah. "Tashîf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/128-129. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Kandemir, M. Yaşar. "Garîbü'l-Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/376-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kandemir, M. Yaşar. "Lahn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/56-57. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit. "İlelü'l-Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/84-85. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kaşallânî, Şehâbu'd-dîn Ahmed b. Muhammed. *İrşâdu's-sârî li-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. Mısır: el-Matba'atü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1905.
- Kayravânî, İbn Rasşîk. *el-Umde fî mehâsini's-şi'ri ve adâbihî ve nakdihi*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Mısır: Matbaatü's-Seâde, 1383/1964.
- Kehhâle, Rızâ. *Mu'cemu'l-müellifîn*. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, 1376/1957.
- Kuveytî, Ebû Huzeyfe Nebîl b. Mansûr b. Ya'kûb. *Enîsü's-sârî fî tahrîci ve tahkîki'l-ehâdis elleti zekerehâ el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî fî Fethi'l-bârî*. 11 Cilt. Beyrut: Müessesetü's-Semâha, 2005.
- Makdisî, İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî. *el-Ensâbü'l-müttefiķa fî'l-haṭṭi'l-mütemâsile fî'n-naḳṭ ve'z-zabṭ*. thk. P. de Jong. Leiden: Brill, 1282/1865.

- Medîni, Ebû Mûsâ el-. *Müntehâ reğabâti's-sâmi'ine fî 'avâlî ehâdîsi't-tâbi'in*. Şam: Dâru'l-Kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 111/22.
- Medîni, Ebû Mûsâ el-. Şam: Dâru'l-Kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 111.
- Medîni, Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer b. Ahmed. *eş-Şerhu'l-mukmel fî nesebi'l-Haseni'l-mühmel*. thk. Ömer b. Hasen 'Osmân Fellâte. Riyad: Mektebetü Melik Fahd Vatanî, 1426/2005.
- Medîni, Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer b. Ahmed. *Tıvâlû'l-ehâdîş ve'l-aḥbâr ve ḡureri'l-ḳasas ve'l-âşâr*. Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin. Außereuropäische Handschriften, Islamische Handschriften, Ms. or. oct. 1447.
- Medîni, Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer el-İsbahanî. *el-Letâif min dekâiki'l-me'ârif fî 'ulûmi'l-huffâzi'l-e'ârif*. thk. Ebû Abdullah Muhammed Alî Semek. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999.
- Medîni, Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer el-İsbahanî. *el-Mecmû'u'l-muḡîs fî ḡarîbeyi'l-Kur'ân-i ve'l-Hadis*. thk. Abdülkerim el-Âzba. Suudi Arabistan: Cami'atu Ümmü'l-Kurâ, 1408/1988.
- Medîni, Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer el-İşbehânî Ebû Mûsâ. *el-Mecmû'u'l-muḡîs fî ḡarîbî'l-Ḳur'ân ve'l-ḥadîş*. thk. Abdülkerîm el-'Azbâvî. 3 Cilt. Mekke: y.y., 1406-1408.
- Medîni, Ebû Mûsâ. *Hasâisu Ahmed b. Hanbel*. thk. Muhammed b. Nâsır el-Acmî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1428/2007.
- Medîni, Ebû Mûsâ. *Meclisü min emâlî Ebî Mûsâ el-Medîni*. b.y.: Mektebetü İbn Abdilaziz Kütüphanesi Yazma).
- Medîni, Ebû Mûsâ. *Müntehâ reğabâti's-sâmi'ine fî 'avâlî ehâdîsi't-tâbi'in*. Şam: Dâru'l-Kütübi'z-Zâhiriyye.
- Medîni, Ebû Mûsâ. *Nüzhetü'l-Huffâz*. thk. Abdurrıza Muhammed Abdulmuhsin. Beyrut: Müessetü'l Kütübü's-Sekâfiyye, 1406/1986.
- Medîni, Ebû Mûsâ. *Zikru Ebî Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Ebi'd-Dünyâ ve ḥâluhu ve mâ vaḳa'a 'âliyen min ḥadîsih*. thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âl Selmân. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422/2001.
- Moğultây, Ebû 'Abdullâh Moğultây b. Kılîc el-Bekcerî. *Şerhu Süneni İbn Mâce - el-İ'lâm bi sünnetihi 'aleyhi's-selâm*. thk. Kâmil 'Avîda. 5 Cilt. Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Muştafâ el-Bâz, 1419/1999.
- Mubârekfûrî, Ebû'l-Hasen Ubeydulah b. Muhammed. *Mir'âtü'l-mefâtiḡ şerhu Mişkâti'l-mesâbih*. Hindistan: İdâretü'l-Bühûsi'l-İlmiyye ve'd-De'aveti'l-İslâmiyye, 1984.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî b. Haccâc. *Sahih-i Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1375/1956.
- Nîsâbü'rî, Hâkim en-. *Ma'rîfetü 'ulûmi'l-hadis*. nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin. Beyrut: el-Mektebetü't-Ticârî, 1397/1977.
- Özaydın, Abdülkerim. "Berkyaruk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/514-516. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "İsfahan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/499. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Palabıyık, Abdulkadir. *Garîbu'l-Hadis Nev'inin Doğuşu ve Abdulgafır İsmail'in el-Müfhim li Şerhi Garîbi Sahîhi Müslim*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Renkli Kelime Mealli Kur'ân-ı Kerim*. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır. İstanbul: Marşoğlu Matbaası, 3. Basım, 2019.
- Sabri, Âmir Hasan. *Tuhfetu ehli'l-hadis fi iysali icazeti'l-kadim bi'l-hadis*. Mekke: Dâru'l-Herra, 1406.
- Sabri, Amir Hasan. *Zikru'l-İmamü'l-Hafız Ebi Abdullah b. Mende*. Beyrut: Dâru'l-Beşâirü'l-İslâmiyye, 1425/2004.
- Safedî, Ebû's-Safâ Selâhaddîn Halîl b. 'İzzuddîn Aybeg b. Abdullah. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafâ. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420/2000.
- Sancaklı, Saffet. "Surelerin Faziletiyle İlgili Bazı Tefsirlerde Yer Alan Apokrif Hadislerin Kritiği". *Diyanet İlmî Dergi* 38/3 (Ağustos 2022), 155.
- Sehâvî, Şemseddin. *el-Kavlü'l-bedî' fi ş-şalât 'ale'l-habîbi ş-şefî'*. Beyrut: Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, ts.
- Sönmez, M. Ali. "Ebû Mûsâ el-Medînî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/192. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396/1976.
- Suyûtî, Celaleddin. *Tabakatü'l-huffaz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1994.
- Suyûtî, Celâluddin Abdurrahmân b. Ebi Bekr. *el-Mezher fi ulumi'l-lügat ve envâihâ*. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, ts.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *Tabakâtu'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1403/1983.
- Sübkî, Abdülvehhâb b. Alî b. 'Abdülkâfî. *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Beyrut: Dâru

- İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1383/1964.
- Sümer, Faruk. "İrak Selçukluları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/387
İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Süyûtî, Celâluddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tedribü'r-râvi fî şerhi Takribü'n-Nevevî*. thk.
Ahmed Ömer Haşim. Beyrut: b.y. 1417/1996.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Câmi 'u's-şagîr ve ziyâdetuhû*. b.y.: y.y., ts.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Câmi 'u'l-ehâdis*. thk. Abbâs Ahmed Sakr - Ahmed Abdülcevad. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1425/2004.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Yemenî. *Neylu'l-evtâr*. thk. 'İşâmuddîn eş-Şabâbiî. Mısır: Dâru'l-Ĥadîs. 1413/1993.
- Şinkîti, Muhammed el-Hadır b. Seyyid Abdillâh el-Cenkî. *Kevseru'd-dârî fî keşfi habâyâ Sahîhi'l-Buhârî*. 14 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- Taberânî, Süleymân b. Ahmed. *el-Ehâdisu'l-ahbâr*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1419/1998.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid. *Keşşâfu istilâhâtî'l-fünûn*, thk. Ali Dehruz. Beyrut: b.y. 1416/1996.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Sıdkî Cemîl Attâr, Abdülkâdir İrfân. Beyrut: b.y. 1414/1994.
- Uğur, Mücteba. "Edâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/388. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Vâhidî. *Esbâbü'n-nüzûl*, Kahire: b.y. 1379/1959.
- Yılmaz, Muhammed. "Muayyen Zamanlarda Kılınması Tavsiye Edilen Nafile Namazlar ve Bu Namazlara Kaynaklık Eden Rivayetler". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (Aralık 2006), 64.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Aḥmed b. 'Oṣmân. *el-Muḡnî fî'd-Du'afâ*. thk. Nûreddin İtr. b.y.: y.y., ts.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Aḥmed b. 'Oṣmân. *Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*. thk. Alî Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Aḥmed b. 'Oṣmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Kahire: Dâru'l-Ĥadîs, 1427/2006.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Aḥmed b. 'Oṣmân. *Tenkîhu'l-Tahkîk*. thk. Mustafa Ebû'l-Gayt Abdulhayy 'Acib. 2 Cilt. Riyad: y.y., 1421/2000.

- Zehabî, Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût - Ekrem el-Bûşî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982.
- Zehabî, Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân. *Tezkiratü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Zehabî, Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân. *Tezkiratü'l-Huffâz*. thk. Zekeriya Umeyrât. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Zerkeşî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi'î. *en-Nuket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Şalâh*. thk. Zeynu'l-Âbidîn b. Muhammed Bilâ Ferec. 3 Cilt. Riyad: Eðvâu's-Selef, 1419/1998.
- Ziriklî, Hayruddîn. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.
- Zurkânî, Ebû Muhammed 'Abdubbâkî b. Yûsuf b. Ahmed ez-Zürkânî el-Vefâ'î 'Abdubbâkî. *Şerhu'z-Zurkânî 'alâ Muhtaşari Halîl*. thk. Taha Abdurraûf Sa'd. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1423/2002.
- Zurkânî, Muhammed Abdubbâkî b. Yûsuf. *Şerhu'z-Zuhânî 'alâ Muvatta*. thk. Taha Abdurraûf Sa'd. 4 Cilt. Kahire: Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1424/2003.